

Personalități basarabene

parte a patrimoniului
cultural-istoric național

XLI

MINISTERUL
CULTURII

MUZEUL NAȚIONAL DE
ISTORIE A MOLDOVEI

Biblioteca „Tyragetia”
XLI

**PERSONALITĂȚI BASARABENE –
PARTE A PATRIMONIULUI
CULTURAL-ISTORIC NAȚIONAL
(secolul XIX - prima jumătate a secolului al XX-lea)**

MATERIALELE CONFERINȚEI ȘTIINȚIFICE
(Chișinău, 19 septembrie 2023)

EDITOR:
Lilia Zabolotnaia

Chișinău 2023

[94(478)+929](082)=00
P 52

Recomandată pentru editare de către Consiliul științific
al Muzeului Național de Istorie a Moldovei,
proces-verbal nr. 10 din 14 noiembrie 2023

Biblioteca „Tyragetia” XLI

Coordonatorii seriei:
dr. hab. Eugen Sava
dr. Aurel Zanoci

Recenzenți:

Dr. Petru Ciobanu

Dr. Tamara Nesterov

Descrierea CIP a Camerei Naționale a Cărții din Republica Moldova

„Personalități basarabene – parte a patrimoniului cultural-istoric național”, conferință științifică (2023; Chișinău). Personalități basarabene – parte a patrimoniului cultural-istoric național (secolul XIX – prima jumătate a secolului al XX-lea): Materialele conferinței științifice, Chișinău, 19 septembrie 2023 / editor: Lilia Zabolotnaia. – Chișinău: [S. n.], 2023 (Bons Offices). – 230 p.: fig. – (Biblioteca „Tyragetia” / coordonatorii seriei: Eugen Sava, Aurel Zanoci, ISBN 978-9975-80-903-0; 41).

Antetit.: Ministerul Culturii, Muzeul Național de Istorie a Moldovei. – Texte: lb. rom., engl., fr., etc. – Referințe bibliogr. la sfârșitul art. – Editat cu sprijinul financiar al Agenției Naționale de Cercetare și Dezvoltare (ANCD). – [100] ex.

ISBN 978-5-36241-156-5.

Redactor (română): dr. Claudia Cemârtan

Redactor (engleză): Mariana Balan

Copertă și machetare: Mihai Sava

Editare și tipar: Bons Offices

Lucrare elaborată în cadrul Programului de Stat (2020-2023), Proiect „Patrimoniul muzeal și memoria istorică: cercetare, interpretare, prezentare”, cifrul 20.80009.0807.43, finanțat de Agenția Națională de Cercetare și Dezvoltare (ANCD) în baza contractului cu Muzeul Național de Istorie a Moldovei nr. 135 PS din 03.01.2023.

Coperta 1: Colaj de fotografii ale unor personalități prezentate în volum
(M. Cebotari, C. Mimi, E. Crușevan).

ISBN 978-9975-80-903-0
ISBN 978-5-36241-156-5

© Muzeul Național de Istorie a Moldovei
© Autorii

CUPRINS

Prefață (<i>Lilia Zabolotnaia</i>)	5
<i>Nicolae Fuștei</i> Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni, un lucrător sânguincios în ogrorul Bisericii	7
<i>Ana Grițco</i> Scrierile istoricilor basarabeni în patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Moldovei (secolul XIX - începutul secolului XX)	21
<i>Vera Serjant</i> Profesori de la Școala Reală din Chișinău în colecțiile Muzeului Național de Istorie a Moldovei	37
<i>Lilia Zabolotnaia</i> Personalități basarabene uitate – familia Tumarkin	51
<i>Марина Подлесная</i> Переводчик пушкинских произведений Ион Буздуган	69
<i>Валентина Грабовская</i> Окружение семейства Замфира Ралли и А. С. Пушкин	85
<i>Angela Lisnic</i> Contribuția dinastiei Aleinikov la istoria orașului Soroca	109
<i>Ana Grimalschi</i> Dr. Vladimir Bogos – unul dintre cei mai tineri deputați ai Sfatului Țării: documente inedite din viața privată	117
<i>Victor Țvircur</i> Protoiereu Mihail Berezovschi – iluminator și compozitor basarabean. Noi contribuții la biografia lui	135
<i>Francis Conte</i> Christian Rakovski en Ukraine: un sujet d'actualite?	145

<i>Gabriela Dristaru</i>	
Leon T. Boga – istoric al Basarabiei	161
<i>Aurelia Trifan</i>	
Constantin Mimi's contribution to the implementation of a new model of winery in Bessarabia	169
<i>Сергей Пулинецкий</i>	
Мария Чеботари в итальянском кино	179
<i>Ana Maria Rusnac</i>	
Eugenia Crușevan – prima femeie avocat din Basarabia	205
<i>Alexandru Rusnac</i>	
Dumitru Gheorghîță – compozitor și acordeonist din Basarabia	217
<i>Anatol Petrencu</i>	
Profesorul Alexandru Moșanu – personalitate proeminentă a neamului nostru	223

PREFAȚĂ

În data de 19 septembrie 2023, în incinta Muzeului Național de Istorie a Moldovei s-au desfășurat lucrările conferinței științifice naționale „Personalități basarabene – parte a patrimoniului cultural-istoric național (secolul XIX - prima jumătate a secolului al XX-lea)”, în format mixt (cu prezență fizică și on-line).

Conferința a fost organizată de Sectorul Istorie și Muzeologie al Muzeului Național de Istorie a Moldovei în cadrul proiectului „*Patrimoniul muzeal și memoria istorică: cercetare, interpretare, prezentare*” (cifrul 20.80009.0807.43), finanțat prin Programul de Stat (2020-2023).

Manifestarea organizată a avut drept scop, în primul rând, promovarea rezultatelor cercetării colecțiilor Muzeului Național de Istorie a Moldovei, obținute pe parcursul anilor 2020-2023 în cadrul proiectului instituțional, iar în al doilea rând, introducerea în circuitul științific a rezultatelor cercetărilor și promovarea patrimoniului muzeal.

Evenimentul a reunit 50 de istorici, muzeografi, ziariști, specialiști în alte domenii (religie, învățământ, arhitectură, medicină, administrație, cultură) din patru țări – România, Ucraina, Franța și din Republica Moldova, care au prezentat 26 de rapoarte. În cadrul conferinței au fost abordate subiecte legate de rolul personalităților în istorie și contribuția lor în evoluția societății basarabene în secolul al XIX-lea - prima jumătate a secolului al XX-lea.

Comunicările participanților s-au remarcat prin diversitate tematică, prin noi abordări metodologice ale problemei, studii interdisciplinare, documente inedite etc. O parte din comunicări au fost însoțite de prezentări grafice, fotografii (inclusiv din arhivele personale) și materiale audio-vizuale.

La lucrările conferinței au participat cu varii comunicări reprezentanți de la diferite instituții științifice, academice, universitare, muzeale etc. din străinătate și din Republica Moldova, inclusiv nouă comunicări ale cercetătorilor de la Muzeul Național de Istorie a Moldovei, cinci – de la Universitatea de Stat din Moldova, două – de la Institutul de Istorie *Nicolae Iorga* din București (România), două – de la Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă” din Chișinău, două – de la Casa-muzeu *A.S. Pușkin* din Chișinău și câte o comunicare a cercetătorilor de la Universitatea Sorbona, Paris (Franța), Uniunea Jurnaliștilor din Ucraina (Odesa), Institutul Patrimoniului Cultural (Chișinău), Muzeul Național de Etnografie și Istorie Naturală (Chișinău), Academia de Muzică, Teatru și Arte Plastice (Chișinău).

Prezentul volum cuprinde o selecție a comunicărilor susținute în cadrul conferinței. Articolele inserate în culegere sunt redactate în limbile română, engleză și rusă, fiind însoțite de rezumate în limba engleză, precum și de un bogat material ilustrativ.

Aducem sincere mulțumiri tuturor autorilor, care au contribuit la editarea acestui volum și le dorim frumoase realizări editoriale în continuare.

Lilia Zabolotnaia

MITROPOLITUL GAVRIIL BĂNULESCU-BODONI, UN LUCRĂTOR SÂRGUINCIOS ÎN OGORUL BISERICII

Nicolae Fuștei

Cuvinte-cheie: Mitropolit, Muntele Athos, Chișinău, Transilvania, Basarabia.

Personalitatea cărturarului Gavriil Bănulescu-Bodoni a trezit interesul mai multor cercetători pe parcursul a două secole. Deși scopul cercetării noastre ține de problematica activităților ierarhului și omului de cultură desfășurate pe parcursul întregii vieți, credem că ar fi bine să ne oprim succint și asupra biografiei acestuia.

Grigore (numele de botez al viitorului mitropolit) este descendentul neamului Bănulescu-Bodoni, originar din Câmpulung Moldovenesc, care, mai apoi, s-a stabilit cu traiul în Transilvania. S-a născut în anul 1746, în familia lui Grigorie și a Anastasiei Bănulescu-Bodoni, în orașul Bistrița din Transilvania, care pe atunci se afla în componența Imperiului Habsburgic¹. Moșil Iuliu consideră că, de fapt, este vorba despre Bistricioara Bărgăului, unde mai există familii cu numele Banu (Moșil 1937, 696).

La botez, viitorului mitropolit i s-a dat numele tatălui său, Grigore. Deși Bănulescu-Bodoni s-a născut într-o familie înstărită, copilăria lui nu a fost prea fericită. Cei șapte copii din familie nu sporeau bunăstarea materială a acesteia.

Studiile începătoare viitorul cărturar le-a făcut sub supravegherea unchiului din partea mamei, care activa ca preot într-un sătuc situat nu departe de orașul Bistrița. Ulterior, sub îndrumarea aceluiași unchi, studiază limba latină și alte discipline, printre care și cele teologice, la școlile din Năsăud (Иринеи 1821, 77). Apoi, Grigore merge la Budapesta, pentru a face carte. Ulterior, între anii 1771-1773, își continuă studiile la Academia Teologică din Kiev. Dorința de cunoaștere îl aduce pe viitorul ierarh în lumea Greacă, unde, pe parcursul a trei ani (1773-1776), își perfecționează cunoștințele în diferite școli din insulele Chios, Patmos, de la Smirna și de la Sfântul Munte Athos, adevărate centre de promovare a culturii și limbii elene.

Este suficient să amintim că insula Chios era unul dintre marile centre ale culturii elene. Școala de aici atrăgea studenți din celelalte insule egeene, dar și din Smirna, Constantinopol, Epir, Salonic, Peloponez, Creta, precum și din țări îndepărtate, ca Armenia, Siria, Palestina și Egipt. Există aici o foarte bună bibliotecă și

¹Există și ipoteza că Bănulescu-Bodoni ar fi de origine bulgară (Филипенко 2009, 4), iar cercetătoarea Elena Chiaburu vine cu ideea despre originea rusă a Mitropolitului Gavriil (Chiaburu 2013, 35).

excelenți profesori, precum Dorotheos Proios, profesorul de matematică și fizică. Înainte, aici a activat remarcabilul educator Neofit Kafsokalivitul, un evreu convertit la ortodoxie, care a trăit ca monah la Athos și, în 1749, a devenit primul director al școlii din Chios. El a predat mai apoi în Valahia și Transilvania, fiind și autor a numeroase cărți. George Zolotas (1845-1906), în lucrarea sa în cinci volume, Istoria insulei Chios, menționează și alți profesori care au activat aici la sfârșitul sec. XVIII: Gabrielos Astrakares, Iakovos Mavros, Sf. Macarie din Corint (Cavarnos 1978, 19-20). Pe lângă o instruire cărturărească generală bună, Grigore a primit și o pregătire filologică corespunzătoare (Scriban 1871, 35).

În 1776, se întoarce în patrie și este numit ca învățător în clasele primare la Năsăud. Însă din cauza atitudinii ostile de care dădeau dovadă ungerii față de români, el este nevoit să părăsească locurile natale și să-și îndrepte pașii spre Moldova. La Iași, Grigore face cunoștință cu mitropolitul Gavriil Calimachi, care i-a devenit prieten și protector. În 1778, viitorul ierarh este numit ca profesor de limba latină în școala din localitate. Însă și în acest post nu a lucrat mult timp, pentru că peste un an, în 1779, cu sprijinul aceluiași Gavriil Calimachi, pleacă în insula Patmos, pentru a-și continua studiile. Dar până a ajunge la școala din Patmos, el se îndreaptă spre Constantinopol cu o scrisoare de recomandare către patriarhul ecumenic de atunci Sofronie II (1774-1780). În capitala Imperiului Otoman, la vârsta de 33 de ani, depune voturile monahale și este călugărit de către ÎPS Parthenie Cernik în mănăstirea „Adormirii Maicii Domnului”, cu numele de Gavriil, probabil, în cinstea protectorului său Gavriil Calimachi.

În Patmos, Gavriil a studiat împreună cu persoane marcante în istoria culturii sud-est europene, printre care Grigore Anghelopoulos, viitorul patriarh martir, Grigorie al V-lea, Neofit Vamvas, viitor secretar al lui Dimitrie Ipsilanti ș.a. Aici a avut posibilitatea să asculte cursurile unor personalități eminente ale culturii grecești, printre care ar fi Athanasios Parios², Nichifor de Chios și Constantin Vardalah³.

Pe parcursul a trei ani, călugărul Gavriil Bănulescu-Bodoni își perfecționează studiile în domeniul teologiei și al limbii grecești, a cărei cunoaștere era obligatorie pentru toți candidații la posturile de ierarhi din țările române. După trei ani, Gavriil este nevoit să părăsească instituția de învățământ, din cauza unei epidemii care a izbucnit aici. Întors acasă, la Iași, a fost observat de către ierarhii bisericii locale și, în anul 1781, este numit profesor de limba greacă la Academia Domnească din Iași, totodată, exercitând și funcția de predicator la mitropolie. Este necesar să remarcăm că școala de la Iași, pe acele timpuri, avea o faimă nu prea bună. Cu puțin timp înainte de sosirea lui Gavriil la Iași, aici s-a iscat un scandal, care a fost pe larg mediatizat. Profesorul de franceză reușise să înființeze o lojă masonică, din care făceau parte mai

² Fost profesor la școala din Chios (1780-1813), rămas în cultura teologică drept acela care și-a dedicat întreaga sa viață studiului vieților sfinților și alcătuirii sinaxarelor. A fost unul dintre cei mai înverșunați adversari ai Occidentului și luminismului european.

³ Viitor profesor și la Academia bucureșteană.

mulți oameni înstăriți din capitala Moldovei. Despre existența lojii masonice a aflat guvernul și s-au început cercetările. Organizatorul lojii a dat bir cu fugiții și, chiar dacă după aceasta loja și-a încetat existența, reputația școlii din Iași a rămas pătată, menținându-se și neîncrederea oamenilor față de ea (Стадницкий 1894, 57-58). Axentie Stadnițchi, biograful Mitropolitului Gavriil, vede cauza plecării viitorului ierarh de la această școală anume în proasta reputație a acesteia (Стадницкий 1894, 58). În 1781, la 31 august, mitropolitul Moldovei Gavriil Calimachi săvârșește hirotonia întru ierodiacon a monahului Gavriil Bănulescu, iar la 1 septembrie al aceluiași an, acesta este hirotonit ca ieromonah (preot din cinul monahal – *n.a.*).

Între timp, la Iași apar unele probleme, astfel încât ieromonahul Gavriil Bănulescu-Bodoni este nevoit să meargă, în 1782, la Poltava, la vechiul său prieten, arhiepiscopul Nichifor Theotokis. În Poltava, ieromonahul Gavriil este numit ca profesor de filosofie și de limba greacă la Seminarul Teologic din acest oraș. Iar peste un an obține postul de prefect la această instituție de învățământ. Însă peste un an este nevoit să părăsească Poltava din cauza bolii și să revină în Moldova. În Moldova s-a reținut foarte puțin și se reîntoarce în Poltava, unde este numit ca rector al Seminarului Teologic din localitate.

În 1784, ieromonahul Gavriil este chemat la Iași de către mitropolitul Gavriil Calimachi, care îl ridică la rangul de arhimandrit, cu gândul că în curând îl va numi episcop la Roman (Чеховский 1904, 366). Însă la 20 februarie 1786 se stinge din viață Gavriil Calimachi (Păcurariu 1992, 448). Locul lui la Mitropolia Moldovei a fost ocupat de către Leon Gheucă, fost episcop la Roman, iar catedra Romanului, după toate probabilitățile, urma să-i revină lui Gavriil Bănulescu-Bodoni. Însă realitatea a fost alta, astfel încât, din cauza intrigilor fanariote, care îl priveau ca pe o unealtă a rușilor, în locul lui Gavriil Bănulescu-Bodoni, la catedra Romanului a fost numit grecul Iacov, care nu s-a menținut mult la Roman, fiind înlocuit de un alt grec, pe nume Antonie (Baconschi 1921, 31).

Unii consideră că numirea lui Gavriil a fost respinsă pe motivul că venise nu demult din Rusia (H. M. 1884, 364). Probabil, ierarhii fanarioți, pentru a câștiga favoruri de la turci, nu au dorit să numească la episcopia Romanului o persoană „filorusă”, cum era considerat Gavriil Bănulescu-Bodoni. În urma acestor evenimente, Gavriil vine la Iacov, episcopul de Huși, care îl numește în postul de examinator și predicator eparhial. La Huși, arhimandritul Gavriil Bănulescu s-a aflat doar un an.

În 1787, începe un nou război ruso-turc. Odată cu declanșarea ostilităților militare, împreună cu un grup de boieri, Gavriil îl însoțește pe domnul Alexandru Mavrocordat II în călătoria sa în Rusia (Baconschi 1921, 32). Mavrocordat, împreună cu familia, a fost găzduit de ruși la Poltava. În această localitate, arhimandritul Gavriil devine profesorul copiilor domnitorului. Tot aici, la Poltava, Mavrocordat îl prezintă pe Gavriil arhiepiscopului Ambrosie (Serebrennikov), conducătorul spiritual din eparhia Ekaterinoslav, care îl ajută să obțină postul de profesor de limba greacă la Seminarul Teologic din Ekaterinoslav. Peste puțin timp, arhimandritul Gavriil Bănu-

lescu-Bodoni este numit în funcția de rector al seminarului respectiv. Totodată, arhimandritul Gavriil renunță la postul de profesor de limba greacă în favoarea ucenicului său V. Martânov, care, ulterior, îl va caracteriza pe Gavriil ca pe un om „foarte greoi” (Стадницкий 1894, 66). În anul 1788, se stinge din viață mitropolitul Moldovei Leon Gheucă, iar în următorul an, 1789, armata rusă ocupă Moldova (Buzilă 1996, 20). În același an, prin ucaz împăărătesc, se preconiza alegerea unui nou mitropolit la Iași. Prin hotărârea Sfântului Sinod, instaurarea noului mitropolit al Moldovei urma să fie înfăptuită de către arhiepiscopul Ambrosie de Ekaterinoslav.

Însă, în loc să se inițieze alegerea noului mitropolit, prin ucazul împărătesei Ecaterina din 22 decembrie 1789, Ambrosie de Ekaterinoslav este numit ca locotenent al Mitropoliei Moldovei (Păcurariu 1992, 449). Venind la locul de destinație, arhiepiscopul Ambrosie a fost însoțit de arhimandritul Gavriil Bănulescu-Bodoni, care urma să-l ajute la stabilirea legăturilor necesare cu clerul și cu populația din principat. Prin același ucaz din 22 decembrie 1789, arhimandritul Gavriil Bănulescu-Bodoni, la recomandarea lui Potemkin, este hirotonit ca episcop al Akkermanului (Cetatea Albă) și Benderului, însă hirotonisirea acestuia va avea loc peste un an de la sosirea în Moldova (Buzilă 1996, 25).

Hirotonirea lui Gavriil Bănulescu-Bodoni are loc la 26 decembrie 1791 în capitala Moldovei, orașul Iași. La acest eveniment, împreună cu Ambrosie al Ekaterinoslavului, au luat parte încă doi episcopi; Ioan de Travelia (Georgia) și Grigore de Irinopol (Păcurariu 1992, 450). Jurisdicția lui Gavriil Bănulescu-Bodoni se extindea asupra sudului Basarabiei cu orașele Reni, Ismail, Cetatea Albă, Chilia și Bender (Филипенко 2009, 19). C. Erbiceanu consideră că episcopii de Cetatea Albă (Akkerman) aveau prioritate înaintea celorlalți episcopi moldoveni la alegerea mitropolitului Moldovei. Astfel, prin numirea lui Gavriil Bănulescu-Bodoni ca episcop de Akkerman, se pregătea baza canonică și punerea în acord cu obiceiurile țării a unei eventuale numiri a acestuia în demnitatea de mitropolit al Moldovei (Стадницкий 1894, 70). Gavriil Bănulescu-Bodoni s-a menținut în acest post cam o jumătate de lună, până la 11 februarie 1792 (Puiu 1920, 10).

Peste trei zile de la hirotonia lui G. Bănulescu-Bodoni ca episcop de Akkerman, la 29 decembrie 1791, la Iași, este semnată pacea între Rusia și Poarta Otomană. Ca urmare a acestui eveniment, Moldova și Valahia urmau să fie înapoiate Turciei. După plecarea lui Ambrosie în Rusia, catedra Moldovei rămâne și fără locotenent. La 11 februarie 1792, prin ucazul Ecaterinei, împărăteasa Rusiei, Gavriil Bănulescu-Bodoni este numit mitropolit al Moldovei (Puiu 1920, 10).

Vorbind despre apariția unor probleme legate de desemnarea de către ruși a lui Gavriil Bănulescu-Bodoni în scaunul Mitropoliei Moldovei, Kasso spune că sultanul și Patriarhul „se împotriveau deșteptării unui simț național românesc, periculos pentru interesele clerului constantinopolitan...” (Kasso 1923, 8). Evenimentele ulterioare (revolta egumenilor greci împotriva Mitropolitului în perioada exarhatului ș.a. – *n.a.*) par să confirme opinia lui Kasso.

Pentru instalarea mitropolitului Gavriil la catedra din Iași, a fost „redactată” vechea rânduială de ridicare la rangul de mitropolit al Moldovei. Ridicarea la rangul de mitropolit a avut loc în casa contelui M. Kahovski. Inaugurarea a fost oficiată de către arhiepiscopul Ambrosie la catedrala mitropolitană din Iași.

După ce trupele ruse s-au retras peste Nistru, situația mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni devine foarte șubredă, deoarece acesta fusese ridicat la rangul de Mitropolit prin ucaz împărațesc, nu ales, lucru considerat drept încălcare gravă a tradițiilor Bisericii și țării, iar faptul că acest eveniment s-a produs și fără acordul patriarhului ecumenic era considerat ca un act necanonic. Din acest motiv, Patriarhul Neofit VII (1789-1794) al Constantinopolului a cerut ca să fie ales un nou mitropolit la catedra Moldovei, și anume Iacob Stamati, fost episcop de Huși (Стадницкий 1894, 72-73). După cum vedem, întronarea mitropolitului Gavriil la Iași s-a făcut după o rânduială simplificată, fără să fie ales, fără acordul patriarhului Constantinopolului și după semnarea acordului de pace, ceea ce submina legitimitatea actului în sine. Patriarhul ecumenic Neofit trimite o scrisoare, prin care, neținând cont de amestecul rusesc și considerând scaunul mitropolitan de la Iași vacant, îndeamnă pe domnul țării, Alexandru Moruzi, ca, „după cele dintre început obiceiuri ale pământului”, să aleagă un nou mitropolit, a cărui legătură canonică să se păstreze cu scaunul de la Constantinopol (Niță-Danilescu 2009, 147). Toate acestea au permis Porții să ceară demiterea lui Gavriil Bănulescu-Bodoni.

În aceste împrejurări, a fost primit și ordinul sultanului Selim III despre arestarea mitropolitului Gavriil (Păcurariu 1992, 450). Luând în considerare faptul că, potrivit acordurilor de pace de la Kuciuk-Kainargi și de la București, Poarta nu avea voie să se amestece nemijlocit în treburile Bisericii Ortodoxe, rolul principal în înlăturarea mitropolitului Gavriil îi revine lui Alexandru Moruzi. De fapt, nici noul domn al Moldovei nu-l avea la inimă pe G. Bănulescu-Bodoni și i-a cerut să părăsească orașul, spunând că aceasta este voința sultanului, că un arhieru pus de autoritățile ruse nu poate conduce un pământ turcesc (Berechet 1923, 13).

Văzând că vorbele nu ajută, pe data de 29 iunie 1792, domnul fanariot a poruncit ca un arnăut înarmat, însoțit de 100 de călăreți, să înconjoare palatul mitropolitului în timpul nopții. Toate intrările și ieșirile locuinței au fost ocupate într-o clipă. Cuprins de groază, „abia avu vreme să spună celor de față că a sosit ceasul cel greu pentru dânsul, când pătruseră în cameră niște turci înarmați, care-l prinseră pe mitropolit” (Неводичков 1853, 562).

În timpul arestării, mitropolitul Gavriil a declarat că reținerea sa este nelegitimă, deoarece el este supus al coroanei țariste. Mitropolitul Gavriil a fost trimis sub pază la Constantinopol, unde urma să se afle sub supravegherea patriarhului (Buzilă 1996, 2). Se spune că patriarhul încerca să-l convingă pe mitropolitul Gavriil să se dezică de protecția rușilor, promițându-i că, drept recompensă, va fi numit episcop acolo unde acesta va dori – fie în Rumelia, Anatolia sau în Arhipelag (Berechet 1923, 14), în caz de refuz, fiind amenințat cu moartea.

Însă mitropolitul Gavriil a respins oferta făcută. G. Bănulescu-Bodoni i-a răspuns patriarhului: „Eu sunt călugăr, nu are cine plânge după mine, oricum trebuie să mor odată și odată; consider un păcat să calc în picioare jurământul, ca să trăiesc câțiva ani mai mult și păcătuiți, dacă vreți să-mi smulgeți negarea rușinoasă” (Некоторые сведения 1861, 86). Lovindu-se de împotrivirea mitropolitului Gavriil, patriarhul l-a caterisit. Această caterisire, după părerea mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, nu avea forță juridică. Ierarhul nostru își argumenta părerea în felul următor: „Patriarhul poate să mă persecute, însă nu-mi poate lua nimic din ceea ce nu mi-a dat. Am primit hirotonia arhierască de la ierarhia din Petersburg, căreia mă și supun” (s-a spus că însuși patriarhul, care nu demult îl caterisise, și-a schimbat atitudinea, impresionat fiind de tăria suflătoare pe care o arăta Gavriil) (Niță-Danilescu 2009, 149). Prin refuzul său, mitropolitul Gavriil risca mult, în special în primele săptămâni de detenție. Turcii se răfuiau ușor cu persoane mult mai importante decât Gavriil, astfel că nu ar fi fost de mirare să se fi anunțat că mitropolitul „a murit subit” în temniță.

Când ambasadorul rus de la Constantinopol, contele Kociubei, a aflat despre arestarea lui G. Bănulescu-Bodoni, a cerut eliberarea imediată a acestuia, pe motivul că este supus rus. Turcii au fost nevoiți să-l elibereze pe mitropolitul Gavriil. După patru luni de detenție, acesta este găzduit în curtea Ambasadei Ruse (Чеховский 1904, 373). Aproape un an, mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni a fost nevoit să rămână fără vreo ocupație. La 1 decembrie 1792, el se adresează pentru protecție mitropolitului Gavriil al Novgorodului. Între timp, devotamentul lui Gavriil față de casa imperială rusă a fost observat și răsplătit prin acordarea unei decorații, a dreptului de a purta camilafcă albă și o cruce cu pietre scumpe (Некоторые сведения 1861, 86; Стадницкий 1894, 77).

Referitor la camilafca albă, trebuie să menționăm că, până la căderea Constantinopolului (1453), toți arhieriei proveniți dintre preoții căsătoriti purtau camilafcă albă, iar cei veniți din numărul monahilor purtau camilafcă neagră. Mai apoi a fost introdusă practica potrivit căreia episcopii erau aleși doar din rândul monahilor, astfel încât camilafca albă nu se mai purta. În Rusia, camilafca albă a fost introdusă în sec. XIV, când patriarhul Ioan Caleca i-a dăruit camilafca albă mitropolitului Vasilie din Novgorod. La momentul aflării mitropolitului G. Bănulescu-Bodoni în detenție la Constantinopol, dreptul de a purta camilafcă albă le revenea doar la trei mitropoliți din Biserica Rusă, și anume celor din Petersburg, Moscova și Kiev. Astfel, mitropolitul G. Bănulescu-Bodoni devine al patrulea arhieriu între ierarhii Bisericii Ortodoxe Ruse care se învrednicește de dreptul de a purta camilafcă albă.

La 17 ianuarie 1793, Mitropolitul Gavriil al Novgorodului a depus scrisoarea lui Bănulescu-Bodoni spre examinarea Sfântului Sinod (Жмакин 1898, 318). Cu puțin înainte, la 13 octombrie 1792, trecuse în lumea celor drepti arhiepiscopul Ambrosie al Ekaterinoslavului. De aceea, la 10 mai 1793, prin ucaz împăratesc, mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni este numit la catedra Ekaterinoslavului cu reședința în or. Poltava.

În 1798, drept urmare a schimbării hotarelor administrative, orașul Ekaterinoslav este numit Novorossiisk, se schimbă și denumirea episcopiei, iar mitropolitul Gavriil poartă titlul de mitropolit de Novorossiisk și Dneprovsk. În timpul aflării lui G. Bănulescu-Bodoni la această catedră, este strămutată și reședința episcopală de la Poltava la Novomirgorod.

Țimp de șase ani (1793-1799), a deținut postul de episcop de Ekaterinoslav, Herson și Taurida (Знаменский 1881, 61), din 1797 – și de Novocerkassk⁴. În perioada aflării la catedra Ekaterinoslavului (Novorossiisk), mitropolitul Gavriil avea grijă de construirea locașurilor de cult, de îmbunătățirea situației la Seminarul Teologic, de creșterea nivelului intelectual și moral al clerului, încerca să ridice la înălțimea cuvenită viața monahală în mănăstirile subordonate lui, organiza colecte pentru elevii de la Seminar. În timpul arhipăstoriei sale la Poltava, se întemeiază orașul Odesa, Gavriil contribuind la organizarea și buna desfășurare a vieții bisericești de aici (Niță-Danilescu 2009, 149). Bănulescu-Bodoni era un om sever, dar cinstit și cu dreptate: „gându-i din cuget cinstit, nici poate să îndrăznească a vorbi cum nu gândește” (Erbiceanu 1903, 847-849) și cere de la subalternii săi aceeași atitudine față de lucrarea încredințată. Drept exemplu servește cazul preotului Matvei Ciugonovski, care a divulgat taina mărturisirii, lucru pentru care a fost trimis de G. Bănulescu-Bodoni la corectare la mănăstirea din Nevhorosți (Мицик 2004, 53).

În timpul aflării la catedra din Ekaterinoslav, Gavriil a avut relații tensionate cu episcopul vicar Iov. Probabil, acest conflict era generat de planul lui G.A. Potemkin de a organiza o eparhie în teritoriile luate de la Poartă și de a-l înscăuna ca păstor spiritual pe nepotul său Iov (Филипенко 2009, 26). Însă tot aici și-a găsit câțiva colaboratori, care îl vor ajuta și pe viitor – atât la Kiev, cât și la Chișinău. Este vorba despre tatăl și fiul, Ioan și Daniil Sulima (Fuștei 1996, 7).

La 2 septembrie 1799, catedra Kievului și Haliciului rămâne vacantă, în urma decesului mitropolitului Ierotei (Чеховский 1904, 363). Peste 25 de zile, la 27 septembrie 1799, are loc ședința Sfântului Sinod, care urma să numească pe cel ce-l va înlocui pe Ierotei. Au fost prezentate două candidaturi pentru suplinirea postului vacant: cea a mitropolitului de Novorossiisk, Gavriil Bănulescu-Bodoni, și a arhiepiscopului Platon Liubarski de Astrahan. La 29 septembrie, împăratul Pavel, care la acel moment se afla în localitatea Gatcin, a scris pe referatul Sfântului Sinod – „первого”, adică pe primul (Чеховский 1904, 378). Deja la 3 octombrie, este emis Ucazul Sfântului Sinod, prin care Gavriil Bănulescu-Bodoni este numit mitropolit al Kievului și Haliciului (Чеховский 1904, 379).

Peste puțin timp, Bănulescu-Bodoni devine membru al Sfântului Sinod. Există mai multe opinii referitoare la momentul când mitropolitul Gavriil devine membru al Sfântului Sinod. Filaret Scriban, în „Istoria Bisericească a românilor”, pretinde

⁴ Numele și hotarele eparhiei au suferit multiple schimbări. Din 1775 – de Slaveansk și Herson, din 1786 – Ekaterinoslav și Herson, în perioada 1797-1803 – Novorossiisk și Dneprovsk, în perioada 1803-1925 – Ekaterinoslav și Taganrog, iar din 1925 – Dnepropetrovsk.

că mitropolitul Gavriil a fost numit membru al Sfântului Sinod în anul 1799. Cercetătorul rus A. Scaliski afirmă că „la începutul domniei împăratului Alexandru, prin ucaz special, la 7 aprilie 1801, mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni este numit membru al Sfântului Sinod, fiind, totodată, decorat cu ordinul „Sf. Andrei cel Dintâi Chemat” (Стадницкий 1894, 80). De aceeași părere este și cercetătorul român T.V. Stefanelli (Stefanelli 1901, 359).

Părerea cercetătorilor menționați mai sus se bazează, probabil, pe scrisoarea lui G. Bănulescu-Bodoni din 25 aprilie 1801, adresată arhiepiscopului Atanasie Ivanov de Novorossiisk și Dneprovsk, în care se spune că „pe data de 23 aprilie 1801, pe când se afla în vizită canonică la mănăstirea Kievo-Vîdubițk, unde a săvârșit Sf. Liturghie în biserica „Sf. Gheorghe”, a primit rescript împărătesc, prin care este numit membru al Sfântului Sinod și decorat cu ordinul „Sf. Andrei cel Întâi Chemat” (Два письма 1914, 1319).

La rândul său, A. I. Smolici, caracterizând timpul domniei împăratului Pavel, spune că „acestuia (lui Pavel – *n.a.*), numind episcopi în Sfântul Sinod, îi plăcea să nu-i admită să activeze în cadrul acestuia, așa cum a procedat, de altfel, și cu mitropolitul Kievului și Haliciului Gavriil Bănulescu-Bodoni” (Смолич 1996, 207).

Și mitropolitul Serghii Petrov consideră că mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni devenise membru al Sfântului Sinod pe timpul împăratului Pavel, în 1800 (Петров 1970, 70). Probabil, mai aproape de adevăr este părerea cercetătorilor Smolici și Petrov precum că mitropolitul Gavriil a devenit membru al Sfântului Sinod mai degrabă, în timpul împăratului Pavel, și nu al lui Alexandru I. Deși mitropoliții Kievului, abia începând cu anul 1819, devin membri ai Sfântului Sinod în virtutea funcției deținute, este puțin probabil ca o personalitate ca cea a mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni să fi ocupat, timp de doi ani, una dintre cele mai importante catedre ale Bisericii Ortodoxe din Rusia, fără să facă parte din organul suprem de conducere al acesteia – Sfântul Sinod.

La 9 noiembrie 1799, mitropolitul Gavriil părăsește casa arhierescă de la Novorossiisk, iar la 17 noiembrie sosește la Kiev. G. Bănulescu-Bodoni vine la conducerea Mitropoliei de Kiev într-un timp semnificativ pentru aceasta, când în cadrul ei au fost încorporate o serie de regiuni de curând luate de la polonezi. În timpul aflării lui Bănulescu-Bodoni la catedra Kievului și Haliciului, eparhiile malorosiene, în conformitate cu Ucazul Sfântului Sinod din 10 februarie 1800, erau aprovizionate cu Sfântul Mir de la Kiev. Prin aceasta era consfințită prioritatea mitropolitului Kievului față de ceilalți arhieri din sud-estul imperiului.

Pentru ajutorul mitropolitului Gavriil, a fost înființată catedra Cighirin, în fruntea căreia, la 26 noiembrie 1799, a fost numit arhimandritul mănăstirii Mântuitorului din Novgorod-Seversk⁵ Teofan Șianov. Pe 10 februarie, acesta este ales episcop, iar la 12 februarie 1800, în Lavra „Adormirii Maicii Domnului” din Kiev are loc

⁵ Новгород-Северского Спасского монастыря.

hirotonirea sa ca episcop (Чеховский 1904, 382). Din acest moment, mitropolitul Gavriil este ajutat în lucrarea sa administrativă de către noul episcop, căruia i-a fost încredințat unul dintre cele mai mari județe din eparhie.

Doar 4 ani s-a aflat mitropolitul Gavriil la cârma catedrei Kievului și Haliciului. La 21 august 1803, înaintează un raport către Sfântul Sinod, în care roagă să-l elibereze de la conducerea mitropoliei Kievului și Haliciului. Au fost expuse mai multe păreri despre cauza demisiei mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni. F. Ternovski, în articolul „Serapion, mitropolitul Kievului”, referindu-se la numirea arhiepiscopului Serapion de Kazan la catedra din Kiev, menționează: „În septembrie 1803, mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni a demisionat și a părăsit Kievul. Nu era un bătrân (57 de ani) și era iubit la Kiev. Condițiile demiterii lui până în prezent rămân neelucidate. Se pare că în sferele înalte considerau că nu e bine ca la catedra Kievului să se afle un străin (originar din Transilvania), chiar dacă avea merite, dar Gavriil nu era mândru și a hotărât să demisioneze, îndată ce la urechile lui au ajuns aceste zvonuri” (Филипенко 2009, 68). Cererea mitropolitului Gavriil a fost îndeplinită. Sfântul Sinod i-a permis mitropolitul Gavriil să se stabilească cu traiul în Odesa. Din cele stipulate în scrisoarea împăratului Alexandru către mitropolitul Gavriil, din 21 august 1803, aflăm că împăratul, „voind a contribui la însănătoșirea mitropolitului Gavriil și ca semn al deosebitei atenții pentru serviciile lui, a ordonat să i se plătească mitropolitului 3000 de ruble pe an” (Stefanelli 1901, 358). În acest oraș de pe țărmul Mării Negre, mitropolitul G. Bănulescu-Bodoni a procurat o casă, iar peste un an s-a stabilit la Dubăsari, unde rămâne până la 1806, când începe un nou război ruso-turc și oștirile rusești ocupă din nou Principatele Române.

În 1808, autoritățile țariste înființează exarhatul Moldovei, Valahiei și Basarabiei, numindu-l pe Gavriil Bănulescu-Bodoni în fruntea acestuia⁶. Până în 1812, ÎPS Gavriil a condus efectiv și Mitropolia Moldovei.

La 16 mai 1812, a fost semnat Tratatul de pace de la București. Rușii sunt nevoiți să se retragă din Principate, dar anexează o jumătate din Moldova, teritoriul dintre Prut și Nistru, numit ulterior Basarabia. În teritoriul ocupat dintre Prut și Nistru este instituită o nouă organizare bisericească. Prima grijă pe care a avut-o mitropolitul Gavriil, stabilit în Basarabia, a fost organizarea eparhiei. La 6 august 1812, adresează o scrisoare, cu nr. 769, către comandantul armatelor rusești amiralul P.V. Ciceagov, prin care propune instituirea eparhiei Chișinăului, după structura similară cu cea a bisericii din Moldova. Un proiect de organizare a noii eparhii este înaintat și Sfântului Sinod la 4 noiembrie 1812. Eparhia Chișinăului urma să cuprindă nu numai teritoriul dintre Prut și Nistru, ci și cele dintre Nistru și Bug, cu

⁶ Unii cercetători afirmă greșit că „în martie 1808, printr-un „ucaz” al țarului Alexandru I, se înființează un „exarhat”... În funcția nouă de „exarh” a fost numit Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni. Însă a fost arestat de turci și salvat de ruși” (vezi: Ostrofeț 2009, 213). De fapt mitropolitul Gavriil a fost arestat de către turci cu 16 ani înainte de numirea în funcția de exarh, atunci când a fost ridicat la rangul de mitropolit al Moldovei (1792).

orașele Tiraspol, Dubăsari, Ovidiopol și Odesa, precum și orașele Herson, Oceakov, Olviopol din gubernia Herson.

Pentru întreținerea sa, mitropolitul solicită veniturile mănăstirii Căpriansa, care era închinată mănăstirii Zografu din muntele Athos. La 21 august 1813, proiectul mitropolitului a fost aprobat prin ucazul țarului Alexandru I, care prevedea, între altele, ca în noua eparhie să fie respectate „obiceiurile locale, fiindcă s-a îngăduit poporului Basarabiei păstrarea vechilor sale drepturi moldovenești”. În eparhia Chișinăului și Hotinului se menținea aceeași organizație pe care o avea Biserica din Moldova, se păstrau cam aceleași protopopii care au fost înainte, nouă la număr, și anume: Hotin, Soroca, Fălești, Orhei, Lăpușna, Hotărniceni, Codru și Basarabia de Jos. În exercitarea atribuțiilor sale, arhiepiscopul Chișinăului era ajutat de către protopopi. Protopopii recomandau candidații la hirotonie, făceau anchete în parohii, aplicau pedepse în cazuri de indisciplină a clericilor din subordine, dar erau datori să-i apere de orice asupriri din partea autorităților sau a mirenilor. Tot protopopii supravegheau și starea morală și culturală a clericilor. În septembrie 1813, a luat ființă „Exarhiceasca dicasterie a Chișinăului”, instanță de judecată bisericească.

Aflându-se în fruntea eparhiei Chișinăului, mitropolitul Gavriil a făcut lucruri bune pentru românii din Basarabia și Transnistria. S-a îngrijit de construcția edificiilor de cult. În timpul păstoriei sale în Basarabia, au fost construite 200 de biserici, astfel încât numărul bisericilor spre sfârșitul păstoriei sale era mai mare de 900.

Pentru formarea viitorilor preoți, mitropolitul Gavriil, încă în 1812, hotărăște să deschidă la Chișinău un seminar teologic. Dar abia la 31 ianuarie au fost deschise cursurile la aceasta școală teologică. Ca profesori erau numiți: protopopul Petru Kunițki și Isidor Gherbanovski, iar rector – Ivan Nesterovici (călugărit de curând cu numele Irineu, devenit apoi episcop de Penza și de Irkutsk). La seminar erau primiți, de regulă, fii de preoți și diaconi, dar și fii de țărani. Pe lângă disciplinele teologice, la seminar se predau și limbile greacă, latină, rusă și română (româna se predă 10 ore pe săptămână). În 1814, a fost înființată o bibliotecă a seminarului.

Pe lângă pregătirea viitorilor preoți, o preocupare a ÎPS Gavriil a fost și cea de a înzestra bisericile cu cărțile necesare. În acest scop, el se adresează, la 25 septembrie 1813, către Sfântul Sinod, solicitând aprobarea înființării unei tipografii eparhiale la Chișinău. La 4 mai 1814, a fost dată aprobarea, iar la 31 mai a avut loc inaugurarea oficială a tipografiei. Primul conducător al tipografiei eparhiale a fost călugărul Ignatie, venit de la mănăstirea Neamț. Cu binecuvântarea ÎPS Gavriil, la tipografia din Chișinău au văzut lumina tiparului o serie de cărți liturgice, didactice și religioase în limba română: Bucoavnă (1814), Liturghierul (1815), Bucoavnă (1815), Molebnic (1815), Catehizis (1816), Molebnic (1816), Tedeum de ziua Crăciunului (1816), Ceaslovul (1817), Rânduiala panihidei (1817), Psaltirea (1818), Scopul societății biblice (1818), Mineul de obște (1819), Moltivelnicul (1820), Rânduiala sfințirii bisericii (1820) s.a. Toate aceste cărți au fost traduse din slavonă de către mitropolitul

Gavriil Bănulescu-Bodoni⁷. Astfel, în „Rânduiala panahidei” (1817), în titlu el specifică: „s-au tălmăcit pe limba românească din cea slovenească și s-au tipărit... pentru trebuința și înțelesul slujitorilor bisericești moldoveni din eparhia Chișinăului”.

Sub îngrijirea mitropolitului Gavriil, s-a tipărit la Petersburg, în românește, și Biblia (1819). Aceasta este a treia ediție a Sfintei Scripturi în limba română (prima apare la București în 1688, a doua – la Blaj, în 1795). Biblia lui Bănulescu-Bodoni reia textul ediției de la Blaj din 1795, publicat de către Samuil Micu.

Tipăriturile lui Gavriil Bănulescu-Bodoni au avut o circulație largă, fiind răspândite nu numai în Basarabia, ci și în toate pământurile românești. Dacă ținem seama că mitropolitul Gavriil traducea, compara textele, că el făcea chiar corectura cărților românești, editate în tipografia eparhială din Chișinău, rămânem impresionați de capacitatea de muncă a acestui om, care a știut să facă atât de mult pentru Basarabia.

Dar greutățile au zdruncinat sănătatea acestui harnic lucrător al lui Dumnezeu, încât la 30 martie (stil vechi) 1821, cu doar zece zile înainte de sărbătoarea Paștilor, la vârsta de 75 de ani, Î.P.S. Gavriil Bănulescu-Bodoni a trecut în eternitate. Despre aceasta au vestit creștinilor – la 1 aprilie, la ora 7 și 30 de minute – toate clopotele bisericilor din Chișinău. Cortegiul funerar a urmat pe jos până la mănăstirea Căpriană, unde, în cavoul pregătit special, au fost cu cinste înhurate rămășițele pământești ale celui care s-a numit mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni.

Basarabeni l-au cinstit întotdeauna, gândindu-se la ceea ce a făcut pentru menținerea conștiinței de neam, pentru orânduirea vieții bisericești în Basarabia (Stefanelli 1901, 214).

Pe data de 28 iulie 2016, Sinodul Bisericii Ortodoxe din Moldova a hotărât trecerea în rândul Sfinților a Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, iar slujba canonizării ierarhului a avut loc pe 3 septembrie 2016 la mănăstirea Căpriană.

În viața sa pământească, mitropolitul Gavriil nu a agonisit averi materiale: nici moșii, nici obiecte de preț și nici case, ceea ce a trezit dezamăgirea unor rude ale răposatului, cum ar fi a soțului nepoatei de la soră, un moșier din regiunea Poltava, pe nume Levință⁸.

Celor două surori moștenitoare legitime, Marta și Efimia, urma să li se împartă doar ceva din banii care au rămas după decesul mitropolitului: 333 de ducați olandezi, 51 austrieci, 929 francezi, 3 ruble 10 copeici rusești de argint, 128 turești, 39 de lei și 20 de parale, 365 de asigurații rusești și 8 ruble 40 de copeici de aramă⁹.

După cum vedem, viața și activitatea mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni este legată nu doar de istoria Moldovei, ci și de un areal mai larg, care cuprinde partea de Sud și Sud-Est a Europei (România, Ucraina și Rusia). Favorit al curții

⁷ Unii cercetători afirmă greșit că la tipografia eparhială, „au fost tipărite multe lucrări bisericești, traduse din limba rusă, astfel respectându-se totuși normele canonice ruse” (vezi: Gumenai 2007, 115). De fapt, nu din limba rusă, ci din slavonă. În Biserica Rusă, până în prezent, limba liturgică este slavona, și nu rusa.

⁸ Arhiva Națională a Republicii Moldova (ANRM), F. 205, inv. 1, d. 3875, f. 8-10.

⁹ ANRM. F. 205, inv. 1, d. 3875, ff. 11-15.

imperiale din Petersburg, a știut să ajungă la cel mai înalt rang în ierarhia bisericească – atât în Moldova, Valahia și Basarabia, cât și în Rusia.

În amintirea contemporanilor, dar și a generațiilor următoare, va rămâne „figură luminoasă, apostolică a mitropolitului Gavril Bănulescu-Bodoni, cum ne-o înfățișează un portret lucrat la Kiev, cu ochii negri, strălucitori de inteligență, barba resfirată în ondulări de cenușă și mâinile de o izbitoare frumusețe, în stânga ținând cârja, cu cealaltă binecuvântând; poartă veșminte la fel marilor Ierarhi ai Sf. Munte, spre care-l îndemnase – ca și la Poltava, Ekaterinoslav, Roma ori școala celebră a marelui moldovean Petru Movilă din Kiev – neistovita sete de învățătură și credință” (Moisil 1937, 699-700).

Pe vremea sa era unul din cei mai culti prelați ortodocși (Stefanelli 1901), personalitate de o energie fără seamăn în îndeplinirea funcțiilor pe care le-a ocupat (Filip-Lupu 1991, 24).

Bibliografie

- Baconschi 1921:** A. Baconschi, Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni. Schiță istorică. Luminătorul 3, 1921, 30-38.
- Berechet 1923:** Șt. Berechet, Informații noi despre activitatea arhiepiscopului Ambrozie Serebrenicov, ca exarh, și Gavriil Bănulescu-Bodoni, ca vicar, ajutor al lui. In: Principatele române, după călătoria mitropolitului Iona (Gruzinul) din 1791. Luminătorul 27, 1923, 1-14.
- Buzilă 1996:** V. Buzilă, Din istoria vieții bisericești din Basarabia (Chișinău-București 1996).
- Cavarnos 1978:** C. Carnaros, St. Nikephoros of Chios. In: Post-byzantine ecclesiastical personalities (Massachusetts 1978), 19-20.
- Chiaburu 2013:** E. Chiaburu, Originea și numele Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni. In: Biserica Ortodoxă din interfluviul pruto-nistean (1813-2013). Simpozion științific internațional, 14-15 octombrie 2013 (Chișinău 2013), 28-40.
- Erbiceanu 1903:** C. Erbiceanu, Câteva cuvinte asupra Mitropolitului Gavriil Bănulescu, fost în două rânduri Mitropolit la Moldova în Iași, 1792 și la 1808-1812. Biserica Ortodoxă Română 8, 1903, 841-849.
- Filip-Lupu 1991:** G. Filip-Lupu, Mănăstirea Căpriana – ctitorie a voievodului Alexandru cel Bun. Patrimoniul 4, 1991, 39-41.
- Fuștei 1996:** N. Fuștei, 175 de ani de la trecerea în eternitate a mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni. Curierul Ortodox 4, 1996, 6-7.
- Gumenâi 2007:** I. Gumenâi, Aspecte privind politica confesională a imperiului rus la hotarele sale vestice (cazul Basarabiei). Buletinul Științific al Muzeului Național de Etnografie și Istorie Naturală a Moldovei 7(20), 2008, 114-121.
- Kasso 1923:** L. Kasso, Dreptul bizantin în Basarabia (Chișinău 1923).
- Moisil 1937:** Iu. Moisil, Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni. 1750-1821. Arhiva Someșană 21, 1937, 697-700.
- Niță-Danilescu 2009:** D. Niță-Danilescu, Războaiele dintre ruși și turci din secolul al XVIII-lea și implicațiile lor asupra Bisericii Ortodoxe Române din Moldova (Iași 2009).
- Ostrofeț 2009:** L. Ostrofeț, Starea monumentelor monahale din Basarabia în 1812-1917. Analele Universității Libere Internaționale din Moldova (Seria Economie) 8, 2009, 213-222.

- Păcurariu 1992:** M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. 2 (București 1992).
- Puiu 1920:** V. Puiu V, arhimandrit, Vicarii eparhiali din Basarabia. In: *Revista Societății Istorico-arheologice bisericești din Chișinău*, vol. XII (Chișinău 1920), 10-11.
- Scriban 1871:** F. Scriban, *Istoria bisericească a românilor pe scurt* (Iassy 1871).
- Stefanelli 1901:** T.V. Stefanelli, *Originea câmpulungeană a lui Gavriil mitropolitul Kievului*. In: *Analele Academiei Române*, seria II, tomul XXII. *Memoriile secțiunii istorice* (București 1901), 357-372.
- Биографический 1908:** Биографический очерк графа В.Г. Орлова. Составлен внуком его графом В. Орловым-Давыдовым. *Русский Архив* 11, 1908, 303-366.
- Два письма 1914:** Два письма митрополита Гавриила Банулеско: 1. К архиепископу Новороссийскому и Днепровскому Афанасию Иванову. 2. К архиепископу Екатеринославскому Платону Любарскому. В: *Кишиневские Епархиальные Ведомости* 31, 1914.
- Жмакин 1898:** В. Жмакин, Гавриил Банулеско-Бодони. *Русский архив* 11, 1898, 309-377.
- Знаменский 1881:** И. Знаменский, Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I (Москва 1881).
- Иринеи 1821:** Иринеи, архимандрит, Известие о кончине и жизни Преосвященного Гавриила, Митрополита Кишиневского и Хотинского. В: *Отечественные записки*, часть седьмая, №15, июль, 1821.
- Мицик 2004:** Ю. Мицик, Царичанка Козацька (Київ: «Генеза» 2004).
- Н.М. 1884:** Н.М., К сведениям о Гаврииле Бодони, в последствии митрополите Кишиневском. *Херсонские Епархиальные ведомости* 14, 1884, 363-365.
- Неводичков 1853:** П. Неводичков, Путешествие по Новороссийскому краю Ионы, митрополита Руисского. Перевод с грузинского. В: *Записки Одесского Общества Истории и Древностей*, т. III (Одесса 1853), 552-562.
- Некоторые сведения 1861:** Некоторые сведения о жизни синодального члена и экзарха митрополита Гавриила, скончавшегося 1821 г., марта 30 дня. *Херсонские Епархиальные Ведомости* 18, 1861, 77-91.
- Петров 1970:** Сергей (Петров), митр., Описание монастырей, семинарии и храмов Херсоно-Одесской епархии (Одесса 1970). Manuscris, se păstrează la Biblioteca Seminarului Teologic din Odessa.
- Смолич 1996:** И. Смолич, *История Русской Церкви*, ч. 1 (Москва 1996).
- Стадницкий 1894:** А. Стадницкий, Гавриил Банулеско-Бодони, экзарх молдавлянский и митрополит Кишиневский (Кишинев 1894).
- Филипенко 2009:** А. Филипенко, *Первый Архипастырь* (Одесса 2009).
- Чеховский 1904:** В. Чеховский, Киевский митрополит Гавриил Банулеску-Бодони (1799-1803 гг.). В: *Труды Киевской Духовной Академии*, июль, 1904, 355-431.

Metropolitan Gavriil Bănulescu-Bodoni, a diligent worker in the vineyard of the Church

Keywords: Metropolitan, Mount Athos, Chișinău, Transylvania, Bessarbia.

Abstract: Metropolitan Gavriil is the descendant of the Bănulescu-Bodoni family, originally from Câmpulung Moldovenesc, who later settled in Transylvania. He was born in 1746 in the family of Grigorie and Anastasia Bănulescu-Bodoni in the city of Bistrița, Transylvania.

He began his initial studies under the supervision of his maternal uncle. Later, under the guidance of the same uncle, he studied at the school in the town of Năsăud. After completing

his studies there, Grigore went to Budapest to pursue further education. Between 1771 and 1773, he continued his studies at the Theological Academy in Kiev.

Over the course of three years (1773-1776), he furthered his knowledge in various schools on the islands of Chios, Patmos, Smyrna, and Mount Athos, which were true centers for the promotion of Greek culture and language.

At the age of 33, in the capital of the Ottoman Empire, he took his monastic vows and was tonsured by Archbishop Parthenios Cernik with the name of Gavriil in the “Dormition of the Mother of God” monastery.

He served in several ecclesiastical centers: In Poltava, Hieromonk Gavriil was appointed as a professor of philosophy and Greek language at the Theological Seminary of that city (1782); as the bishop of Cetatea Albă (1789), Metropolitan of Moldavia (1792), Metropolitan of Ekaterinoslav (1793-1799), Metropolitan of Kiev (1799-1803); Exarch of Moldavia, Wallachia, and Bessarabia (1808-1812). However, he devoted most of his efforts to the leadership of the Chișinău and Hotin Eparchy (1813-1821).

While leading the Chișinău Eparchy, Metropolitan Gavriil accomplished many beneficial deeds for the Romanians in Bessarabia and Transnistria. During his tenure in Bessarabia, around 200 churches were constructed, resulting in a total number of over 900 churches by the end of his service.

In Bessarabia, Metropolitan Gavriil established the Theological Seminary (1813) and the Metropolitan Printing Press (1814). With the blessing of Metropolitan Gavriil, the printing press in Chișinău produced a series of liturgical, educational, and religious books in the Romanian language, including “Bucoavnă” (1814), “Liturghierul” (1815), “Bucoavnă” (1815), “Molebnic” (1815), “Catehizis” (1816), “Molebnic” (1816), “Tedeum de ziua Crăciunului” (1816), “Ceaslovul” (1817), “Rânduiala panihidei” (1817), “Psaltirea” (1818), “Scopul societății biblice” (1818), “Noul Testament” (1819), “Mineul de obște” (1819), “Molitvelnicul” (1820), “Rânduiala sfințirii bisericii” (1820), “Apostolul” (1820), “Evanghelia” (1820), “Tipicul bisericesc” (1821), and many others.

Under the care of Metropolitan Gavriil, the Bible was also printed in Romanian in Saint Petersburg in 1819. This was the third edition of the Holy Scriptures in the Romanian language, with the first edition appearing in Bucharest in 1688 and the second in Blaj in 1795.

The publications of Gavriil Bănulescu-Bodoni had a wide circulation and were spread throughout all Romanian lands. Considering that Metropolitan Gavriil translated, compared texts, and even corrected Romanian books printed in the episcopal printing press in Chișinău, we are amazed by the work capacity of this individual who achieved so much for Bessarabia.

However, the hardships took a toll on the health of this diligent worker of God, and on March 30 (old style), 1821, he passed away. He was laid to rest at the Căpriană Monastery.

In the memory of contemporaries and future generations, Metropolitan Gavril Bănulescu-Bodoni will remain a “luminous and apostolic figure”, as depicted in a portrait created in Kiev. The portrait portrays him with black, intelligent, and radiant eyes, a beard flowing in ash-like waves, and hands of striking beauty. In his left hand, he holds a staff, while with the other hand, he bestows blessings. He wears vestments similar to the great Hierarchs of Mount Athos, to which he was drawn by his unwavering thirst for knowledge and faith, as seen in his time at Poltava, Ekaterinoslav, Rome, and the renowned school of the great Moldavian Peter Movilă in Kiev.

Dr. Nicolae Fuștei, Institutul de Istorie (USM), Chișinău, Republica Moldova, ORCID ID: 0000-0003-2530-3852, e-mail: fustei_nicolae@yahoo.com

SCRIERILE ISTORICILOR BASARABENI ÎN PATRIMONIUL MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI (SECOLUL XIX - ÎNCEPUTUL SECOLULUI XX)¹

Ana Grițco

Cuvinte-cheie: Basarabia, istorie, știință, patrimoniu, muzeu, carte.

Istoria spațiului dintre Prut și Nistru după 1812, rupt de la Principatul Moldovei și anexat Imperiului Rus, poate fi urmărită în contextul celei rusești. „Noua achiziție” a trezit interesul unui șir de autori, preocupați de trecutul Basarabiei. Au fost elaborate numeroase studii, schițe istorice, statistici, semnate de autori atât din imperiu, cât și locali², deși ponderea reprezentanților populației autohtone în potențialul științific al regiunii era redusă. În pofida acestui fapt, și în acest spațiu au văzut lumina tiparului o serie de lucrări din domeniul istoriei, geografiei, statisticii, naturii etc., elaborate în cadrul științific al Imperiului Rus (Dragnev 2016, 57).

Prezenta comunicare reflectă rezultatul cercetării patrimoniului muzeal, având drept scop identificarea autorilor locali care au fost interesați de trecutul Basarabiei și care, prin cercetările lor, au contribuit la completarea unor file din istoria ținutului. În acest context, remarcăm studiile cu caracter istoric, semnate de Alexei Nacco (1832-1915), Zamfir Arbore [Arbure]- Rally (1848-1933) și Ion [Ioan] Halippa (1871-1941), care au completat patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Moldovei la intersecția secolelor XIX-XX prin transferuri, donații și achiziții.

Alexei (Alexe) Nacco (1832-1915), istoric, poet, dramaturg și traducător, s-a născut în satul Bălănești (Nisporeni), în familia unui căpitan de stat major, descendent dintr-o familie de boieri moldoveni, care s-a mutat peste Nistru în anul 1711. Și-a făcut studiile la Școala de Artilerie din Sankt-Petersburg, dar abandonează activitatea militară (1858). Ocupă diverse funcții administrative: a activat în biroul guvernatorului Basarabiei, a fost ofițer de poliție în districtul Bender (1879), consilier principal al guvernului provincial al Basarabiei (1881), redactor la partea neoficială a ziarului *Бессарабские Губернские Ведомости* (1881-1884). A fost membru

¹ Acest articol a fost elaborat în cadrul proiectului 20.80009.0807.43 „Patrimoniul muzeal și memoria istorică: cercetare, interpretare, prezentare”.

² O sinteză a interesului rușilor de a cunoaște istoria Țărilor Române o face istoricul basarabean Ion Țurcanu (Țurcanu 2011, 14-15).

al Comitetului de conducere al Societății de Artă Dramatică (din 1884), profesor la Universitatea Novorossiisk din Odessa (Jarcuțchi 2011, 134-135). La scurt timp după pensionare (1892), s-a mutat la Odessa, unde a murit în ianuarie 1915, fiind înmormântat în cimitirul nou.

A. Nacco a fost unul din cei care a elaborat studii de istorie a Basarabiei, completând istoriografia basarabească cu două lucrări importante: *Очеркъ гражданскогo управления въ Бессарабию, Молдавию и Валахию во время русско-турецкой войны 1806-1812 года* și *Очеркъ гражданскогo устройства Бессарабской области с 1812 по 1828 гг.* Ambele lucrări au fost publicate în „Notele Societății Imperiale de Istorie și Antichități din Odessa”: prima – în anul 1879, în volumul XI, a doua – în anul 1900, în volumul XXII. Sunt cunoscute încă două lucrări-manuscris, semnate de A. Nacco, pe același subiect: *Бессарабская область от присоединения ее к России до Бухарестского трактата, с точки зрения экономической, статистической и исторической (1871)*, care în anii '20 ai secolului al XX-lea se păstra în arhiva personală a istoricului Pavel Gore (1875-1927), și cealaltă lucrare – *Бессарабская область со времени присоединения ее к России по Бухарестскому миру 1812-го года*, (1879), care se păstrează în Biblioteca Științifică a Universității Naționale „I.I. Mechnikov” din Odessa.

Muzeul Național de Istorie a Moldovei deține în patrimoniu, în fondul de carte rară, una din lucrările lui A. Nacco – *Очеркъ гражданскогo управления въ Бессарабию, Молдавию и Валахию во время русско-турецкой войны 1806-1812 года* (fig. 1), tipărită în anul 1879 la Tipografia ruso-franceză a lui L. Danikan din Odessa³ (prezintă în expoziția permanentă). Este o broșură modestă ca volum (42 pagini) având coperta subțire, de culoare verzuie, cu dimensiunile 29×22 cm. Coperta anterioară are un chenar liniar, stilizat la colțuri și lateral. În colțul drept, sus – semnătura *M. Seme...* (indescifrabil, cerneală neagră) (fig. 1). A completat patrimoniul muzeal în anul 1988, în urma unei achiziții de la Magazinul de carte veche nr.32 din orașul Moscova (URSS), la prețul de 65 de ruble. În lucrare este elucidată activitatea administrației civile ruse în războiul ruso-turc (1806-1812)⁴, inclusiv în Basarabia, și se face o apreciere a sistemului administrativ moldovenesc existent până la anexare, sunt cercetate diferite aspecte legate de activitatea administrației ruse pe teritoriile românești ocupate. Pentru a elabora acest studiu, A. Nacco a examinat peste 200 de dosare ale Arhivei senatorilor de la Chișinău (Poștarencu 2015, 148), iar în baza documentelor inedite, autorul analizează instaurarea regimului administrativ rusesc în Basarabia, publicând un șir de acte pentru cercetarea fenomenului. Deși a fost scris de pe poziții pro-ruse, studiul este valoros prin materialul factologic și documentele publicate (Cornea 2003, 5). Autorul analizează sistemul administrativ și schimbările care au intervenit în urma activității

³MNIM, FB-14501.

⁴ Lucrarea este semnată la 11.04.1878, Chișinău, și a fost publicată pentru prima dată în *Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей*, т. II, 1878.

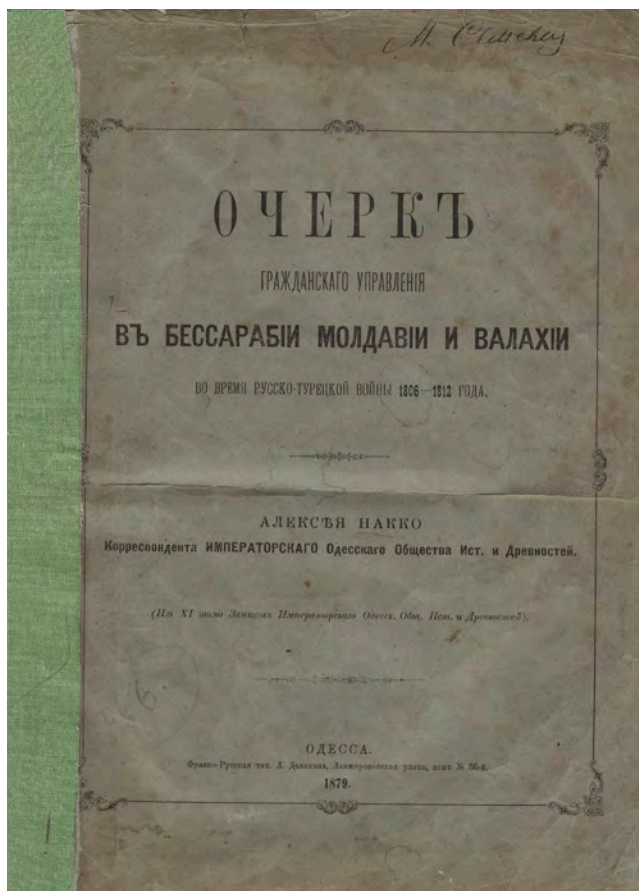

Fig. 1. Coperta lucrării *Очеркъ гражданскаго управления въ Бессарабiи, Молдавіи и Валахіи во время русско-турецкой войны 1806 1812 года* (Одесса 1879). Autor A. Nakko.

administrației ruse din Principate, evidențiind specificul sistemului administrativ în perioada autonomiei (1818-1828), și supraapreciază rolul administrației imperiale ruse în cârmuirea Basarabiei (Tomuleț 2014, 23).

Dacă operele istorice ale lui A. Nacco au fost scrise în limba rusă, cele literare, create în anii '60 ai secolului al XIX-lea, au fost redactate în limba română, cu caractere latine. Cele mai multe scrieri au fost traduceri din limba rusă, dar a făcut traduceri și din limba română în limba rusă, în special ale poeziilor lui V. Alecsandri, dând dovadă de „o cunoaștere a limbii române, fără vreun semn de simțire românească” (Țurcanu 2007, 825).

O altă lucrare de patrimoniu, legată de știința istorică din spațiul pruto-nistrean, este *Basarabia în secolul XIX*, operă premiată de Academia Română⁵ (fig. 2) și editată în anul 1898 de Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, Furnizor al Culturii Regale din București, avându-l ca autor pe Zamfir Arbore-Ralli. Zamfir Arbore [Arbure]-Ralli (1848-1933)⁶ este un om politic, publicist, militant socialist, promotor al mișcării naționale în Basarabia. Și-a făcut studiile la gimnaziile din Chișinău, Nicolaev și Moscova, la Facultatea de Medicină a Universității din Moscova (1865-1866), transferându-se la Academia Militară Medico-Chirurgicală din Sankt Petersburg. În anul 1871, emigrează în Elveția, unde își continuă studiile la Universitatea din Zurich (1871-1873). Aderă la mișcarea socialistă internațională. În anul 1878, trece în România, unde colaborează la multe publicații din țară și din străinătate. A activat la Arhivele Statului, Serviciul statistic al primăriei București, la Școala Superioară de Război (Jarcuțchi 2011, 184-185). Operele fundamentale, semnate de Zamfir Arbore, sunt doar cele două, dedicate Basarabiei: *Basarabia în sec. XIX*, editată în anul 1898 la București, și *Dicționarul geografic al Basarabiei*, care a apărut în 1904, sub auspiciile Societății Geografice Române, în colecția *Dicționarele geografice ale provinciilor române în afară de regat* (din păcate, lipsește în patrimoniul muzeului). Opera lui memorialistică ocupă un loc aparte, ea constituind o literatură de alt gen.

Volumul *Basarabia în secolul XIX* (București, 1898) a completat patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Moldovei în anul 1997, în urma unui transfer de la Muzeul Republican de Istorie a Religiei (fostul Muzeu al Ateismului Științific), care și-a sistat activitatea în anul 1992, iar piesele au fost transferate la Muzeul Național de Istorie a Moldovei. Este un volum generos: F. forțat mobil +F. titlu – o filă lipsă + 5-790 p; coperta din carton, cotorul (simplu) și colțurile acoperite cu piele de culoare maro, titlul cu explicațiile de rigoare de pe coperta anterioară sunt tipărite pe hârtie de culoare bej, chenar liniar dublu; tranșa color (roșie). Pe coperta anterioară (verso, colțul stâng, inferior, ex-libris *Buchbinderei L. HORANSKI Gura humorului* [Legătoria lui L. Horanski, Gura Humorului] (fig. 2). Starea de conservare este medie: rosături, file îngălbenite; hărțile de la sfârșit sunt rupte (necesită restaurare). Are amprenta foarte slabă (text indescifrabil) a unui sigiliu de formă rotundă pe F. titlu (se repetă la pp. 5, 68, 92, 93, 233 și 248). După forțașul mobil al copertei posterioare, urmează o planșă cu *Mărcile districtelor Basarabiei* (color), încadrate într-un chenar liniar de culoare neagră, stilizat floral la colțuri (fig. 3). Urmează hărțile: *Basarabia. Charta fizică și orografică după charta marelui Stat major rusesc*, *Basarabia. Charta agricolă după charta marelui Stat major rusesc* și *Basarabia. Charta etnografică după charta marelui Stat major rusesc*. Între p. 752 și p. 753 este inserat *Arborele genealogic al familiei Hasdeu de la 1502 încoace*. Volumul cuprinde o introducere, urmată de capitolele: Geografia fizică și politică, Locuitorii, Demografia de la 1810-1892, Etnografia, Moravurile și obiceiurile popoa-

⁵ MNIM, FB-23344-70.

⁶ În anul 2023, comemorăm 175 ani de la naștere și 90 de ani de la moartea lui Zamfir Arbore [Arbure].

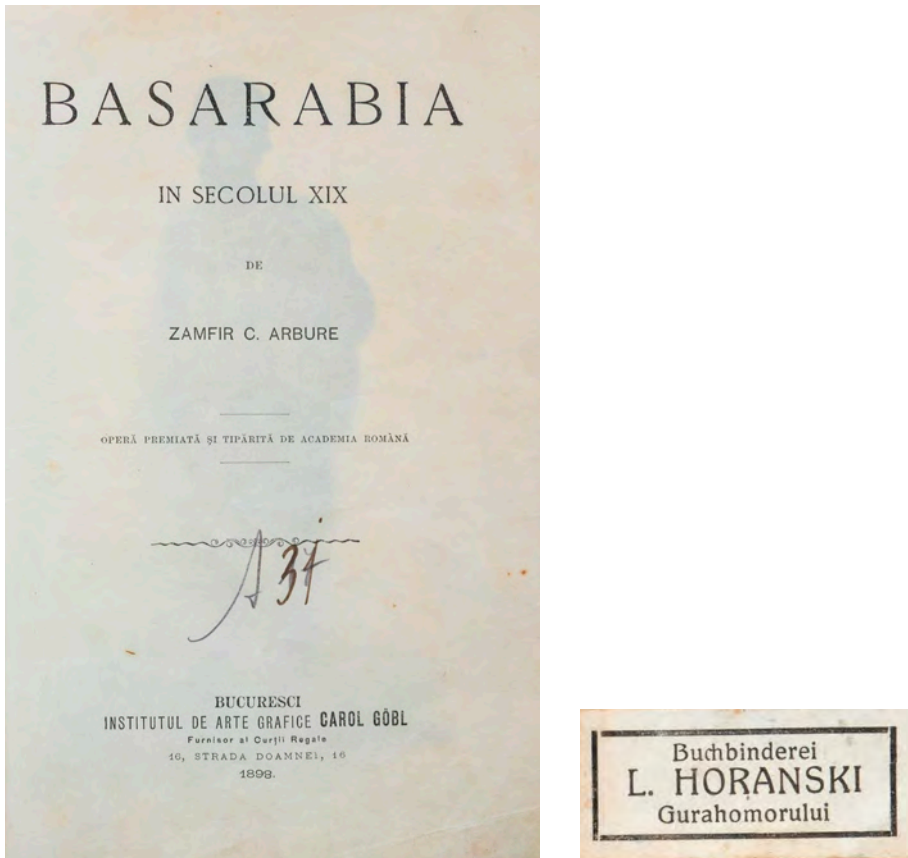

Fig. 2. Foaia de titlu a volumului semnat de Z. Arbore [Arbure] *Basarabia în secolul XIX* (București 1898) și ex-librisul *Buchimdirei L. Harmanski, Gurahomorului*, amplasat pe coperta anterioară, verso.

relor din Basarabia, Orașele și satele din Basarabia, Agricultură și proprietatea funciară, Industria, Biserica și școala, Administrația și justiția și Anexe (Legile speciale ale Basarabiei, Așezământul coloniilor bulgare, Familiile boierilor moldoveni din Basarabia etc.). Textul volumului este intercalat cu imagini (gravuri și fotografii):

1. Mazil din codrii Bâcului (fila de la început nu este numerotată);
2. Dumitrașco-Vodă Cantemir (intrarea sa în Iași). După o gravură mare a Academiei din Petersburg (p. 24-25);
3. Monumentul comemorativ al trecerii Dunării de către armata rusă la 1828, lângă Satul Nou (p. 90-91);
4. Strada Alexandrovskia din Chișinău (p. 128-129);

Fig. 3. Mărcile districtelor Basarabiei din volumul lui Z. Arbore, *Basarabia în secolul XIX* (București 1898).

5. Monumentul comemorativ al țarului Alexandru al II-lea la Chișinău (p. 192-193);
6. Aspectul fortăreței din Akkerman (după o acuarelă din anul 1790, păstrată la Muzeul din Odessa) (p. 256-257);
7. Piciorul unei coloane cu inscripțiune latinească din a. 201, găsită lângă Akkerman în anul 1890. Se află acum la Muzeul din Odessa (p. 288-289).
8. Inscripție de la Biserica Sf. Dumitru din Orhei (p. 291).
9. Piatră de pe frontispiciul porții de la fortăreața Cetatea Albă (din anul 1438) (p. 320-321);
10. Fortăreața din Akkerman (după o fotografie făcută la 1898) (p. 352-353);
11. Remiterea fortăreței Bender Luminăției Sale d-lui Feldmareșal Principele Potemkin, 4(16) noiembrie 1789) (p. 384-385);
12. Ruinele fortăreței din Hotin (p. 416-417);
13. Biserica Sf. Dumitru din Orhei, zidită de Vasile Lupu, Domnul Moldovei (1634-1654);
14. Fortăreața din Ismail (p. 480-481);

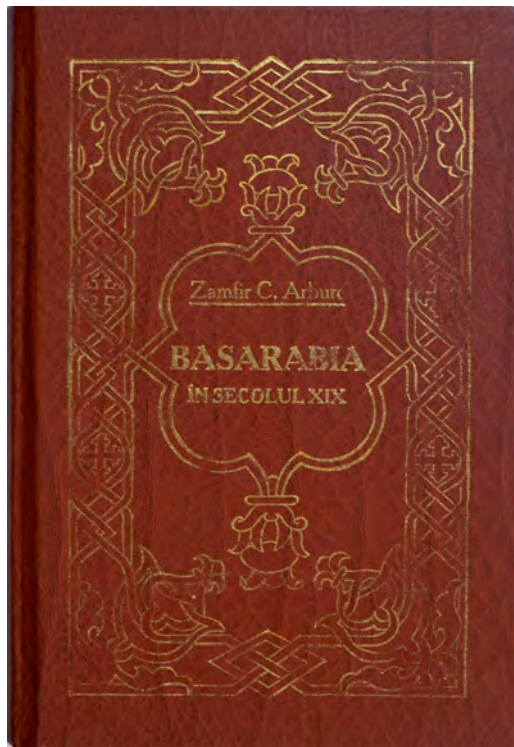

Fig. 4. Coperta anterioară a volumului lui Z. Arbore, *Basarabia în secolul XIX*, reeditat la Chișinău în anul 2001.

15. Mănăstirea Șaba [Jabca] pe linia Nistrului (p. 512-513);
16. Mănăstirea Dobrușa (p. 541-542);
17. Mănăstirea Gradiștea din jud. Orhei cu chiliile săpate în stâncă, restaurată la 1756 de către Radu Racoviță, vel Logofăt (p. 576-577);
18. Mănăstirea Noul Neamț (p. 608-609);
19. Biserica din s. Noul-Caraghaciu (Mahala) din jud. Ismail (p. 672-673);
20. Monumentul lui Pușkin în Grădina Publică din Chișinău (p. 688-689);
21. Izvorul Sf. Ioan din Suceava de lângă Akkerman (p. 704-705);
22. Gavriil Bănulescu-Bodoni, Mitropolitul Basarabiei (1746-1821) (p. 744-745).

În patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Moldovei deținem două exemplare ale volumului *Basarabia în secolul XIX*⁷ (fig. 4), reeditat în anul 2001 la editura *Novitas* din orașul Chișinău, cu textul îngrijit, studiul introductiv, notele, comentariile și indicele elaborate de Ion și Tatiana Varta, I-XX p; 7-739 p. Volumul are coperta din carton gros, acoperit cu dermatină de culoare maro. Coperta anteri-

⁷MNIM, FB-24367-1, 2.

oară are imprimat, într-un chenar vigneta, autorul și titlul (de culoare aurie); coto-rul simplu, ornat (de culoare aurie), cu autorul și titlul imprimat la centru, încadrat într-un chenar stilizat. Tranșa – de culoare albă; tresul fix – din mătase albă. Spre deosebire de original, *Mărcile districtelor Basarabiei* sunt imprimate pe forțașul fix și cel mobil. Urmează o filă de gardă, unde are imprimat în colțul drept, superior, un citat despre Z. Arbore-Ralli, semnat de N. Iorga. Pe verso – imaginea foii de titlu a volumului original. Foaia de titlu a volumului reeditat este urmată de fila cu textul „Fruntașului boierimii pământene / Marelui patriot basarabean / Nemuritorului / Alexandru Hasdeu / închin această carte”/ AUTORUL (fila lipsește în volumul original din patrimoniul MNIM, fiind sustrasă).

În *Cuvânt înainte* se menționează că „retipărirea voluminoasei monografii a lui Zamfir Arbore la un secol de la prima ediție își propune să repună în circuitul științific și cultural o lucrare valoroasă, care astăzi lipsește cu desăvârșire din bibliotecii” (Arbore 2001, I). Autorii dau o apreciere înaltă volumului editat în anul 1898, considerându-l „o amplă lucrare scrisă de un român basarabean, care a marcat o schimbare de opinie în societatea românească de atunci... Lucrarea a constituit o sursă de referință, din care s-au informat mulți români din țară despre realitățile de pe acest teritoriu... Prin argumentele de ordin istoric, etnografic, demografic, autorul vine să demonstreze că politica de deznaționalizare a suferit eșec, satul constituind reduta ce a ținut piept politicii țariste în gubernie (Arbore 2001). Este inclus un studiu amplu despre viața și activitatea lui Z. Arbore, urmat de o notă asupra ediției, unde este specificat că ediția „urmează textul lucrării originale, adaptat la ortografia actuală”. Stilul, limbajul specific al autorului au rămas intacte. S-a intervenit la note și comentarii cu unele precizări, or „o parte din volumul original nu mai corespunde realizărilor de ultimă oră ale științei istorice”. Au fost reproduse cu exactitate hărțile elaborate în baza celor rusești. Cât privește ilustrațiile din volum, acestea au fost reproduse și introduse între paginile 460 și 461, cele 24 de imagini urmând una după alta, spre deosebire de cele din volumul original, unde sunt intercalate în text. Ediția cuprinde un indice toponimic și onomastic (care lipsește în volumul original). Cele trei hărți sunt detașabile și se păstrează în plicul de la forțașul interior al copertei posterioare.

Apreciind contribuția lui Z. Arbore-Ralli la istoria Basarabiei⁸, marele istoric român N. Iorga avea să-l numească „... solie a Basarabiei, adusă când nimeni nu se putea gândi la lucruri mari pe care le pregătește viitorul. Cartea sa despre țara familiei lui este și până astăzi ce se poate găsi mai deplin, mai sigur și mai lămurit cu privire la Moldova dintre Prut și Nistru” (Iorga 1990, 316). În necrologul semnat de scriitorul Al. Terziman este adus un omagiu vieții și activității lui Z. Arbore-Ralli caracterizat ca „un fiu al vremurilor sale, unde de-a lungul anilor s-a manifestat

⁸ Slavistul basarabean A. Iațimirschi a făcut o recenzie la volumul *Basarabia în secolul XIX*, semnat de Z. Arbore-Ralli, publicată în revista *Живая старина*, t. 11, 1901, p. 92-93, unde, pe lângă aprecieri, face și unele observații cu privire la partea etnografică, considerând-o „slabă”.

ca un tribun, publicist, istoric aplecat, alături de Hasdeu, peste filele monografiei *Basarabiei*” (Viața 1933, 58).

Un alt cunoscut cercetător al trecutului basarabean a fost Ion Halippa, care „a desfășurat o activitate de cercetare arheologică, istorică și arhivistică”, fiind fondator și membru al Comisiei Guberniale Științifice a Arhivelor din Basarabia (1898) și al Societății Istorico-Arheologice Bisericești din Basarabia (1904). S-a născut în s. Cubolta, jud. Soroca (1871). Și-a făcut studiile la Școala Spirituală din Edineț, la Seminarul Teologic din Chișinău (1891) și la Academia Teologică din Kiev (1895). Întors în Basarabia, a activat în domeniul învățământului în calitate de subinspector la Seminarul Teologic, profesor la Seminarul Teologic din Chișinău, inspector al școlilor din jud. Chișinău. Din anul 1910, activează în același domeniu în Ucraina. La 5 iunie 1941 este arestat și executat, împreună cu fiul Constantin, de către NKVD-iști (Jarcuțchi 2011, 157). Până la Ion Halippa, „puținii cercetători ai trecutului basarabean erau numai oameni de cabinet și de bibliotecă, care nu aveau și nu căutau să aibă legături cu societatea locală, păstrătoare de tradiții..., consemna Gh. Bezviconi într-un studiu biografic, consacrat istoricului Basarabiei Ion Halippa (Colesnic 1993, 53). Pasiunea pentru cercetarea istoriei Basarabiei I. Halippa si-a manifestat-o în cadrul Comisiei Guberniale Științifice a Arhivelor din Basarabia, constituită la 23 august 1898 la Chișinău⁹. În conformitate cu statutul Comisiei, principala activitate era cercetarea arhivelor organelor guvernamentale locale și crearea arhivei istorice guberniale. În baza acestor investigații erau elaborate studii de referință și științifice pe diverse probleme din istoria Basarabiei. O bună parte din rezultatele activității științifice a membrilor Comisiei Guberniale Științifice a Arhivelor din Basarabia s-au materializat în lucrările publicate în cele trei volume *Studiile [Analele] Comisiei Științifice Guberniale a Arhivelor Basarabiei*, editate sub redacția lui Ion Halippa în anii 1900, 1902 și 1905. Structural, volumele cuprindeau partea informativă și oficială a Comisiei, urmată de cea științifică, ce includea lucrările originale ale membrilor colaboratori, și materialele de arhivă. Cel mai activ și prodigios colaborator al *Studiilor Comisiei* a fost Ion Halippa, care a publicat 20 de lucrări (18 titluri) (Jarcuțchi 2011, 86).

Comisia Științifică Gubernială a Arhivelor a fost una dintre primele organizații științifice din Basarabia, în care „cercetătorii profesioniști autohtoni, amatori de antichitate și de istorie, s-au reunit benevol pentru promovarea și valorificarea patrimoniului istorico-cultural și arhivistic, de studiere a istoriei naționale... A fost acel imbold, care a contribuit la învierea vieții științifice, a stat la temelia cercetărilor istorice în ținut”. Importanța și valoarea celor trei volume ale *Studiilor Comisiei* este incontestabilă. Despre aceasta ne vorbesc aprecierile unor specialiști, cum ar fi contesa P. Uvarova, președinta Comisiei Societății Imperiale de Arhivistică din Moscova, care menționa că „în mod deosebit, un mare interes prezintă

⁹ Anul acesta marcăm 125 de ani de la constituirea *Comisiei Guberniale Științifice a Arhivelor din Basarabia*.

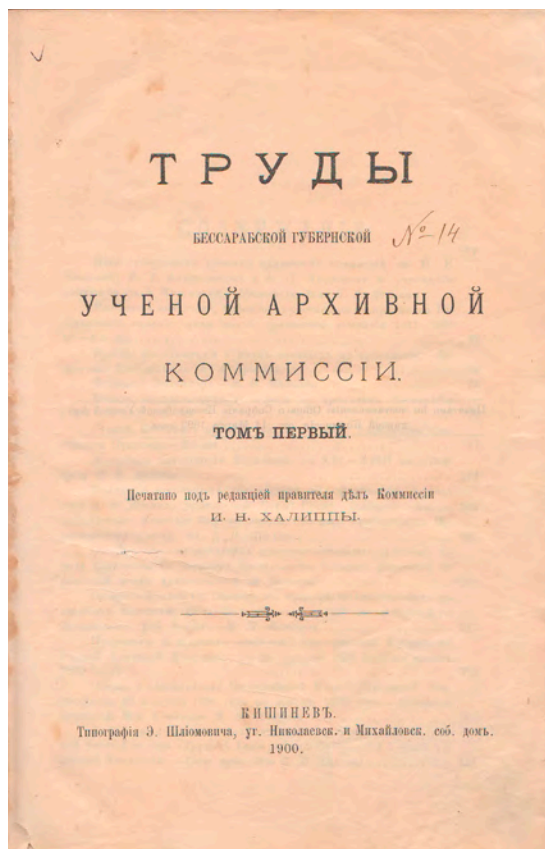

Fig. 5. *Труды Бессарабской Губернской Ученой Архивной Комиссии*, т. 1 (Кишинев 1900). Foaia de titlu.

privirea generală asupra Arhivelor Senatului, a cărei importanță nu poate fi pusă la îndoială”; profesorul A. Kociubinski, membru al Comisiei, consemna despre faptul că „știința istorică nu poate să nu întâmpine cu recunoștință primul născut al noii noastre Comisii Științifice” (este vorba de primul volum al Studiilor). Cele trei volume au circulat atât în Imperiul Rus, cât și în Țară. Într-o scrisoare din 5/18 noiembrie 1902, B.P. Hasdeu menționa: „Am primit cele două volume și Vă mulțumesc din inimă. Am citit deocamdată tomul I, unde m-a interesat istoria Chișinăului sub Pușkin...” (Colesnic 1993, 53).

În patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Moldovei deținem volumul I și volumul II al *Studiilor Comisiei Guberniale Științifice a Arhivelor din Basarabia*. Primul volum (fig. 5) a completat fondul de carte al muzeului în anul 1988, fiind transferat de la Muzeul de Istorie a Religiei din orașul Chișinău, unde făcea parte din patrimoniu din anul 1979, când și-a sistat activitatea biserica din satul

Stoicani, raionul Soroca¹⁰, de unde a fost adus. Volumul a fost tipărit în anul 1900 la Tipografia lui E. Șlimovici, amplasată la intersecția străzilor Nikolaevskaia și Mihailovskaia din or. Chișinău. El cuprinde un șir de studii și articole, semnate de membri ai Comisiei Guberniale Științifice a Arhivelor din Basarabia, ponderea cea mai mare având-o Ion Halippa, semnând un șir de materiale cu caracter istoric: *Istoricul constituirii Comisiei Guberniale Științifice a Arhivelor din Basarabia*, care și-a început activitatea la 23 august 1898 în incinta Școlii Reale din Chișinău, director N. Codreanu; un studiu despre „cei 15 arhieri greci, care s-au refugiat în Eparhia Chișinăului și Hotinului din cauza revoltei eteriste” (p. 27-68); *Fântâna Zânelor* (p. 79-88) – despre un izvor cu „apă sfântă”, amplasat în ținutul Chilia, pe valea Ianuc; *Orașul Chișinău pe timpul când a trăit în el A.S. Pușkin* (p. 97-162), însoțit de schițe topografice și portretul poetului. Către jubileul de un centenar de la nașterea clasicului literaturii ruse, Comisia a venit cu propunerea de a face donații pentru editarea operei (post-mortem) și înălțarea unui monument, precum și de a deschide o școală populară – în „dealul lui Inzov” – în numele lui A. S. Pușkin (p. 380). La sfârșitul volumului este anexată harta orașului pe timpul aflării lui A.S. Pușkin în Chișinău (fig. 6).

Volumul II a fost tipărit în anul 1902, în urma hotărârii Comisiei Guberniale Științifice a Arhivelor din Basarabia din 16.06.1901, la Tipo-Litografia lui F. Kașevski din Chișinău (25,5×17,0 cm; F.forzaț mobil (anexată după restaurare)+F.titlu (fig. 7) +F.cu text omagial (fig. 8)+V-VIII+1-495 p.; coperta originală a fost lipită pe carton gros, cotorul și colțurile acoperite cu pânză). A completat fondul de carte din patrimoniul muzeului în anul 1997, în urma unei achiziții de la Iu. Caminschi (300 lei). Este un volum omagial consacrat „memoriei eroilor războiului eliberator din anii 1877-1878”. Pe fața verso a filei cu dedicație, inscripția mss (cerneală albastră): *Леонид Шкловски, Кишинев* (fig. 7). În acest volum, I. Halippa semnează un șir de studii cu privire la istoria Basarabiei: *Date istorice despre Basarabia* (p. 11-118), unde face o privire generală asupra Basarabiei până la 1812, textul *Tratatului de pace de la București, încheiat la 16 mai 1812 între Rusia și Turcia*; *Informații sumare referitoare la guvernatorii civili și militari ai Basarabiei*; *Studiu privind istoria învățământului în Basarabia în prima jumătate a secolului al XIX-lea* (p. 119-180); *Cu privire la istoria familiei Hasnaș* (p. 181-214).

Din păcate, volumul trei al *Studiilor* lipsește în colecția de patrimoniu, suntem în căutarea modalităților de a-l identifica, pentru a completa minicolecția lucrărilor Comisiei Guberniale Științifice a Arhivelor din Basarabia, or aceste volume, coordonate de neobositul Ion Halippa, au contribuit la diversificarea surselor informative și familiarizarea cititorilor cu realizările științei istorice, oferind noi posibilități în studierea și „reconsiderarea istoriei naționale”.

¹⁰ MNIM, FB-23506-6.

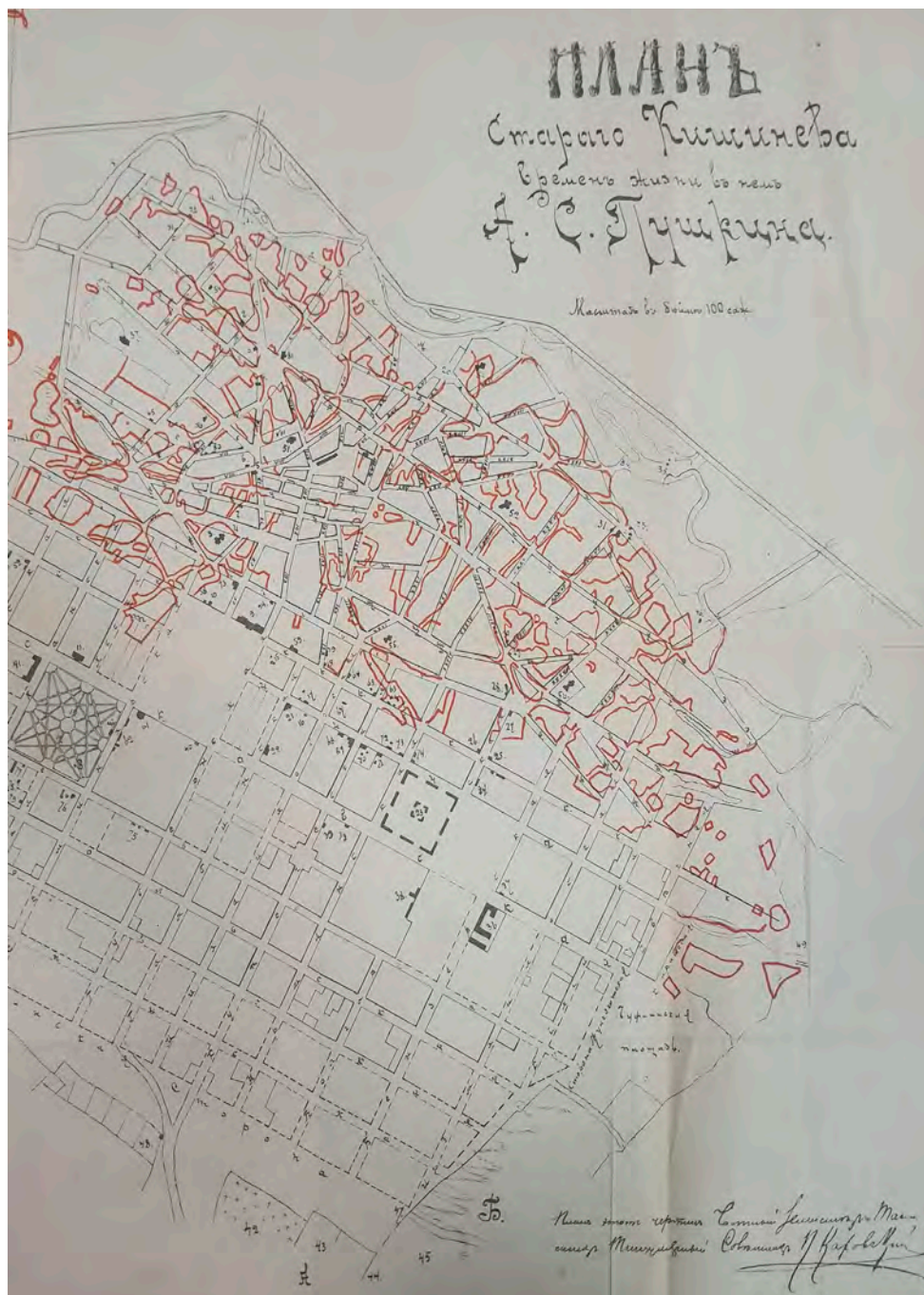

Fig. 6. Harta orașului Chișinău din perioada când s-a aflat aici poetul rus A.S. Pușkin, din volumul *Труды Бессарабской Губернской Ученой Архивной Комиссии*, т. 1.

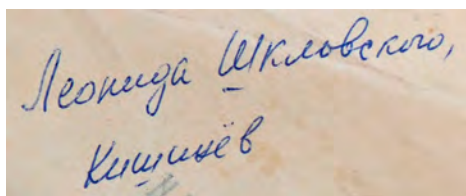

Fig. 7. *Труды Бессарабской Губернской Ученой Архивной Комиссии*, т. 2 (Кишинев 1902). Foia de titlu și semnătura mss. de pe verso.

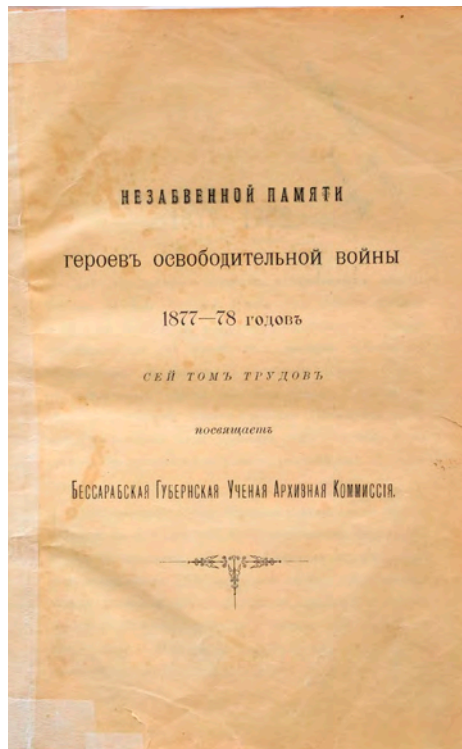

Fig. 8. Fila cu textul omagial (post fila de titlu) din *Труды Бессарабской Губернской Ученой Архивной Комиссии*, т. 2.

În loc de concluzii, vom menționa:

- Patrimoniul cultural-științific al Muzeului Național de Istorie a Moldovei, în urma inventarierii valorice a colecțiilor ce țin de domeniul *Evoluția științifică în Basarabia*, inclusiv *știința istorică*, include și studii cu privire la istoria Moldovei istorice, semnate de autori locali.
- Au fost identificate semnături mss, urme de sigilii, ex-libris-uri – momente care conferă un plus de valoare pieselor de patrimoniu.
- Prin această formă de valorificare, prezentăm o altă valență a piesei de muzeu – cea de sursă de cercetare, or piesa de muzeu, de obicei, este concepută doar ca piesă de expoziție.

Bibliografie

- Arbore 2001:** Z. Arbore, Basarabia în secolul XIX (Chișinău 2001).
- Colesnic 1993:** Iu. Colesnic, Basarabia necunoscută (Chișinău 1993).
- Cornea 2003:** S. Cornea, Organizarea administrativă a Basarabiei (1812-1917) (Cahul 2003).
- Cornea 2019:** S. Cornea, Organizarea administrativă a Basarabiei sub dominația țaristă (1812-1917) (Brăila 2019).
- Dragnev 2016:** D. Dragnev, Științe socioumanistice: evoluție și personalități. *Academos* 3, 2016, 57-61.
- Iorga 1990:** N. Iorga, Oameni care au fost (Chișinău 1990).
- Jarcuțchi 2011:** I. Jarcuțchi, Comisia Gubernială Științifică a Arhivelor din Basarabia (sfârșitul secolului XIX - începutul secolului XX) (Chișinău 2011).
- Poștarencu 2015:** D. Poștarencu, Ioan Halippa, cercetător pasionat al istoriei Basarabiei. *Tyragetia* s.n. I/2, 2015, 57-61.
- Terziman 1933:** Al. Terziman, Zamfir Arbore. Necrolog. In: *Viața Basarabiei*, nr. 3 (Chișinău 1933).
- Tomuleț 2014:** V. Tomuleț, Basarabia în epoca modernă (1812-1918). *Instituții. Regule. Termeni*, vol. I, ediția a 2-a revăzută și adăugită (Chișinău 2014).
- Țurcanu 2007:** I. Țurcanu, Istoria României. Cu o privire mai largă asupra culturii (Brăila 2007).
- Țurcanu 2011:** I. Țurcanu, Descrierea Basarabiei, teritoriul dintre Prut și Nistru în evoluția științifică (din primele secole ale mileniului II până la sfârșitul secolului al XIX-lea) (Chișinău 2011).

The writings of Bessarabian historians in the holdings of the National Museum of History of Moldova (19th century - early 20th century)

Keywords: Bessarabia, history, science, heritage, museum, book.

Abstract: The history of the space between the Prut and the Dniester, seized in 1812 from the Principality of Moldova and annexed to the Russian Empire, can be traced in the Russian context. A number of authors from the empire, as well as local ones, showed interest in the “new acquisition”. The communication is the result of a study of the museum collections in order to identify Moldavian/Romanian authors who were interested in the past of Bessarabia and who, with their works, complemented some pages of the history of the region. In this context, we note the historical writings of the authors A. Nacco (1832-1915), Z. Arbore (1848-1933) and I. Halippa (1871-1941), which entered the holdings of the National Museum of History of Moldova at the turn of the 19th-20th centuries through donations and purchases.

A. Nacco's work “Ocherk grazhdanskogo upravlenija v Bessarabii, Moldavii i Valahii vo vremja russko-tureckoj vojny 1806-1812 goda” [Essay on Civil Administration in Bessarabia, Moldavia and Wallachia during the Russo-Turkish War of 1806-1812] published in 1879 in Odessa covers the activities of the Russian civil administration during the Russo-Turkish War, including in Bessarabia, assesses the administrative system of Moldavia before annexation, and considers various aspects related to the activities of the Russian administration in the occupied Romanian territories.

Z. Arbore, historian, writer and journalist, in addition to his numerous journalistic works, is known for two important writings on the history of Bessarabia: “Bessarabia in the 19th cen-

tury” (1898) and “Geographical Dictionary of Bessarabia” (1904). The museum’s holdings contain the book “Bessarabia in the 19th century” (1898), which is a valuable addition to the collection of rare books. The volume was presented and published by the Romanian Academy at the Carol Göbl Institute of Graphic Arts in Bucharest. The work of Z. Rally-Arbore was awarded the Heliade-Rădulescu Prize. The text of the work is supplemented with full-page images, facsimiles, tables, and three maps appended at the end.

Ion Halippa, known as an archivist, historian and editor, contributed to Bessarabian historiography with three volumes of “Trudy Bessarabskoj Gubernskoj Uchenoj Arhivnoj Komissii” [Proceedings of the Bessarabian Governorate Scientific Archival Commission], published in 1900 (vol. I), 1902 (vol. II) and 1907 (vol. III). The museum’s rare book collection holds Volume I and Volume II of the Proceedings, purchased in the late 1990s.

List of illustrations:

- Fig. 1. The cover of the work “Oчерк grazhdanskogo upravlenija v Bessarabii, Moldavii i Valahii vo vrenja rusko-tureckoj vojny 1806-1812 goda” [Essay on Civil Administration in Bessarabia, Moldavia and Wallachia during the Russo-Turkish War of 1806-1812] by A. Nacco (Odessa, 1879).
- Fig. 2. The title page of the volume by Z. Arbore [Arbure] “Bessarabia in the 19th century” (Bucharest, 1898) and the ex-libris of *Buchimdirei L. Harmanski, Gurahumorului*, placed on the front cover, verso.
- Fig. 3. The stamps of the districts of Bessarabia from the book “Bessarabia in the 19th century” by Z. Arbore (Bucharest 1898).
- Fig. 4. The front cover of Z. Arbore’s book “Bessarabia in the 19th century” republished in Chisinau in 2001.
- Fig. 5. “Trudy Bessarabskoj Gubernskoj Uchenoj Arhivnoj Komissii” [Proceedings of the Bessarabian Governorate Scientific Archival Commission], vol. 1 (Chisinau, 1900). Title page.
- Fig. 6. Map of Chisinau during the stay of the Russian poet A.S. Pushkin, from the “Trudy Bessarabskoj Gubernskoj Uchenoj Arhivnoj Komissii” [Proceedings of the Bessarabian Governorate Scientific Archival Commission], vol. 1.
- Fig. 7. “Trudy Bessarabskoj Gubernskoj Uchenoj Arhivnoj Komissii” [Proceedings of the Bessarabian Governorate Scientific Archival Commission], Vol. 2 (Chisinau 1902). Title page.
- Fig. 8. Page from the “Trudy Bessarabskoj Gubernskoj Uchenoj Arhivnoj Komissii” [Proceedings of the Bessarabian Governorate Scientific Archival Commission], vol. 2.

Ana Grițco, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chișinău, Republica Moldova, ORCID ID: 0000-0002-7082-8431, e-mail: anagritco87@gmail.com

PROFESORI DE LA ȘCOALA REALĂ DIN CHIȘINĂU ÎN COLECȚIILE MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI

Vera Serjant

Cuvinte-cheie: învățământul tehnic, profesor, Școala Reală, colecție, patrimoniu, fotografie.

La 6 decembrie 2023 se vor împlini 150 de ani de la deschiderea Școlii Reale din Chișinău, una din primele școli de acest tip din Rusia țaristă, concepută cu scopul de a pregăti specialiști în domeniile ingineriei, mecanicii, arhitecturii etc. În acest context, venim cu unele contribuții iconografice la istoria și activitatea școlii, mai cu seamă a activității prodigioase a celor trei profesori de la această instituție de învățământ: directorul, profesorul de fizică Nicolae Codreanu, profesorul de istorie și geografie I.V. Sergheev și profesorul de limba germană I.A. Allendorf – trei personalități cu merite considerabile în dezvoltarea învățământului din Basarabia țaristă¹.

În patrimoniul muzeului se păstrează câteva imagini în care sunt reprezentați profesorii. Prin actul de donație nr. 300 din anul 1987, în patrimoniu au intrat două imagini valoroase pentru istoria acestei școli. Ele au fost donate de Ivan Ivanovich Garaev, nepotul lui Ivan Vasilevich Sergheev, care a locuit la Chișinău. Remarcăm în mod deosebit imaginea în care sunt reprezentați toți trei, împreună cu alți profesori de la școală, realizată în anul 1874, primul an de activitate a acestei instituții. Deși este o copie, realizată de un autor necunoscut, fotografia are o valoare istorică și muzeografică deosebită, exprimată, în primul rând, prin raritatea ei. La moment, în mediul științific și cel public, circulă doar două imagini, în grup, în care sunt reprezentați cei trei profesori împreună cu alții de la această școală. O fotografie, mai bine zis, o parte a unei fotografii (se vede că ea a fost tăiată) a celor trei profesori este publicată în lucrarea lui Vladimir Tarnachin și a Zinaidei Matei „Учебные заведения Кишинёва XIX-го - начала XX веков”, editată în 2014 la Chișinău. Cealaltă imagine o găsim pe forumul „Мой город Кишинев”.

În fotografia din patrimoniul muzeului nostru² sunt reprezentați opt profesori de la Școala Reală. Aranjați în două rânduri, cei din primul rând stau așezați pe sca-

¹ Acest articol a fost elaborat în cadrul proiectului „Patrimoniul muzeal și memoria istorică: cercetare, interpretare, prezentare”.

² MNIM, FA-5372.

Fig. 1. Profesori de la Școala Reală din Chișinău. În primul rând, de la dreapta spre stânga: I.A. Alendorf, I.V. Sergheev, N. Codreanu, 1874.

une, cei din rândul doi – în picioare. În rândul întâi, de la dreapta spre stânga stau – I.A. Alendorf, I.V. Sergheev, directorul Nicolae Codreanu. Ceilalți, la moment, nu au fost identificați. În partea de jos a imaginii este o inscripție, care, de fapt, este o etichetă la această fotografie, etalată, probabil, cândva într-o expoziție. În această etichetă este indicată și familia preotului, care stă lângă N. Codreanu – Ranenski. Probabil, este o greșeală, deoarece Nicolai Alexandrovici Raninski a început să lucreze ca profesor de religie și preot la această școală din anul 1895, iar imaginea datează cu 1874.

Nicolae Codreanu este o personalitate notorie a spiritualității basarabene din a doua jumătate a secolului al XIX-lea – începutul secolului XX, cu contribuții considerabile în dezvoltarea învățământului tehnic-profesional, a științei tehnice și istorice din Basarabia. Cea mai mare realizare a lui a fost cea din domeniul învățământului și este legată de Școala Reală din Chișinău. Începând cu 27 septembrie 1873, când este numit în funcția de director al acestei școli, și terminând cu anul 1903, când este eliberat din funcție, el nu și-a precupețit puterile, făcând din această instituție un adevărat centru de învățământ, de știință și cultură din Basarabia. Împreună cu colegii săi I.V. Sergheev și I.A. Allendorf, pun bazele activității acestei instituții.

Arendează cele trei case de la negustorul I. Gumalic, situate la intersecția străzilor Galbenskaia și Kievskaia³. Cumpără mobila și tot utilajul necesar unei instituții de învățământ. Deschiderea oficială a avut loc la 6 decembrie 1873 în prezența guvernatorului interimar, a comandantului diviziei a 14-a de pedestrași, a inspectorului districtului educațional Odesa, consilierul de stat M.T. Piatin, a reprezentanților Zemstvei, administrației orașenești, direcției de învățământ și celei judiciare, precum și a multor locuitori ai orașului. Episcopul Chișinăului și Hotinului Pavel a oficiat slujba de sfințire a instituției (KEB 1873, 859). La început, această instituție de învățământ avea trei clase – a III-a, a IV-a și a V-a. În anul de învățământ 1885-1886, au fost deschise încă două clase – I și a II-a, iar în 1888 – clasa a VII-a, cu profil mecanic și tehnic. Înscrierea în primul an de studii 1873/1874 a avut loc în baza transferării elevilor de la instituțiile de învățământ din oraș, îndeosebi a celor cu nereușită la una sau chiar la ambele limbi clasice. Elevii înmatriculați în primii ani la această instituție proveneau din rândul dvorenilor, al clericilor. Un procent mic îl constituiau cei din rândul populației rurale și al celei urbane (Chicaros 2010, 204). Întreținerea activității acestei școli se făcea din contul banilor veniți din bugetul de stat, de la Zemstvă, Duma orașenească și din cei acumulați de la părinți. Taxa anuală era de 50 de ruble. Evident, o astfel de sumă își permiteau doar cei înstăriți, prin aceasta se explică și apartenența preponderentă a elevilor la mediul social înalt. De aceea, când era vorba de studiile elevilor mai puțin asigurați, directorul Nicolae Codreanu, deseori, venea cu demersuri către administrația Zemstvei pentru ajutorarea financiară a acestora. Un gest extraordinar din partea directorului a fost și cel legat de funcția de inspector al școlii: timp de 14 ani a refuzat să angajeze pe cineva în funcție, în scopul economisirii banilor pentru procurarea cărților și a materialelor didactice pentru școală (Тарнакин, Матей 2014, 198).

Un aport extrem de mare l-a avut directorul și în construcția noii clădiri a școlii. Prezentând planul acestei construcții, conceput să răspundă necesităților procesului de învățământ, el a supravegheat fiecare etapă a ei, făcând, pe parcurs, corectări la proiectul câștigat și executat de arhitectul V.N. Țăganco (Коварская 1989, 2). Clădirea nouă a fost dată în exploatare înainte de termen, în noiembrie 1885. Ea a fost una dintre cele mai frumoase și spațioase clădiri, pe acele timpuri, din orașul Chișinău, care a rezistat vitregiilor timpului și ne bucură ochiul până în prezent, găzduind, la fel ca pe timpuri, o instituție de învățământ – Universitatea de Stat din Moldova. Clădirea avea o sală de festivități cu 400 de locuri și o biserică în care puteau încăpea 300 de oameni (Тарнакин, Матей 2014, 191). Nu întâmplător aici și-a găsit găzduire Secția din Basarabia a Societății Tehnice din Rusia, fondată în 1894, al cărei președinte a fost Nicolae Codreanu. În colecția de fotografii a Muzeului Național de Istorie a Moldovei se păstrează o imagine în care Nicolae Codreanu (rândul doi, al treilea din stânga) împreună cu alți membri ai Secției sunt

³ În prezent str. V. Pârcălab și 31 august 1989, unde se află biserica Sf. Panteleimon.

Fig. 2. Membrii Secției din Basarabia a Societății Tehnice din Rusia. În rândul doi, al treilea din stânga – Nicolae Codreanu; în rândul trei, al treilea din stânga – Carol Schmidt; în rândul doi, al patrulea din stânga – Cristofor Nicolaidi; în rândul patru, primul din stânga, Ștefan Sârbu (Serbov); în rândul patru, al patrulea din stânga – Iu. I. Levinski; în rândul patru, al cincilea din stânga, Mitrofan Eladi, 1902.

imortalizați în vestibulul Școlii Reale⁴. Fotografia a fost achiziționată, în anul 1989, de la G. Novîțki, locuitoare a orașului Chișinău. Această imagine a fost deja publicată în literatura istorică (Grițco 2014, 120), în ea fiind înfățișat și primarul orașului Chișinău, membru al Secției, Carol Schmidt (rândul trei, al treilea din stânga). Ea a fost efectuată la 24 ianuarie 1902, după ședința Secției din Basarabia a Societății Tehnice din Rusia, la care A.M. Manuilov (în imagine – în primul rând, al treilea din stânga) a prezentat un raport despre asigurarea vieții. Imaginea este foarte valoroasă, deoarece în ea mai sunt reprezentate și alte personalități cunoscute din mediul tehnic și industrial al orașului: arhitectul Cristofor Nicolaidi (în rândul doi, al patrulea din stânga), inginerul Ștefan Sârbu (Serbov) (în rândul patru, primul

⁴MNIM, FB-16314.

din stânga), mecanicul gubernial, primarul orașului Chișinău între anii 1910-1917, absolventul Școlii Reale Iu. I. Levinski (în rândul patru, al patrulea din stânga), arhitectul, absolventul Școlii Reale, Mitrofan Eladi (în rândul patru, al cincilea din stânga) ș.a.

În incinta acestei instituții și-a avut sediul și Comisia Gubernială Științifică a Arhivelor din Basarabia, o organizație științifică în care cercetătorii, iubitori de antichitate, s-au reunit în scopul studierii și valorificării patrimoniului istoric, cultural și arhivistic. Comisia a fost creată la 23 august 1898, cu aportul considerabil al consilierului de stat titular activ Nicolae Codreanu, numit, la propunerea guvernatorului A. Konstantinovich, președinte al acestei organizații (Jarcuțchi 2011, 45). Prin mijlocirea lui Nicolae Codreanu, în incinta Școlii Reale, Comisiei i-a fost oferit spațiu pentru arhiva, muzeul și biblioteca sa, iar sala de festivități – pentru ședințe. Rezultatele științifice ale Comisiei erau reflectate în dările ei de seamă. Ca președinte al acestei Comisii, Nicolae Codreanu participa la toate ședințele, prezentând diverse rapoarte. L-a preocupat însă cel mai mult istoria proprietății, cercetând, în special, istoria moșiilor mănăstirești, închinat din Basarabia. Împreună cu Ion Halippa, secretarul Comisiei, prezentau periodic în cadrul ședințelor comunicări despre rezultatele cercetărilor efectuate la acest subiect. Pentru prima dată, chestiunea moșiilor închinat a fost pusă în discuție de Nicolae Codreanu la ședința din 10 octombrie 1898 (Труды 1900, 379). Prezentând un raport cu privire la starea actuală a acestor moșii, el a propus să fie cercetată istoria fiecărei moșii în parte, în baza documentelor din arhivele Consistoriului și ale Direcției regionale a moșiilor închinat. Totodată, propunea să se calculeze veniturile acestor moșii, iar banii să fie folosiți pentru întreținerea școlilor noi.

Un merit deosebit îl are Nicolae Codreanu în deschiderea și activitatea stației de meteorologie de la Școala Reală. Înzestrată cu cel mai modern aparataj de măsurare, ea a devenit una din cele mai bune stații din sud-vestul Rusiei, care furniza date cu privire la prognoza meteo mai întâi Universității din Novorosiisk, apoi observatorului din Sankt-Petersburg (Коварская 1989, 2). O mare susținere, chiar și financiară, din partea directorului a avut-o și biserica școlii, amplasată la etajul doi al clădirii⁵.

Nicolae Codreanu a contribuit substanțial la deschiderea școlii de meserii din Chișinău (1881), el fiind autorul statutului ei. A susținut și a contribuit la deschiderea școlii tehnice din Soroca. Dezvoltarea vertiginoasă a industriei în Basarabia l-a impus să vină cu un nou proiect în domeniul învățământului tehnic pentru elevii care absolveau școlile reale, și anume „Școala industrială”, proiect care n-a avut sorți de izbândă.

Într-un album de fotografii⁶ al savantului Nicolae Dimo, absolventul promoției anului 1894 al Școlii Reale din Chișinău, care se păstrează în patrimoniul muzeului,

⁵ ANRM, F. 208, inv. 12, d. 147, p. 218.

⁶ MNIM, FA-6549.

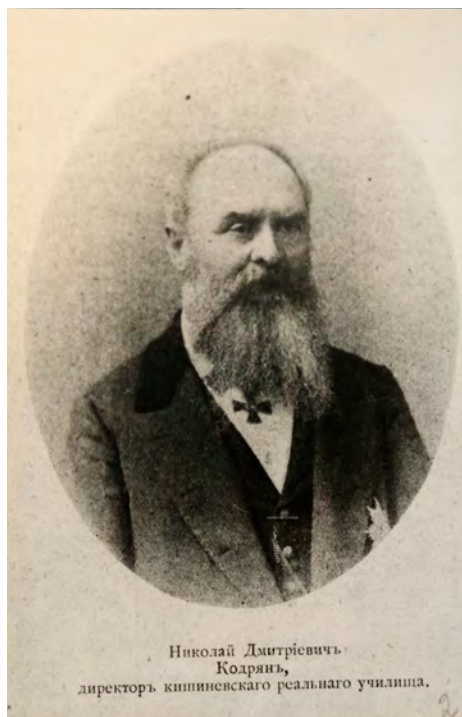

Fig. 3. Nicolae Codreanu, directorul Școlii Reale din Chișinău, sf. sec. XIX - înc. sec. XX.

am depistat un portret al lui Nicolae Codreanu, datat cu sfârșitul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea. El este reprezentat plan bust, din față: îmbrăcat în sacou de culoare gri, cu guler negru de catifea, vestă de culoare neagră și cămașă albă, cu distincții în piept. Pentru merite deosebite, el a fost decorat cu ordinele Sf. Stanislav gr. II (1871) și Sf. Ana, gr. II (1877) (Cornețchi 1999, 36). Directorul Școlii Reale din Chișinău avea gradul de consilier de stat titular activ, începând cu anul 1882 (Волков 2016, 197). Acesta era al IV-lea grad dintre rangurile superioare (de la 1 la 5) ale funcționarilor statului. Din acest grup de funcționari făceau parte reprezentanții celor mai importante instituții de stat, care puneau în practică politica guvernului. Deținătorii acestui grad se bucurau de privilegii speciale, inclusiv de dreptul la noblețe ereditară și salarii mari.

Nicolae Codreanu s-a născut la 9 octombrie 1838 în satul Leușeni, județul Chișinău. La vârsta de 3 ani, rămâne orfan de tată și, împreună cu mama, se stabilește la Sculeni. Provine dintr-o familie veche de boieri moldoveni, stabiliți în dreapta Prutului pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea și rămași în Basarabia după anexarea ei de către Imperiul Rus (1812). Urmașii familiei Codreanu au dobândit cu greu, abia în 1883, noblețea, fiind înscrși în partea a III-a a Cărții Genealogice a

nobilimii din Basarabia (Cornețchi 1999, 33). În 1849, se înscrie la Gimnaziul Regional din Chișinău, după care urmează Facultatea de Fizică și Matematică a Liceului „Richelieu” din Odesa (1861). Între anii 1861-1863 activează în calitate de învățător la o școală armenescă din orașul Feodosia. Cariera didactică o continuă ca profesor și inspector la Gimnaziul din Kerçi (1863-1873). În 1873 este numit director al Școlii Reale din Chișinău, funcție deținută până în 1903. În 1867, se căsătorește cu Olga Novițki, care-i naște cinci copii: Nicolae (1868), Eugeniu (1869), Olga (1876), Vladimir (1881) și Constantin (1882) (Cornețchi 1999, 35).

Până în prezent nu era cunoscută soarta lui Nicolae Codreanu de după 1903. Conform unor informații, în acest an a fost pensionat, după altele – a fost transferat într-o altă localitate din afara Basarabiei (Jarcuțchi 2011, 155). O altă versiune, care circulă în literatura istorică, este că a fost trimis ca director al școlii Reale din Comrat, în locul lui S. Borâșchevici, care, la rândul său, este transferat la Chișinău ca director al Școlii Reale (Тарнакин, Матей 2014, 199). Poate că fusese transferat la Comrat, momentan însă nu avem argumente în acest sens, dar nu s-a reținut aici. Reieșind din informațiile de care dispunem în prezent, putem afirma că Nicolae Codreanu și-a petrecut ultimii ani din viață în afara Basarabiei, împreună cu fiul său Vladimir, la Sankt-Petersburg. Conform Registrului de stare civilă, alcătuit în baza cărților metrice depozitate în arhivele din Sankt-Petersburg și încărcat recent pe internet, Nicolae Codreanu s-a stins din viață în acest oraș, în anul 1913⁷. Pe 22 decembrie 1913, în biserica Școlii Reale din Chișinău urma să fie oficiată o panahidă pentru răposatul Nicolae Codreanu, la care erau invitați membrii Secției din Basarabia a Societății Tehnice din Rusia și absolvenții Școlii Reale” (Дыр 1913, 4).

Momentan, dispunem de puține date despre soarta copiilor lui Nicolae Codreanu. Informația despre fiul său Vladimir am aflat-o de curând, din internet, când am încercat să găsim date despre soarta tatălui său. Amintirile Verei Alexeevna Vențkovski⁸, scrise în anii '80 ai secolului al XX-lea și publicate în 2009, ne-au dus pe urmele lui Vladimir Codreanu, născut pe 27 februarie 1881 la Chișinău și botezat pe 18 aprilie 1881 în catedrala „Nașterea Domnului”, nașii de botez fiind consilierul de stat titular activ Matvey Ivanovich Padren-de-Carne, Anna Mihailovna Spitsyna, Evgheny Kodryan și domnișoara Olga Kodryan⁹.

Vladimir Codreanu a fost militar-artilerist, ofițer al armatei țariste, care, după Revoluția din octombrie 1917, și-a continuat activitatea în Armata Roșie. Fiind militar, a activat în mai multe orașe. În anul 1908, în gradul de căpitan al statului-major, a fost transferat în Regimentul doi de artilerie al cetății Kronshtadt¹⁰. În lista

⁷ https://forum.vgd.ru/post/3866/104590/31.htm?a=stdforum_view&Lo=

⁸ <https://proza.ru/2009/06/23>

⁹ <https://www.geni.com/people/>

¹⁰ http://ria1914.info/index.php/кронштатская_крепостная_артилерия

locuitorilor orașelului Kronshtadt¹¹ din 1913, la litera K, pagina 296, îl găsim înscris împreună cu „tatăl Nicolai Dmitrievich și mama Olga Chirilovna Codrean”¹². A fost un om energic și exigent. N-a existat niciun lucru de care să se apuce și să nu-l ducă până la capăt. Dedicându-se totalmente profesiei, cerea același lucru și de la subalternii săi. În vâltoarea evenimentelor din octombrie 1917, se afla la Moscova, în fruntea Atelierelor de artilerie (numită și uzina Mastiazhart)¹³. În anii '20 ai secolului al XX-lea a activat în calitate de șef de gospodărie la Școala de artilerie „L.B. Kamenev” din Kiev. Din memoriile absolvenților acestei școli, constatăm că Vladimir Codreanu a fost o persoană cu autoritate în rândul cursanților acestei școli: „Datorită energiei și inițiativei sale, s-au făcut multe pentru îmbunătățirea vieții cursanților și comandanților. Înainte de orice măsură întreprinsă, mergea la procuror pentru aprobare și întotdeauna – la biserică, unde cumpăra cea mai scumpă lumânare, o pune la icoana Sf. Nicolae, apoi trecea prin toată biserica, sărutând fiecare icoană și, numai după aceea, pleca să încheie diverse contracte. I-am iertat această slăbiciune, pentru că-l știam ca pe un șef de gospodărie foarte harnic și, bineînțeles, cinstit”¹⁴. A fost căsătorit cu Olga Vladimirovna Laiming, fiica generalului de artilerie Vladimir Alexandrovici Laiming. Din căsătoria lor s-au născut doi feciori, cel mic murind de tuberculoză. Din păcate, căsătoria n-a fost trainică, ei au divorțat.

În amintirile sale, Vera Vențkovski relatează că ultima dată l-a văzut pe Vladimir Codreanu la Moscova în anii '30 ai secolului al XX-lea, având gradul de general¹⁵. Probabil, autoarea, o rudă de-a Olgăi Laiming, n-a cunoscut soarta lui de mai departe, deoarece după divorț legăturile dintre soți s-au întrerupt. Ea însă a fost una tragică. În timpul așa-zisei „curățiri” a armatei de dușmanii poporului, „intendentul de gradul I, fostul comandant al parcului de avioane 95 al Districtului Militar Transcaucazian, Codreanu Vladimir Nicolae, la 11 martie 1938, a fost împușcat în orașul Orenburg¹⁶.

Nu se cunoaște în ce circumstanțe a plecat Nicolae Codreanu din Chișinău. Ce l-a făcut să plece, la o vârstă de 65 de ani, din orașul unde și-a petrecut o mare parte din viață, unde avea casă¹⁷, familie? Este greu de explicat de ce anume la fiul Vladimir și-a găsit adăpost (îl găsim înscris în aceeași locuință din orașelul Kronshtadt). Aspectele acestea rămân în continuare un subiect de cercetare.

¹¹ Temelia acestui oraș-port-fortăreață, situat pe insula Kotlin, la 30 km de S-Petersburg, a fost pusă în 1704 de către Petru I. Scopul lui era de a apăra orașul Sankt-Petersburg de inamicii veniți dinspre Marea Baltică în timpul Războiului Nordic.

¹² https://arc.familyspace.ru/archive/Sankt_peterburg_1913_4/p296?highlight=

¹³ https://scepis.net/library/id_1988.html

¹⁴ <http://www.arta46.narod.ru/history/BajanovMem/Bajanov5.htm>.

¹⁵ <https://proza.ru > 2009/06/23>

¹⁶ <http://forum.mozohin.ru/index.php/topic,1600.o.html>

¹⁷ Casa în care a locuit N. Codreanu s-a păstrat până astăzi. Ea a fost construită în a doua jumătate a secolului al XIX-lea de A.I. Bernardazzi și se află pe str. Puskin 3.

Fig. 4. I.V. Sergheev, profesor de istorie și geografie la Școala Reală din Chișinău, 1885.

Portretul lui I.V. Sergheev¹⁸ este cea de-a doua imagine, la fel de valoroasă pentru istoria școlii, donată muzeului de către I.I. Garaev, în 1987. El a fost executat, în anul 1885, în atelierul cunoscutului fotograf din Chișinău A. Sumovski. Ivan Vasiliievich Sergheev a activat în calitate de profesor de istorie și geografie timp de 25 de ani la această școală, instruind și educând generații întregi de elevi. S-a născut în anul 1849, în Dubăsari. În anul 1873, a absolvit Facultatea de istorie și filologie a Universității din Kiev și, în același an, este repartizat în calitate de profesor de istorie și geografie la Școala Reală din Chișinău. Chiar din primul an de activitate a devenit secretar al Consiliului pedagogic, diriginte de clasă și membru al Consiliului de gospodărie. În timpul construcției noii clădiri, a fost membru al Comisiei de construcție. Iar din 15 august 1887 a deținut și funcția de inspector al Școlii Reale (Тарнакин, Матеї 2014, 201). Până la urmă, a avut o soartă tragică, a pierdut definitiv vederea, fiind nevoit să părăsească școala. Cu toate acestea, el reușește să crească și să educe pe cei șase copii ai fratelui decedat din Kiev. S-a stins din viață la 7 aprilie 1915 în orașul Kiev. Drept recunoștință față de munca depusă în

¹⁸MNIM, FA-5371.

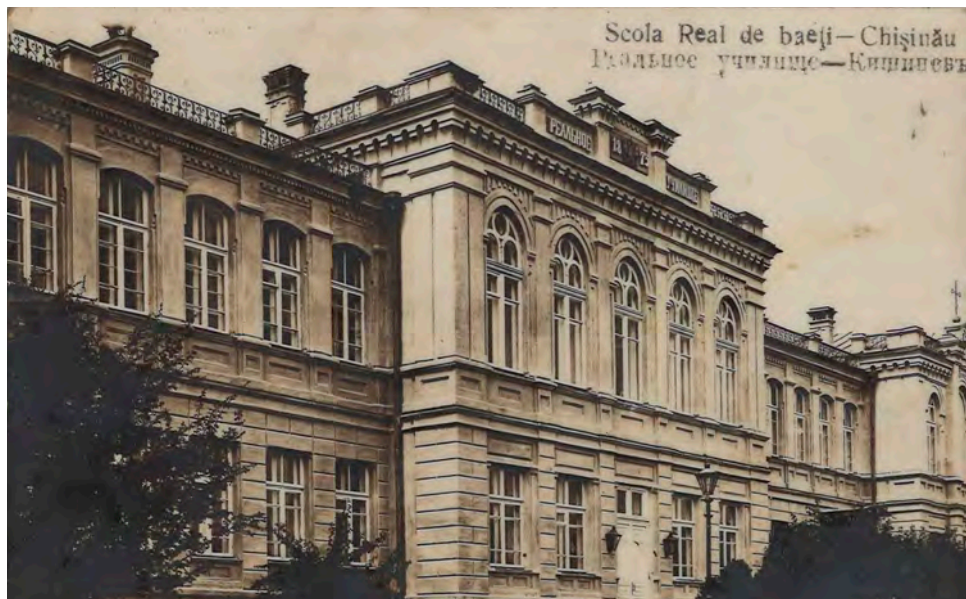

Fig. 5. Vedere a clădirii Școlii Reale din Chișinău, 1928.

Fig. 6. Frontonul clădirii cu firma Școlii Reale din Chișinău, 1928.

Școala Reală, a fost instituită o bursă în numele lui (СБЖ nr. 59, 1915, 3). Pe 15 aprilie 1915, în localul bisericii Școlii Reale din Chișinău, a fost oficiată o panahidă în memoria profesorului (СБЖ nr. 62, 1915, 1).

O activitate prodigioasă în domeniul învățământului a avut-o și profesorul de germană Ivan Alexandrovich Allendorf, care a muncit timp de 39 de ani la această instituție de învățământ. S-a născut în anul 1846, în localitatea Podstepnoe, regiunea Saratov. A fost un pedagog excelent, atent și grijuliu, săritor la nevoie elevi-

lor. Nu întâmplător i-a fost încredințată și conducerea „Societății pentru ajutorarea elevilor defavorizați”, care activa din anul 1882 în cadrul Școlii Reale. (Тарнакин, Матей 2014, 197). Este autor de manuale de limba germană pentru instituțiile secundare de învățământ și de alte materiale didactice. Utilitatea manualelor lui este dovedită prin numărul mare de ediții. Manualul de germană, după care învățau elevii din întreaga Rusie, a beneficiat de 23 de ediții. O altă lucrare semnată de Ivan Allendorf este „Сборник статей для переводов с русского языка на немецкий, с примечаниями и русско-немецким словарем”, editată în 1882 la Odesa. A murit la 5 martie 1913, la Chișinău, lăsând prin testament 20 de mii de ruble pentru bursele elevilor săraci.

Cărțile poștale cu vederi ale clădirii școlii din diferite perioade, depozitate în patrimoniul muzeului vin să întregască tabloul iconografic al istoriei acestui local cu menire instructivă. Una dintre ele, necirculată, a fost realizată la cunoscuta editură a lui A. Volkenberg din Chișinău¹⁹ și datează cu sfârșitul secolului al XIX-lea - începutul secolului al XX-lea. Altele două, circulate, – una alb-negru, alta color – datează din anul 1910. În ambele, clădirea este reprezentată în plan îndepărtat, în apropierea ei staționând un tramvai tras de un cal și o trăsură. Tot aici, la intersecția străzilor, se vede și un post de gardieni. O carte poștală, datată cu anul 1928, are inscripția și în grafie latină, și în chirilică, deși mesajul scrisorii este scris în limba română. Toate acestea confirmă că ea a fost reeditată, imaginea fiind făcută cu mult mai devreme, în perioada țaristă. Drept argument poate servi firma școlii de pe frontonul blocului central al clădirii, executată cu litere chirilice²⁰. O firmă spectaculoasă, care includea pe centru anul 1873 (anul deschiderii școlii), separat de emblema școlii, executată pe metal, reprezentând un ansamblu de utilaje tehnice, iar în părți – inscripția „Реальное Училище”. Aceeași vedere a clădirii, în plan apropiat, doar că color și fără firma de pe fronton, o regăsim într-o altă carte poștală, realizată de Librăria Uniunii Clericilor Ortodocși din Chișinău, care nu permitea reproducerea acestei cărți poștale²¹.

Însemnul „Absolvent al Școlii Reale din Chișinău”²², intrat în patrimoniu, în 1991, prin transfer de la Muzeul republican „G. Kotovski și S. Lazo”, reprezintă o altă categorie de piese, care, la fel, oglindește activitatea acestei instituții. Este o piesă deja cunoscută publicului cititor (Grițco 2014, 126), confecționată din metal, care are forma unui triunghi cu colțurile de jos ușor rotun-

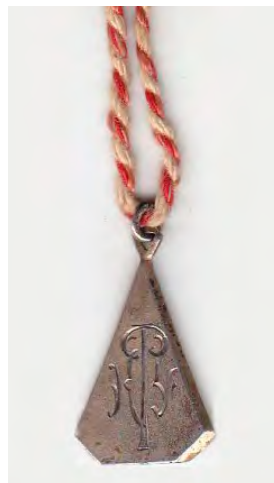

Fig. 7. Însemn. Absolvent al Școlii Reale din Chișinău, sf. sec. XIX - înc. sec. XX.

¹⁹ MNIM, FB-21546-4.

²⁰ MNIM, FB-24563-65.

²¹ MNIM, FB-20974-5.

²² MNIM, FB-19009.

jite, cu o urechiușă în partea superioară, prin care se trecea o ață/panglică pentru a se atârna la piept. Pe avers se regăsește inscripția cu caractere chirilice: „КРУ” (Кишиневское Реальное Училище).

Din cele relatate conchidem că, fără îndoială, cei doi profesori, în frunte cu directorul acestei școli Nicolae Codreanu, au contribuții enorme la activitatea acestei instituții de învățământ cu profil tehnic. Nu întâmplător în necrologul lui I.V. Sergheev din presa vremii se scria: „activând împreună cu răposatul Nicolae Codreanu și I.A. Allendorf, ei au constituit o adevărată epocă în istoria dezvoltării învățământului mediu din Chișinău” (СБЖ 1915, 3). Mărturiile iconografice, evocate în acest articol vin să completeze tabloul activității îndelungate a acestor profesori, care au muncit asiduu întru propășirea învățământului din Basarabia țaristă.

Bibliografie

- Chicaroș 2010:** T. Chicaroș, Activitatea Școlii Reale din Chișinău în perioada anilor 1873-1918. Tyragetia s.n. IV/2, 2010, 203-211.
- Cornețchi 1999:** A. Cornețchi, Reconstituiri: Nicolae Codreanu. Pergament. Anuarul Arhivelor Republicii Moldova II, 1999, 33-36.
- Grițco 2014:** A. Grițco, Carol Schmidt. Întoarcere în timp (Chișinău 2014).
- Jarcuțchi 2011:** I. Jarcuțchi, Comisia Gubernială Științifică a Arhivelor din Basarabia (Chișinău 2011).
- Волков 2016:** С. Волков, Высшее чиновничество Российской империи. Краткий словарь (Москва 2016).
- Друг 1913:** Друг, № 293, 22 декабря 1913.
- КЕВ 1873:** Открытие реального училища въ Кишиневъ: 6-го декабря 1873 года. Кишиневские епархиальные ведомости, № 23, 1873, 858-872.
- Коварская 1989:** Б. Коварская, В пользу родимого края. Вечерний Кишинев, 28 июня 1989.
- СБЖ 1915:** Сегодняшняя Бессарабская жизнь, № 59, 11 апреля 1915.
- СБЖ 1915:** Сегодняшняя Бессарабская жизнь, № 62, 15 апреля 1915.
- Тарнакин, Матей 2014:** В. Тарнакин, З. Матей, Учебные заведения Кишинева XIX-го - начала XX веков (Chișinău: Pontos 2014).
- Труды 1900:** Труды Бессарабской Губернской Ученной Архивной Комиссии, том. I (Кишинев 1900).

Teachers of the Chisinau Real School in the collections of the National Museum of History of Moldova

Keywords: technical education, teacher, realschule, collection, heritage, photography.

Abstract: December 6, 2023 will mark 150 years since the opening of the Chisinau Real School, one of the first educational institutions of this type in Tsarist Russia, designed to train specialists in the fields of engineering, mechanics, architecture, etc. In this regard, we would like to publish some materials, illustrating the history and activities of the school, especially the outstanding work of three teachers: director Nicolae Codreanu, I. V. Sergeev

and I. A. Allendorf. These figures made a special contribution to the development of education in Tsarist Bessarabia.

The museum's collections contain several photographs of the teachers. According to the Act of Donation No. 300 of 1987, two images valuable for the history of this school entered the museum's holdings. Of particular note is a photograph taken in 1874, the first year of operation of this institution, which depicts all its teachers, including the figures under consideration. Although it is a copy by an unknown author, the photograph has particular historical and museographic value, primarily because of its uniqueness. Now, only two group photographs of teachers of this school are known in the scientific and public environment.

Another, no less valuable photograph, taken in the workshop of A. Sumovsky in Chișinău in 1885, depicts Professor I.V. Sergeev. We also find the director of the school, Nicolae Codreanu, in a photograph of members of the Bessarabian section of the Russian Technical Society, dated 1902. A portrait of Nicolae Codreanu is also in the photo album of Nicolae Dimo, who graduated from this school in 1894.

Postcards with views of the school building in different periods complement a series of materials illustrating the history of this educational institution. A badge "Graduate of the Chisinau Real School", which entered the museum's holdings in 1991 by transfer from the G. Kotovsky and S. Lazo Republican Museum belongs to another category of museum pieces related to the history of this school.

List of illustrations:

Fig. 1. Teachers of the Chisinau Real School. In the first row from right to left: I.A. Allendorf, I.V. Sergeev, and N. Codreanu. 1874.

Fig. 2. Members of the Bessarabian Section of the Russian Technical Society. In the second row, the third from the left is Nicolae Codreanu; in the third row, the third from the left is Carol Schmidt; in the second row, the fourth from the left is Cristofor Nikolaidi; in the fourth row, the first from the left is Ștefan Sârbu (Serb); in the fourth row, the fourth from the left is Yu. I. Levinsky; in the fourth row, the fifth from the left is Mitrofan Eladi. 1902.

Fig. 3. Nicolae Codreanu, director of the Chisinau Real School. Late 19th c. - early 20th c.

Fig. 4. I. V. Sergeev, teacher of history and geography at the Chisinau Real School. 1885.

Fig. 5. View of the Chisinau Real School. 1928.

Fig. 6. Pediment of the Chisinau Real School building. 1928.

Fig. 7. Badge "Graduate of the Chisinau Real School". Late 19th c. - early 20th c.

Vera Serjant, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chișinău, Republica Moldova, ORCID ID: 0000-0003-2758-8724, e-mail: serjantvera@gmail.com

PERSONALITĂȚI BASARABENE UITATE – FAMILIA TUMARKIN

Lilia Zabolotnaia

Cuvinte-cheie: familia Tumarkin, istoria or. Chișinău, istoria medicinei, patrimoniul național-istoric.

Istoria personalității are o definiție departe de a fi lipsită de ambiguitate în literatura istorică. Adesea, acest concept este asociat cu o descriere biografică a vieții unui sau altui personaj istoric remarcabil. Cu toate acestea, recent, noile abordări metodologice ne permit să prezentăm biografiile istorice într-un mod nou, reconstruind istoria unei persoane care în timpul vieții nu a fost recunoscută, uneori chiar subapreciată. Oamenii devotați și consacrați activității lor pe tot parcursul vieții lasă posterității o moștenire incontestabilă și demnă de apreciere, indiferent de epocă și circumstanțe. Dreptatea triumfă și demonstrează că unii oameni *discreți*, fie și *incomoz* (cândva, pe timpuri), au avut o contribuție mai semnificativă și mai valoroasă decât mulți demnitari și emeriți, care purtau titluri și distincții nenumărate.

În studiul de față vă propunem să descoperiți unele file din istoria familiei Tumarkin din Chișinău. Această familie – pentru moment, dată uitării – a avut o contribuție aparte în dezvoltarea orașului Chișinău, fiind o pepinieră de personalități ilustre în diverse domenii, inclusiv de talie europeană.

Pe parcursul ultimelor decenii am consacrat o serie de publicații acestei faimoase familii în reviste prestigioase din SUA (Zabolotnaia 2014, 354-361), Polonia (Заболотная 2009, 139-146), Belarus (Заболотная 2007, 137-149), Moldova (Zabolotnaia 2002, 193-197; Заболотная 2021, 251-268), dar aceste eforturi de a promova imaginea familiei Tumarkin au trecut neobservate.

Totuși, pentru a scoate în evidență rolul unor membri ai familiei Tumarkin în istoria orașului Chișinău și a întregii țări, ne propunem să prezentăm pe cele mai remarcabile personalități sub forma unui scurt eseu biografic.

Pavel (Paltiel) Moisei Tumarkin (?-1906)

La sfârșitul secolului al XIX-lea, aproximativ prin anii '80, numeroasa familie a lui Pavel (Paltiel) Moisei Tumarkin a venit din Belarus și s-a stabilit la Chișinău. Din ce motive a părăsit orașul Dubrovno¹, nu cunoaștem, dar la Chișinău, din start, s-a stabilit cu un capital financiar impunător, ocupând o poziție socială înaltă.

¹Dubrovno (Дуброўна – în belarusă) – oraș, centru administrativ în regiunea Vitebsk, Belarus.

Fig. 1. Orașul Chișinău, bulevardul Alexandru al II-lea (după Крушеван 1903).

Conform informațiilor din documentele de epocă, în scurt timp, Pavel (Paltiel) Moisei Tumarkin, a devenit proprietarul unui imobil din centrul Chișinăului (în rază străzilor Pușkin, Mateevici, Șciusev, Maria Cebotari) și al unui Oficiu Bancar „pe strada Alexandrovskaia, vizavi de bulevard și Casa Episcopală” (fig. 1) (KEB 8, 167), fiind membru al multor organizații publice orășenești, printre care și al Societății de Creditare, amplasate pe strada Pușkin 42 (Адрес-календарь 1891-1892, 60; Список 1907; Гензуль 1924). Nu cunoaștem toate detaliile din viața personală, dar se știe că a fost căsătorit de două ori. Din prima căsătorie, cu Chinda-Sima Boruhovna, avea trei copii: Iakov, Moisei, Vera (în căsătorie – Orlov). După decesul primei soții, s-a recăsătorit cu Sofia Ghertzenștein. Din această căsătorie s-au născut trei copii: Lazar (1865-?), Roza și Anna (1875-1951).

În afară de faptul că familia Tumarkin era cunoscută ca una dintre cele mai înstărite și mai prestigioase în sfera afacerilor bancare și financiare, ea s-a remarcat și prin educație, dar și prin activități de binefacere, caritate, mecenat. Familia Tumarkin se distingea printr-o cultură înaltă și o inteligență rară. Însuși Pavel (Paltiel) Moisei Tumarkin și soția sa Sofia Ghertzenștein cunoșteau mai multe limbi, acordau multă atenție educației copiilor, patronau diferite societăți de binefacere, făceau donații generoase pentru azile și spitale.

Toți copiii (în afară de Roza, care era bolnavă de la naștere) au primit o educație aleasă în familie, au absolvit cu excelență cele mai prestigioase școli din Chișinău (Gimnaziul nr. 1 de băieți, Gimnaziul nr.1 de fete al Zemstvei din Basarabia), ulte-

rior și-au continuat studiile la cele mai prestigioase universități din Elveția (Berna), Germania (Berlin), Imperiul Rus (Sankt-Petersburg, Moscova).

Iakov Pavel (Paltiel) Tumarkin

Feciorul mai mare, Iakov Pavel (Paltiel) Tumarkin, după absolvirea Școlii Reale din Chișinău, a plecat la Universitatea din Berna, unde a studiat matematica, apoi, mai târziu, a îndrumat-o pe sora sa vitregă Anna să facă și ea studii la această prestigioasă instituție de învățământ. Cu părere de rău, nu avem alte informații despre viața și activitatea lui după terminarea Universității.

Moisei Pavel (Paltiel) Tumarkin

Moisei (Moîșa) Pavel (Paltiel) Tumarkin a fost, ca și tatăl său, un reputat om de afaceri, vestit în Chișinău, un demn continuator al activității profesionale a acestuia, fiind negustor-comerciant de ghilda I. În afară de aceasta, împreună cu soția sa Maria Grigore Șalița, a continuat tradițiile caritabile ale familiei, fiind membru al diferitor societăți caritabile.

Un document excepțional ne oferă detalii despre viața și activitatea lui Moisei (Moîșa) Pavel (Paltiel) Tumarkin și soția sa. Este proiectul notarial de testament din 19 decembrie 1911, din care reiese că avea un imobil în orașul Chișinău, pe strada Leovskaya (Șchiusev), nr. 73, că a fost căsătorit cu Maria Grigore Șalița și avea trei copii – fiul Alexandru (1885) și două fiice: Nadejda și Vera (în căsătorie – Constantinovski)². Toți trei copiii au făcut studii superioare. Din această ramură a familiei Tumarkin sunt cunoscute personalități cu merite deosebite în mediul științific internațional.

Nina Tumarkin (n. 1945)

Drept exemplu, în acest sens, poate servi renumitul istoric american Nina Tumarkin, fiica lui Pol (sau Paltiel, numit în cinstea străbunicului basarabean) și a Suzannei Tumarkin și străstrănepoată a lui Moisei (Moîșa) Pavel (Paltiel) Tumarkin. Născută în 1945, în SUA, într-o familie de imigranți³, Nina a primit o educație aleasă și a făcut o carieră științifică impresionantă. A fost bursier al Centrului Davis pentru Studii Rusești și Eurasiatice de la Universitatea Harvard.

În autobiografie ea scrie: „Diploma de la Wellesley College este ca un card al unui club de elită. Această diplomă garantează un viitor strălucit pentru a deveni om de

² Agenția Națională a Arhivelor, F. 34, d. 2, inv. 175, p. 6.

³ Despre circumstanțele în care a emigrat familia Ninei Tumarkin aflăm într-un interviu: „Bunei mei au locuit în Sankt-Petersburg și erau vorbitori de limbă rusă... Bunicul, un producător de paste, a inventat o metodă de a face prăjituri semifabricate și a vândut brevetul pentru 10.000 de dolari... Din Sankt-Petersburg familia bunicului s-a mutat în Franța și de acolo – în SUA abia în anii '30. Iar familia tatălui meu a plecat, după Finlanda, în Franța, apoi în Germania, iar când s-a început războiul, au plecat în America. Părinții mei s-au cunoscut în Franța și acolo și-au întemeiat familia în 1938”. http://www.unich.ru/press_RU/prRU_Obuzarub_2000_02.htm

știință, politician sau chiar soție a președintelui SUA. Într-un cuvânt, studiul la facultate este prestigios, dar cel mai important și mai semnificativ este să devii lector”⁴.

La moment, Nina Tumarkin este decanul Facultății de Istorie, profesor de istorie la Wellesley College și cercetător la Centrul Davis pentru Studii Rusești și Eurasiatice de la Universitatea Harvard. Palmaresul succeselor reflectă o vastă și prodișoasă activitate. A fost consilier al președintelui Ronald Reagan, pentru care a scris două articole. Ea a fost unul dintre cei șase „*experți sovietici*” care i-au consiliat pe președinte, vicepreședinte și mai mulți miniștri-cheie, înainte de a se întâlni cu Mihail Gorbaciov la Geneva în 1985. Președintele Bill Clinton a citit cartea Ninei Tumarkin „*The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia*” (1994), înainte de a vizita orașul Moscova în 1995. Pentru prima dată, această monografie a fost publicată în 1983, trezind un mare interes și, drept urmare, volumul a apărut în mai multe ediții (ultima de dată recentă).

În prezent, Nina Tumarkin este preocupată de studierea politicii Rusiei în timpul lui V.V. Putin și ține prelegeri despre istoria Rusiei din cele mai vechi timpuri până în prezent⁵. De o importanță deosebită sunt lucrările dedicate cultului personalității în istoria Rusiei și problemei autoritarismului, imperialismului rusesc etc.⁶

Vera Pavel (Paltiel) Tumarkin (în căsătorie Orlov) (1862/1867-1899)

Vera Pavel (Paltiel) Tumarkin este al treilea copil din prima căsătorie a lui Pavel (Paltiel) cu Chinda-Sima Boruhovna. Era sora dreaptă a lui Iakov Pavel (Paltiel) și a lui Moisei Pavel (Paltiel) Tumarkin, și soră vitregă cu Lazar Pavel (Paltiel), Roza Pavel (Paltiel) și Anna Pavel (Paltiel) Tumarkin.

Despre Vera Pavel (Paltiel) Tumarkin aflăm din autobiografia feciorului ei, Orlov Yuri Aleksandru (1893-1966)⁷. Avea numai șase ani când mama a decedat subit, însă fiul, Orlov Yuri, scria despre ea cu o deosebită căldură și dragoste: „*Mama mea, Vera Pavlovna Orlova, născută Tumarkina, una dintre primele femei doctorițe, provenea dintr-o familie de negustori-comercianți din Basarabia. Era de o frumusețe rară și foarte talentată. După ce a absolvit liceul de fete cu medalie de aur, a dorit să studieze medicina. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în Imperiul Rus au fost puse bazele învățământului superior pentru femei în general, inclusiv medical.*

⁴<http://lebed.com/1997/art130.htm>; http://www.uni-ch.ru/press_RU/prRU_Obuzarub_2000_02.htm

⁵<https://www.wellesley.edu/history/faculty/tumarkin>; <http://www.people.su/109965>

⁶“*My current research project, Politics of the Past in Putin’s Russia, explores the many ways in which Russian political elites and groups from liberal oppositionists to ultra-nationalists have been remembering, celebrating, commemorating, condemning, condoning, forgetting, ignoring and grappling with the country’s troubled past and the vastly complex history and legacy of the Soviet experience in World War II and its fateful aftermath. I examine the historical politics informing the state’s protean “usable past” to support regnant political and social structures and norms. My work on the politics of multiple historical narratives builds on my previous books, The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia and Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia*”. <https://www.wellesley.edu/history/faculty/tumarkin>

⁷http://geo.web.ru/conf/CD_Smirnov/html_2000/10_orlov.html

A plecat la Sankt-Petersburg, unde a intrat să studieze medicina la Cursuri Superioare de Medicină pentru Femei la Academia Medico-chirurgicală a Spitalului Militar Nikolaev (Secția Oftalmologică), amplasat pe prospectul Suvorov. În anii de studenție, mama a trăit foarte greu, în sărăcie, din motivul că nu a respectat opinia părinților în alegerea profesiei și a plecat fără voia lor⁸.

Directorul cursurilor era renumitul profesor în medicină și chimie organică Alexandru Borodin⁹, un militant pentru drepturile femeilor și cel care a sprijinit drepturile acestora la educație în Imperiul Rus, fiind fondatorul Școlii de Medicină pentru Femei din Sankt Petersburg.

Alexandru Borodin a fost o persoană excepțională, deoarece, în afară de știință, era pasionat de muzică, artă și filantropie¹⁰.

Cu o mare probabilitate, acest profesor, personal, dar și mediul liberal în care se forma Vera Pavel (Paltiel) Tumarkin în perioada tinereții, a influențat, în mare măsură, viața și activitatea acesteia în următorii ani. După absolvirea cursurilor, a fost angajată în calitate de medic-otolaringolog la Conservatorul din Sankt-Petersburg, unde a cunoscut faimoși și vestiți compozitori ruși din secolul al XIX-lea: Anton Rubinștein, Gleb Uspenski, Mihailovski etc. În acest context, prezintă un interes aparte informația despre prietenia între Vera Pavel (Paltiel) Tumarkin și Anton Rubinștein¹¹, primul director al Conservatorului Rus din Sankt-Petersburg (1862), care era originar din satul Vâhvatini (Ofatinți, Stânga Nistrului). Foarte probabil că îi apropiau și amintirile despre originea lor, despre baștină, plaiul natal. Feciorul Verei Pavel (Paltiel) Tumarkin scria în amintirile sale că părinții erau ama-

⁸ „Моя мать, Вера Павловна Орлова, урожденная Тумаркина – одна из первых наших женщин-врачей – пришла из купеческой семьи из Бессарабии. Очень красивая, способная; окончив гимназию с золотой медалью, она пожелала учиться медицине. Это было начало не только медицинского, но вообще женского высшего образования в России. Уехав вопреки воле родителей, которые от нее «отреклись», она поступила на женские врачебные курсы при Николаевском военном госпитале на Суворовском проспекте (кажется, госпиталь там и по сию пору). Директор курсов Борodin – профессор Военной медико-хирургической академии, химик и композитор, автор оперы «Князь Игорь». Мать жила очень бедно в свои студенческие годы. Это было время, когда медицине часто учились из побуждения – помогать народу. Одно время после окончания курсов мать была врачом Петербургской консерватории. Отец и мать очень любили музыку. Дома сохранились фотографии с автографами Антона Рубинштейна, Глеба Успенского, Михайловского. В 1891 г. во время голода на Воле она организовала, по рассказам отца, одиннадцать столовых для голодающего населения. Смерть матери в возрасте 37 лет потрясла отца. С большим трудом ради моего брата четырех лет и меня (около шести) он переехал в 1909 г. в Вельск, маленький уездный городок в лесной глуши”. Vezi: http://geo.web.ru/conf/CD_Smirnov/html_2000/10_orlov.html

⁹ http://geo.web.ru/conf/CD_Smirnov/html_2000/10_orlov.html

¹⁰ Aleksandr Porfirievici Borodin (31.10/12.11.1833 - 15/27.01.1887, Sankt-Petersburg) a fost un chimist, medic și compozitor. A făcut parte din așa-numitul „Grup al celor Cinci”, care a stat la bazele școlii muzicale naționale ruse, din cea de-a doua jumătate a secolului XIX. Este cunoscut în special pentru simfoniile sale, cele două cvartete de coarde, poemul simfonic *Ștepele din Asia Centrală* și opera *Cneazul Igor*.

¹¹ Anton Grigorievici Rubinstein (28.11.1829, Vâhvateni, ținutul Balta, gubernia Podolia, actualmente Ofatinți, raionul Ribnița, Transnistria, Republica Moldova) a fost un compozitor, pianist și dirijor rus, de origine evreu. Fratele compozitorului rus Nicolai Grigorievici Rubinștein.

tori de muzică și în familie s-au păstrat numeroase fotografii cu autografe ale lui Anton Rubinștein și ale altor compozitori emeriți.

În perioadă șederii la Sankt-Petersburg, Vera Pavel (Paltiel) Tumarkin a făcut cunoștință cu viitorul său soț, Orlov Alexandru, o persoană socialmente activă, un luptător împotriva țarismului și un adept al ideilor narodniciste. Tatăl, Pavel (Paltiel) Moisei Tumarkin, și mama vitregă, Sofia Ghertzenștein, au fost categoric împotriva acestui mariaj, dar Vera Pavel (Paltiel) Tumarkin nu s-a conformat acestei decizii și, contrar voinței părinților, s-a căsătorit cu Alexandru Orlov. Drept urmare, a fost respinsă de părinți și nu a mai venit niciodată la Chișinău cu propria familie.

Din această căsătorie s-au născut doi fii. Vera Pavel (Paltiel) Tumarkin a murit foarte tânără, când un copil avea șase ani, iar altul – respectiv, 4 ani. Circumstanțele și motivul decesului nu sunt cunoscute.

Feciorul mai mare, Yuri Aleksandru Orlov, s-a născut la 12 iunie 1893 în satul Tomyshevo (acum satul Staroye Tomyshevo, Federația Rusă) și a murit la 2 octombrie 1966, la Moscova). A fost membru al Academiei de Științe din URSS, fondator (din 1939) și șef al Departamentului de Paleontologie al Facultății de Geologie a Universității de Stat din Moscova din 1943 până în 1966.

Lazar Pavel (Paltiel) Tumarkin (1865-1939/1940?)

Următorul personaj din familia Tumarkin este cel care a lăsat o amprentă profundă în dezvoltarea medicinei din Chișinău. Istoria medicinei din Basarabia de la sfârșitul secolului al XIX-lea până la mijlocul secolului XX este nemijlocit legată de acest nume – Lazar Pavel (Paltiel) Tumarkin. S-a născut la 6 noiembrie 1865, la Grodno, Belarus. Era fiul mai mare din a doua căsătorie a lui Pavel (Paltiel) Moisei Tumarkin cu Sofia Ghertzenștein. Lazar Pavel (Paltiel) Tumarkin s-a remarcat ca unul dintre cei mai progresiști medici de la răscrucea secolelor XIX-XX.

Lazar Pavel (Paltiel) Tumarkin a absolvit Gimnaziul nr. 1 pentru băieți cu mențiune și a urmat studiile medicale la Moscova, la Institutul de Medicină, cea mai veche instituție medicală din Rusia, înființată în anul 1758.

După absolvirea institutului, fiind devotat profesiei alese, Lazar Pavel (Paltiel) Tumarkin a decis să revină la baștină, la Chișinău, și să-și înființeze aici propria clinică. În acest scop, cu ajutorul tatălui (probabil – *L.Z.*) a fost cumpărată clădirea de pe strada Pușkin 11¹².

¹² În prezent, este un monument de arhitectură de însemnătate națională, introdus în Registrul monumentelor de istorie și cultură a municipiului Chișinău. În 1878, secretarul gubernial Nicolai Ivanovici Kușkovski a cumpărat la licitația publică organizată de Uprava urbană un lot de pământ, aflat la colțul cartierului, unde, între anii 1879 și 1894, a ridicat o casă de colț, dintr-un parter, cu un subsol, alcătuită din șase odăi. În anul 1897, această proprietate imobiliară a fost cumpărată de medicul Lazar Tumarkin, unde între anii 1898 și 1902 a construit o clădire pentru clinica de hidroterapie. În 1903, ca proprietari au fost atestați Moise (?) și Lazăr Tumarkin. În perioada interbelică clinica a fost reconstruită prin modificarea structurii și arhitecturii fațadei principale. https://ro.wikipedia.org/wiki/Complexul_de_cl%C4%83diri_ale_fostei_clinici_de_hidroterapie_a_medicului_Tumarkin

Fig. 2. Clinica de hidroterapie a medicului Lazar Tumarkin (după Крушевaн 1903).

A avut o activitate profesională și socială amplă și multilaterală (Zabolotnaia 2002, 193-194). A fost fondatorul Clinicii de Hidroterapie (1895) din centrul Chișinăului (str. Pușkin 11), dotată cu cele mai moderne aparate medicale de pe atunci și cu vaste posibilități medico-funcționale.

În anul 1910, a fost primul medic care a deschis cabinet de radiografie (Röntgen) – un adevărat miracol pentru întregul oraș. Aparatul de radiografie a devenit o senzație în lumea medicinei din Basarabia. Evenimentul a fost mediatizat pe larg în presă. Cu toate acestea, nu exista o limită pentru perfecțiune. În 1913, Lazar Pavel (Paltiel) Tumarkin a deschis o clinică de hidroterapie (fig. 2), unde, pentru prima dată în istoria orașului Chișinău, pacienții erau tratați cu băi din ape minerale și radiogenice. Clinica era numită SANITAS. Este interesant că denumirea era scrisă cu litere latine, și nu în rusă.

În 1913, deschide clinica „Sanitas”, activând, concomitent, în *Ambulatoriul Comunității Surorilor de Caritate a Crucii Roșii* și în *Ambulatoriul Secției Basarabene a Ligii pentru Combaterea Tuberculozei*, alături de faimoșii medici T. Ciorbă, N. Krupenskaia etc. Pentru activitatea profesională și socială prodigioasă a fost numit cetățean de onoare al orașului Chișinău. (Бессарабская жизнь 1910, 1; Бессарабская жизнь 1913, 55; Адрес-календарь 1915, 100-101, 150; Весь Кишинев 1916, 88-89, 95-96). Pe lângă activitatea profesională, medicul Lazar Pavel (Paltiel) Tumarkin avea o viață socială activă, fiind membru în diferite organizații: *Societatea Orășenească de Credit* (Бессарабский адрес-календарь 1905, 9), *Societatea Basarabească de Pomicultură* (Адрес-календарь 1912, 115).

Sanatoriul Dr. L. Tumarchin
 Str. Regela Carol I, Nr. 11. — Telefon 16 77.
Dr. L. TUMARCHIN: boli nervoase, electro-hidroter. 8-12 și 4-6
Dr. S. TUMARCHIN: boli interne (diabet, guta și boli de inimă și ficat) 10 jumăt. — 12 și 4 jum. — 6
Dr. D. TUMARCHIN: boli și operațiuni de ochi, nas, gât și urechi, 1-2 și 4-6.

ДИМИТРИИ ТУМАРКИНЪ
 специализировавший у проф. САКСА
 БОЛЪЗНИ И ОПЕРАЦИИ ГЛАЗЪ
 Приемъ отъ 4-6 час. веч. въ санаторіи доктора Л.
 Тумаркина, Пушкинская 11 уг. Леонской

Д-ръ МЕДИЦИНЫ СЕРГЪИ ТУМАРКИНЪ
 окончиваий Вѣнскій университетъ и специализировавш.
 у проф. Nöorden'a принимаетъ по
 внутреннимъ болѣзнямъ спец. по ДИАБЕТУ
 (сахарн. бол.), подагрѣ, бол. печени, почки и желудка
 Прописаніе діетъ. Проведеніе въ санаторіи діетическа-
 го курса леченія по Ноордену.
 Приемъ отъ 10 до 12 и 4 до 6 ч.
 Пушкинская 11, при санат. Л. Тумаркина

Doctor S. TUMARCHIN
 Specializat la Viena
 (Prof. V. Noorden)
Boli Interne
 Diabet, guta, boli de inimă,
 ficat, rinichi și stomac.
 Curs dietetică. Laborator
 Consulta: 10^{1/2}—12 și 4^{1/2}—6
 Str. Regela Carol I (Pușchiu) No. 11
 Telefon 16.77

DOCTOR
Dr. Tumarchin
 (L. Asistent la clinica Berna)
 (Elveția)
BOLI și OPERAȚIUNI de
ochi, nas, gât
și urechi
 Str. Regela Carol I (Pușchiu) 11
 Telef. 16.77
 Consulta, dela 1-2 și 4-6

Fig. 3. Material publicitar pentru clinica lui Lazar Tumarkin (ziarul Poșta Basarabiei, nr. 1315 (1926); nr. 2953 (1930); nr. 3511 (1932)).

Pe lângă stațiunea balneară și de hidroterapie, în clinica SANITAS au fost deschise săli de gimnastică medicală, cabinet ambulatoriu de inhalări cu ape radiogene. Este interesant că de publicitatea acestui centru medical se ocupa personal Lazar Pavel (Paltiel) Tumarkin.

Activitatea clinicii SANITAS a fost suspendată în timpul Primului Război Mondial, din cauza căruia centrul medical a fost chiar luat de la Tumarkin pentru necesitățile armatei. Abia la începutul anilor '20 ai secolului XX (se menționează din nou 1921), Tumarkin a recuperat clinica ca proprietate, cu toate drepturile, a restaurat-o și a reluat activitatea clinicii. În 1923, activitatea clinicii SANITAS este completată cu un sanatoriu pentru tratarea bolilor interne și neurologice, staționar și dispensar (Бессарабская почта 1923, 289).

În ziare, din nou, apar avize publicitare despre „consultațiile oferite de către doctorul Lazar Tumarkin, specialist în bolile interne și neurologice... la intersecția străzilor Nicolaevskaia 123 și Pușkin” (Бессарабская почта 1923, 289) (fig. 3).

Pe lângă activitatea în propriul centru medical, din 1924, Lazar Pavel (Paltiel) Tumarkin apare pe lista medicilor care lucrau la Ambulanța recent deschisă la Chișinău (1924). Totodată, el continuă consultările medicale în alte instituții

Fig. 4. Familia Tumarkin în anii '20-'30 sec. XX
(foto din arhiva personală a lui Dimitrie Tumarkin).

curative din Chișinău, de exemplu, la Policlinica de pe strada Alexandrovskaia 100 (Бессарабская почта 1926).

Un loc aparte în această familie (fig. 4) renumită îl ocupa soția lui Lazar Pavel (Paltiel) Tumarkin, Sofia Tumarkin (?-1938), care, la fel ca și soțul, s-a manifestat printr-o activitate socială intensă. Era cunoscută ca un mare filantrop, fiind epitrop/tutore al azilelor pentru „*orașenii săraci și năpăstuiți*” (Bezviconi 1934, 40).

Cei doi feciori, Serghei și Dimitrie, născuți în această familie cu tradiții de educație aleasă și inteligență rară, au urmat vocația tatălui și ambii au devenit medici devotați profesiei și continuatori ai dinastiei medicului Lazar Tumarkin.

Serghei Lazar și Dimitrie Lazar Tumarkin (1902-1956)

Nu cunoaștem cu exactitate când s-a născut fiul mai mare, Serghei Lazar Tumarkin, dar se știe că părinții au oferit cele mai bune condiții de educație la domiciliu și de studii în cele mai prestigioase licee din Chișinău. După absolvirea Liceului de băieți nr. 1, Serghei Lazar Tumarkin a studiat medicina la Universitatea din Viena (Universität Wien), urmând specializarea la vestitul medic de talie europeană, profesorul Noorden, specialist în bolile legate de diabetul zaharat. Din

Fig. 5. Dimitrie Tumarkin
(foto din arhiva personală a lui Dimitrie Tumarkin).

1930, alături de tatăl său, reputatul medic Lazar Pavel (Paltiel) Tumarkin, își începe practica de doctor la clinica SANITAS.

Al doilea fecior, Dimitrie Lazar Tumarkin¹³ (fig. 5, 6), s-a născut la 6 februarie al anului 1902. În 1912, a început studiile la Gimnaziul de băieți nr. 1, pe care l-a absolvit cu mențiune. Drept confirmare este *Certificatul de Maturitate* (nr. 830), eliberat la 29 septembrie, înregistrat sub nr. 16957 și semnat de Ștefan Ciobanu¹⁴, director general al învățământului din Basarabia. Actul se păstrează în fondurile Muzeului Național de Istorie a Moldovei¹⁵.

Au urmat studiile medicale de înaltă performanță europeană în Austria, Germania și Elveția. La Universitatea din Viena (Universität Wien), Dimitrie Lazar Tumarkin a asistat la prelegerile faimosului fondator al psihanalizei, profesorul în medicină Sigmund Freud. Diploma de doctor în medicină a lui Dimitrie Tumarkin a fost nostrificată la facultatea de medicină din Iași (nr. 6136 din 19.06.1929) de celebrii profesori universitari români – Mihai Ștefănescu-Galaț, Gh. Bogdan și Paul Anghel. După studii, Dimitrie și Serghei Tumarkin au revenit în Chișinău, activând

¹³ Acestei personalități îi este dedicat un studiu aparte, amplu și desfășurat (Заболотная 2021, 139-146).

¹⁴ Ștefan Ciobanu (11/23.11.1883 - 28.01.1950) a fost un istoric și academician român, autor al unor lucrări importante despre literatura română veche, cultura românească în Basarabia sub ocupație rusească, demografia Basarabiei, a fost un susținător fervent al introducerii limbii române în școlile din Basarabia, vicepreședinte al Academiei Române (1944-1948).

¹⁵ Muzeul Național de Istorie a Moldovei (MNIM), Fondul de Bază (FB) 30862-1, Dosar 24109. Certificat de Maturitate al lui Dimitrie Lazar Tumarkin. 29 septembrie 1918 года. Autentic.

în perioada interbelică alături de tatăl său în clinica „Sanitas”. Din materialul publicitar din ziarele locale și din cărțile de referință medicale din perioada interbelică aflăm că clinica lui Tumarkin oferea pe scară largă servicii medicale, iar Dimitrie Tumarkin, între anii 1931 și 1940, în afară de faptul că a lucrat împreună cu tatăl său și cu fratele la clinică, a mai activat în calitate de rezident „la Spitalul Societății pentru Îngrijirea Nevăzătorilor”¹⁶.

Nivelul înalt de profesionalism, gama largă de servicii medicale, prețurile accesibile și flexibile – toate acestea au permis ca instituția medicilor Tumarkin să ocupe un loc de frunte printre cabinetele și clinicile medicale din Chișinău în perioada interbelică. În „Indicatorul medical din 1934-1935” sunt menționați doctorii Lazar și Serghei Tumarkin ca medici de boli interne. Dimitrie Tumarkin este apreciat ca medic oftalmolog, iar clinica doctorului Lazar Tumarkin este numită printre cele mai bune și mai dotate cu aparate medicale performante (Медицинский 1935, 12, 14). În 1938, Dimitrie Lazar Tumarkin urmează un stagiu științifico-practic la o clinică din Elveția, la specialitatea medic-orelist și chirurg-oftalmolog. În studiile precedente, consacrate membrilor familiei Tumarkin, am venit cu argumente că este foarte posibil că toate studiile din Elveția, Germania și Austria au fost susținute (și chiar sponsorizate) de Anna Tumarkin, mătușa lui Serghei și Dimitrie.

Merită a fi subliniat că, în afară de activitatea în clinică, doctorul Lazar Pavel (Paltiel) Tumarkin și feciorii acestuia colaborează activ cu serviciile municipale de medicină și cu diferite organizații obștești orășenești, participă la diverse licitații de caritate și binefacere (Zabolotnaia 2002, 193-195).

În anul 1938, familia Tumarkin suferă o grea pierdere: a decedat pilonul familiei – Sofia Tumarkin, soția lui Lazar Tumarkin și mama lui Serghei și Dimitrii. La sfârșitul anilor '30 ai secolului XX începe un lanț de evenimente tragice în această familie, iar din a doua jumătate a anului 1939/1940 dispar definitiv informațiile despre întreaga familie. Este foarte posibil să fi fost persecutați de sovietici. Nici în presă, nici în vreun act guvernamental (cu excepția agențiilor de securitate, pe care nu avem nicio modalitate de a le cerceta) nu se menționează nimic despre familie. Autobiografia lui Dimitrie Lazar Tumarkin nu ne oferă niciun detaliu despre membrii familiei – tată, frate, mătușă etc. Nu a scris niciun cuvânt în autobiografia lui... Cu siguranță, aveau rude apropiate pe timpurile celea (și sunt!) în străinătate. Trecând prin umilință, persecutare și exil, nu a îndrăznit să dezvăluie adevărul, a plecat în neființă la 26 iulie 1954 (după o boală incurabilă – cancer la pancreas).

Anna Pavel (Paltiel) Tumarkin (1875-1951) (fig. 7, 8)

Dintre personajele feminine din familia Tumarkin, un interes aparte îl prezintă Anna Tumarkin, sora mai mică a lui Lazar Pavel (Paltiel) Tumarkin, care a intrat în istoria științei europene ca prima femeie doctor în filozofie și prima femeie profesor

¹⁶MNIM, F-12346-9, f. 1. Autobiografia lui Dimitrie Lazar Tumarkin. Autentic.

Fig. 7. Anna Tumarkin (1875-1951)
(după: <https://schweiz-russland.ch/anna-tumarkin.html>).

Fig. 8. Anna Tumarkin (sfârșitul anilor '40 sec. XX) (după: https://pl.wikipedia.org/wiki/Anna_Tumarkin).

de filozofie cu drepturi egale cu profesorii bărbați. S-a născut pe 16 februarie 1875, în or. Dubrovno (gubernia Mogilev, Belarus), de unde, în curând, familia s-a mutat la Chișinău. Părinții erau oameni bogați și foarte instruiți, oferind tuturor copiilor o educație aleasă în țară și în străinătate (Elveția, Germania, Rusia). În anul 1892, a absolvit Gimnaziul nr. 1 pentru fete al zemstvei basarabene cu medalia de aur și a aplicat cu succes la Universitatea din Berna, Facultatea de Filosofie, Germanistică și Istorie. La 11 iulie 1895, Anna Tumarkina a absolvit cu brio facultatea, unde a susținut și teza de doctor cu tema: „Herder und Kant” (editată în 1986). Avea doar 21 de ani. După susținerea tezei, imediat pleacă la Universitatea din Berlin, la un stagiu științific la cei mai de seamă profesori în domeniul esteticii, iar trei ani mai târziu, revine la Berna. În același an, 1898, la numai 23 de ani, în baza concursului, Anna obține titlul științific de conferențiar în filozofie. Astfel, devine prima femeie conferențiar la Universitatea din Berna și, concomitent, în Europa. Ani la rând a durat lupta pentru a primi o remunerare decentă. După numeroase demersuri, în anul 1905 reușește să fie remunerată cu un onorariu de conferențiar, egal cu cel al bărbaților.

În anul 1906, Anna Tumarkina a obținut titlul onorific de profesor titular la Universitatea din Berna, iar în 1909, la vârsta de doar 34 de ani, i s-a conferit titlul de profesor extraordinar, acest eveniment având ecou în comunitatea științifică din

întreaga Europă. În anul 1910, Anna Tumarkina a fost unica femeie care a participat la concursul public pentru a ocupa postul vacant de șef al Catedrei de Filosofie al Universității din Berna, însă tentativa a eșuat în fața celor 30 de bărbați candidați. După Primul Război Mondial, în anii '20 ai secolului XX, a primit cetățenia Elveției și a continuat să activeze la Universitatea din Berna. Cercetările și investigațiile în domeniul istoriei filosofiei și esteticii, s-au soldat cu publicarea a zeci de articole științifice și o serie de studii monografice fundamentale: *Assoziationsprinzip in der Geschichte der Ästhetik*, Berlin, 1899; *Zur transcendentale Methode der Kantischen Ästhetik*, Berlin, 1906; *Das kritische Problem in den vorkritischen Werken Kants*, C. Winter, Heidelberg, 1908; Erich Becher, *Der Begriff des Attributes bei Spinoza in seiner Entwicklung und seinen Beziehungen zu den Begriffen der Substanz und des Modus*, E. Anton, Bern, 1909; *Prolegomena zu einer wissenschaftlichen Psychologie*, F. Meiner, Leipzig, 1923; *Ein Versuch Diltheys Leben aus ihm selbst zu verstehen*. Helbing & Lichtenhahn, Basel, 1934 etc. În 1938, Anna Tumarkina a primit premiul onorific Theodor Kocher, iar în 1943, din motive de sănătate, se retrage din activitatea științifică și se pensionează.

Pe lângă activitatea științifică, Anna Tumarkina a acordat o atenție deosebită mișcării feministe, a publicat o serie de articole în Ziarul Femeilor din Berna pe tema egalității de gen, imposibilitatea autorealizării femeilor, exploatarea muncii femeilor etc. Pe parcursul anilor, a dus dorul locurilor natale și al rudelor, pe care le-a susținut foarte mult material, dar, din diverse motive, a reușit să viziteze Chișinăul doar de două ori: în anii 1927 și 1937.

Anna Tumarkina a decedat la vârsta de 77 ani, la 7 august 1951, în *Casa Luterană a Surorilor Milosteniei*, din orașul elvețian Gümligen, lângă Berna. Înainte de moarte, în anul 1948, a fost publicată lucrarea ei principală, care rezuma activitatea ei științifică pe parcursul celor 60 de ani: *Wesen und Werden der schweizerischen Philosophie: Allgemeine Richtung der Philosophie der Schweiz* (Esența și formarea filozofiei elvețiene), Verlag Huber & Aktiengesellschaft, Frauenfeld, 1948. Basarabeanca Anna Tumarkina a intrat în istoria științei universale ca autoare a unui număr de studii fundamentale în domeniul filozofiei, al psihologiei teoretice, al esteticii, culturologiei și analizei istorice. Publicațiile științifice și activitatea ei universitară i-au influențat pe unii filozofi reputați din secolul XX: Ludwig Stein, Heinrich Barth, Walter Benjamin, Gustav-Emil Müssler și alții. Pe 16 februarie 2000, la aniversarea a 125-a de la nașterea Annei Tumarkina, una din străzile Universității din Berna a fost numită cu numele ei – Tumarkinweg. În memoria primei femei doctor în filosofie, la Universitatea din Berna a fost inițiat Programul științific ANNA. În orașul natal Chișinău, numele Annei Tumarkina este un nume necunoscut, nu este vreo placă comemorativă nici la liceul unde și-a făcut studiile, nici la casa părintească.

În orașul natal Chișinău, numele Annei Tumarkin, ca și al întregii familii, care, cu siguranță, face parte din patrimoniul cultural-istoric național, este dat complet

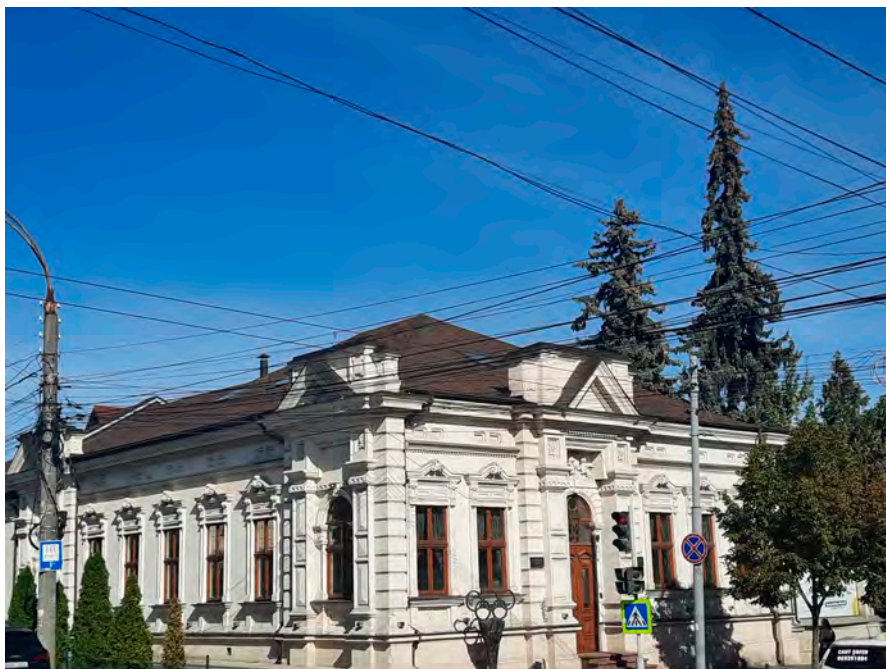

Fig. 9. Casa Tumarkin astăzi (foto autor).

uitării. Nu este nici măcar o placă comemorativă, inclusiv pe casa Tumarkin, situată pe strada A. Pușkin 11 (fig. 9), în care actualmente se află sediul Comitetului Național Olimpic și Sportiv din Republica Moldova.

În loc de concluzii

În studiul de față am întreprins o tentativă de a reconstrui și a aduce în atenția publicului larg o mică istorie a unei familii, care a dus faima orașului Chișinău departe de locurile natale. În viziunea noastră, scurta prezentare a vieții și activității unor membri ai familiei Tumarkin servește drept un exemplu elocvent al istoriei unei familii date uitării pe nedrept, familie care a contribuit esențial la conturarea imaginii medicinei noastre de la sfârșitul secolului al XIX-lea - prima jumătate a secolului al XX-lea. Este și o istorie a țării, care, în mare măsură, constă și din destine omenești.

După o serie de publicații, am primit mesaje de la rudele familiei Tumarkin, stabilite în prezent în Franța, America, Israel și Rusia, care includ savanți, medici, pictori, ingineri-cosmonauți etc. Unul dintre nepoții lui Dimitrie Lazar Tumarkin, Artur Termosesov (cetățean al Federației Ruse), în anul 2020 a donat Muzeului Național de Istorie a Moldovei cca 30 de exponate prețioase din familia Tumarkin (act nr. 63, 2020), printre care documente personale și oficiale, certificate, scri-

sori, diplome liceale și universitare, fotografii, instrumente medicale etc. (incluse în Fondul de bază), care reprezintă o valoare istorică inestimabilă, oferind date despre viața și activitatea renumitei familii Tumarkin și despre orașul Chișinău, în special, din perioada interbelică (Заболотная 2021, 251-268).

Bibliografie

- Bezviconi 1934:** Gh. Bezviconi, Femeia basarabeană. In: Din trecutul nostru, nr. 11-12 (Chișinău 1934), 40.
- Zabolotnaia 2002:** L. Zabolotnaia, Destinul unei familii. Câteva crâmpie din istoria dinastiei Tumarkin. Tyragetia XI, 2002, 193-197.
- Zabolotnaia 2014:** L. Zabolotnaia, The Unknown Pages of Anna Tumarkin. Anna Tumarkin-The First Female Doctor of Philosophy in Europe: The Unknown Pages of Her Life. In: International Relations and Diplomacy, Volume 2, Number 5, May 2014 (Serial Number 8). New York, 354-361.
- Адрес-календарь 1891-1892:** Адрес-календарь 1891-1892 (Кишинев 1892).
- Адрес-календарь 1912:** Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1912 год (Кишинев 1912).
- Адрес-календарь 1915:** Иллюстрированный адрес-календарь (Кишинев 1915).
- Бессарабский адрес-календарь 1905:** Бессарабский адрес-календарь (Кишинев 1905).
- Бессарабская жизнь 1910:** Бессарабская жизнь (Кишинев 1910).
- Бессарабская жизнь 1913:** Бессарабская жизнь (Кишинев 1913).
- Бессарабская почта 1923:** Бессарабская почта, № 289 (Кишинев 1923).
- Весь Кишинев 1916:** Весь Кишинев. Адресная справочная книга на 1916 (Кишинев 1916).
- Гензуль 1924:** В.Е. Гензуль, Полвека кредитной кооперации Бессарабии (1874-1924) (Кишинев 1924).
- Заболотная 2007:** Л. Заболотная, Страницы из истории молдо-белорусского научного наследия. В: Беларусь-Молдова: 15 лет дипломатических отношений (Кишинев 2007), 137-149.
- Заболотная 2009:** Л. Заболотная, Анна Тумаркин - первая женщина доктор философии в Европе. Неизвестные страницы жизни. In: Balcanica Posnaniensia, Acta et studia, XVI, Ludzie i idee ponad granicami (pod red. I. Czamańskiej, W. Szulca) (Poznań 2009), 139-146.
- Заболотная 2021:** Л. Заболотная, Дмитрий Лазаревич Тумаркин: лабиринты судьбы. Страницы из истории выдающейся династии медиков Тумаркиных. Tyragetia XV/2, 2021, 251-268.
- КЕВ 1902:** Кишиневские Епархиальные Ведомости, №8 (Кишинев 1902).
- Крушеван 1903:** П. Крушеван, Бессарабия. Географический, исторический, статистический, экономический, этнографический, литературный и справочный сборник. Издание Газеты Бессарабец (Москва 1903).
- Медицинский 1935:** Медицинский указатель (Кишинев 1935).
- Список 1907:** Список избирателей Кишиневского Кредитного Общества, имеющих право участия в избирательном собрании (Кишинев 1907).

Forgotten figures of Bessarabia: the Tumarkin family

Keywords: Tumarkin family, history of Chisinau, history of medicine, national historical heritage.

Abstract: The study focuses on the Tumarkin family, which had a great influence on the development and history of the city of Chisinau and gave birth to several outstanding figures, including international ones. The work reflects unknown fragments of the life and work of Pavel (Paltiel) Tumarkin, the famous doctor Lazar Tumarkin and his sons: Sergei and Dmitry. A special place is given to the women of this family – Vera Tumarkina (at marriage Orlova), Anna Tumarkin (the first woman professor of philosophy in Europe), Nina Tumarkin (teacher and dean of the history department at Wellesley College, Harvard University), and others.

The Tumarkin family, which undoubtedly is part of the cultural and historical heritage of the city of Chisinau, is unfortunately forgotten today. There is not even a memorial plaque on the Tumarkins' house (11 A. Pushkin St.), where the headquarters of the National Olympic and Sports Committee of the Republic of Moldova is currently located.

List of illustrations:

Fig. 1. Chisinau. Alexandr II Boulevard (after Крушеван 1903).

Fig. 2. Doctor Lazar Tumarkin's hydrotherapy clinic (after Крушеван 1903).

Fig. 3. Advertising material for Lazar Tumarkin's clinic (Poșta Bessarabiei newspaper, Nr. 1315 (1926); Nr. 2953 (1930); Nr. 3511 (1932)).

Fig. 4. The Tumarkin family in the 20s-30s of the XX century (photo from the personal archive of Dimitrie Tumarkin).

Fig. 5. Dimitrie Tumarkin (photo from the personal archive of Dimitrie Tumarkin)

Fig. 6. The autobiography of Dimitrie Tumarkin (from the personal archive of Dimitrie Tumarkin).

Fig. 7. Anna Tumarkin (1875-1951) (after: <https://schweiz-russland.ch/anna-tumarkin.html>).

Fig. 8. Anna Tumarkin (late 40s of the 20th century) (after: https://pl.wikipedia.org/wiki/Anna_Tumarkin)

Fig. 9. Tumarkin House today (photo by author).

Dr. hab. Lilia Zabolotnaia, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chișinău, Republica Moldova, ORCID ID: 0000-0001-9807-5809, e-mail: lilizab61@gmail.com

ПЕРЕВОДЧИК ПУШКИНСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ИОН БУЗДУГАН

Марина Подлесная

Ключевые слова: Пушкин, Ион Буздуган, Евгений Онегин, перевод пушкинского произведения, русская поэзия XIX века, перевод на румынский язык, переводчик Пушкина.

В 2023 году исполнилось 200 лет, как на страницы «Масонской тетради» легли первые строки романа в стихах, в примечаниях отмеченные Пушкиным: «Писано в Бессарабии» (Пушкин 1959, IV, 11). Двухсотлетие пребывания Поэта на молдавской земле, значительное событие в мировой пушкинистике, сопровождалось разнообразными мероприятиями, в том числе и выставкой в его кишиневском Доме-музее, один из экспонатов которой появился совсем недавно. Это – небольшой томик романа «Евгений Онегин», перевод на румынский язык (Puşkin 1967). Имя переводчика отпечатано в траурной рамке (Puşkin 1967, III). Посмертное издание вышло в Бухаресте в 1967 году и, увы, не застало в живых своего автора – Иона Буздугана. Экспонат привезли с бальнеологического курорта Слэник-Молдова в Румынии, где сегодня в открытой библиотеке все желающие могут оставить и взять книги для чтения.

Интересная и яркая судьба досталась современнику С. Есенина, М. Горького и А. Блока, одному из переводчиков с языка Пушкина на язык Эминеску – бессарабцу Иону Буздугану, который прятал свое имя за множеством псевдонимов. Никэ Ромынаш, И. Кымпяну, Б. Когылник, И. Думбрэвяну – эти и другие имена понадобились поэту не только для того, чтобы рассказать читателям о своих сокровенных чаяниях или чтобы по-молдавски заговорили с ними Александр Пушкин, Михаил Лермонтов, Тарас Шевченко, Поль Верлен, Михаил Коцюбинский, Иван Бунин, Валерий Брюсов, Александр Блок, Константин Бальмонт, Андрей Белый, Сергей Есенин, Максим Горький и другие авторы. Свое имя он отдал политической борьбе, и сегодня его носит одна из улиц г. Кишинева. Значительное место Иона Буздугана в истории Молдовы и Румынии в разное время оценивалось по-разному, но наша задача – оценить его как литератора-переводчика, что мы можем сделать вполне, как можем прежде всего высказать ему слова признательности за то, что благодаря ему русская литература долгое время была близка молдавскому и румынскому народам.

Ион Алион Буздуган или Иван Александрович Буздыга – именно таким первоначально было имя нашего героя – родился 9 марта 1887 года в с. Брынзений Векь (Старые Брынзены) Бельцкого уезда, теперь село это относится к Теленештскому р-ну Республики Молдова¹. В 30 лет в анкетном листе члена «Sfatul Țării» – «Совета страны» – он сам написал свою фамилию как Буздуган, имя – Иоан, а отчество – Александру².

Кроме сына Ивана, или по-молдавски Иона, у крестьянина Александра Буздыги и его супруги Екатерины было семь дочерей. О детстве будущего переводчика нам известно очень мало, несмотря на то, что его младшая сестра умерла уже после Перестройки в 1995 году (Zeletin 2012, 39-45). Широкое образование поэт, фольклорист, публицист, политик Ион Буздуган приобрел в разных областях знаний, в разных странах, на разных языках. Начальное образование – в родном селе, среднее – в учительской семинарии с. Байрамча округа Измаил, сельскохозяйственное – в городе Горки в Белоруссии, учился теологии и педагогике в Каменце-Подольском, юриспруденции и литературе – в Москве на русском языке, лицензиат по правоведению прошел в Ясском университете на румынском языке. А после получил степень кандидата экономических наук (Ю. Колесник утверждает – доктора) (Colesnic 2014) в Черновицком университете, который в 1918 году перестает быть австро-венгерским и становится румынским. В XIX и в начале XX века в Бессарабии не было высших учебных заведений.

Собственные стихи с 1905 года Ион Буздуган стал писать и публиковать под влиянием идей национального возрождения, которые почерпнул в творчестве румынского поэта, журналиста, гражданского трибуна Михаила Эминеску и украинского писателя Ивана Франко, с которым, как утверждал Буздуган, не просто был знаком, но дружил (Zeletin 2012).

В 1907-1909 гг. Буздуган служил школьным учителем в с. Бурсучены Бессарабской губернии Российской империи, но жил и активной общественной жизнью – являлся членом румынского национального кружка, основанного судьей Ионом Пеливаном. После возвращения из ссылки этого активного борца за национальное возрождение И. Буздуган примкнул к созданной Пеливаном группе, которая выпускала первую газету на национальном языке «Basarabia» (Negrei 2020) (в румынских Яссах, на территории бывшей Молдовы, с 1893 г. при участии соратника З. Ралли-Арборе народника Н. Судзиловского издается ее прообраз – газета «Besarabia») (Koszor-Codrea 2021). Буздуган сотрудничал и с другими объединениями молдавских и румынских националистов, сформировавшимися в Российской империи и Королевстве

¹ Ион Буздуган. <https://moldovenii.md/ru/people/151>

² Фото сайта радио «Свободная Европа» в Молдове. [https://moldova.europalibera.org/a/personalitati-necunoscutele-centenarului-ion-buzdugan-\(1887-1967\)/29185491.html](https://moldova.europalibera.org/a/personalitati-necunoscutele-centenarului-ion-buzdugan-(1887-1967)/29185491.html)

Румынии, а живя в Каменце-Подольском, установил контакты с румынами – жителями ныне украинских земель.

На него обратила внимание царская охранка, и он был наказан: отстранен от должности за то, что вел обучение своих учеников на румынском языке. Но это не остановило Буздугана, и он продолжил активную революционную деятельность, продвигающую румынское влияние.

В 1913 году призванный в русскую армию офицер И. А. Буздыга наладил связи с журналами «Cuvânt moldovenesc» и «Viața Basarabiei» и некоторое время даже был редактором последнего под псевдонимом Никэ Ромынаш. В это время он активно занимался сбором народного фольклора, в котором искал глубинные связи между молдавскими и румынскими песнями и сказаниями, подрывая идеологию многонациональной империи, укреплявшую связи бессарабского населения с Россией. Недовольство царским самодержавием, что было повсеместным явлением для Российской империи, в его трудах все более обретало не столько национальную, сколько националистическую окраску, хотя фактологически он правомерно опирался на исследования, документируя обширные фольклорные связи между Бессарабией и другими регионами, населенными румынами.

Буздуган придерживался радикальных левых взглядов: во время революции 1905 г., Февральской революции и с началом 1-й мировой войны он в русской армии агитировал за отделение Бессарабии от России и присоединение к Румынии. В конце концов он объединился с Молдавской национальной партией и выступил против социалистов и большевиков. Он горячо поддерживал союз Бессарабии с Румынией в краткое время существования независимой Молдавской Демократической Республики, и как член ее законодательного органа «Sfatul Țării» много сделал, чтобы добиться объединения. Под угрозой со стороны большевиков Буздуган бежал в Румынию и вернулся с экспедиционным корпусом, сыгравшим решающую роль в судьбе страны.

Историк Ион Негрей пишет о нем: «Ион Буздуган, если не единственный автор, то по крайней мере соавтор «Декларации объединения Бессарабии с Румынией». У нас есть экземпляр «Декларации», написанный рукой Буздугана» (Negrei 2020). То есть потеря страной своей такой короткой независимости после принятия «Декларации прав народов России», где говорилось о праве на самоопределение – прямой результат его активной деятельности.

Переходя из одной партии в другую, Ион Буздуган некоторое время оставался крупной фигурой бессарабской политики. На протяжении 14 лет он был депутатом – уездным представителем Бельц в Румынском парламенте. В большой Румынии маленькая Бессарабия была не видна, какие бы громкие заявления не делали ее официальные политики или общественные деятели. Тем не менее, Буздуган всегда старался шагать в ногу с современным ему румынским политическим курсом, боролся против Бессарабской автономии в составе

Румынии, против терпимости к коммунистической и просоветской деятельности в Бессарабии, что привело его в ряды сторонников фашистской Германии.

В истории Румынии крупнейшей фигурой является Николае Йорга – один из создателей Национально-Демократической партии, в 1931-1932 гг. – премьер-министр и министр народного образования, в 1939 г. – Председатель Сената Румынии, автор большого числа работ по истории Румынии, Турции, Балкан, по истории румынской литературы. Начав как марксист, Йорга стал крайне правым популистом. И. Буздуган при Н. Йорге работал заместителем государственного секретаря в министерстве торговли и промышленности. Как утверждал Йорга, Ион Буздуган и Владимир Кристи были навязаны ему бессарабским блоком депутатов, «желавших иметь своего представителя в правительстве» (Iorga 1932, 91), что несколько противоречит слухам о том, что он был лично близок с Буздуганом и намеревался сделать его своим зятем. Но его отзывы о поэте Буздугане – чаще положительные. К маю 1932 года Буздуган был отмечен румынским монархом Карлом II как один из «нелепых» членов правительства, которых Йорге было приказано заменить. Буздуган подал прошение об отставке «достойно, без всяких ожиданий» (Iorga 1932, 91). После политического падения Йорги в результате выборов 1932 года Буздуган активно трудился в антисоветских и белоэмигрантских кругах Румынии (Iorga 1934, 385-386, 390), но также активно продолжал и литературное творчество.

Судьба Иона Алиона Буздугана как литератора и переводчика начиналась с газетных публикаций. Кроме уже указанных печатных органов, он участвовал в создании газеты «Ostașul moldovean». Под псевдонимами он публикует стихи, публицистику и переводы в таких изданиях, как «Cuvânt moldovenesc», «Răsăritul», «Pagini basarabene», «Luceafărul», «Sburătorul», «Cuvântul literar», «Neamul românesc», «România», «Adevărul literar și artistic», «Ramuri», «Universul literar», «Convorbiri Literare», «Cuget Românesc», «Gândirea», «Viața Românească», «Flacăra», Drept» и др.

В румынской критике межвоенного периода, когда Бессарабия была в составе Великой Румынии, Буздуган получал неоднозначные отзывы как поэт-неотрадиционалист.

Первой опубликованной Буздуганом книгой стали *«Песни из Бессарабии»*, том I („Cîntece din Basarabia. 1916-1921”, Chișinău, 1921). Далее последовал сборник *«Степные ароматы»* („Miresme din stepă”, București, 1922), *«Песни из Бессарабии»*, том II („Cîntece din Basarabia. 1905-1916”, cartea a II-a, Craiova, 1928), *«Моя страна»* („Țara mea: Poeme. 1918-1928”, Craiova, 1928). В 1937 году выходит сборник стихов *«Пастухи времени»* („Păștori de timpuri”, București) (Buzdugan 1921; Buzdugan 1922; Buzdugan 1928; Buzdugan 1937).

В 1934 г. среди молдавских классиков, которыми гордится наша земля, имя Иона Буздугана было упомянуто Паном Халиппой на страницах журнала

«Viața Basarabiei», с которым он активно сотрудничал. Будучи в рядах этого журнала, в 1939 году И. Буздуган стал соучредителем Бессарабского писательского общества вместе с П. Халиппой, Н. Костенко, М. Исанос, О. Крушеван-Флореску, Б. Истру, Т. Ненчевым, В. Луцканом и др.

Однако, по словам профессора социологии Молдавского Госуниверситета Петру Негурэ, стихи Буздугана были полностью отсталыми и неуместными к 1930 году: «В то время, как земледельцы столкнулись с разрушительными последствиями Великой депрессии, крестьяне, изображенные в стихах Пана Халиппы или Иона Буздугана ... продолжали возделывать свою землю с любовью и рассудительностью» (Negură 2009).

В середине 1930-х Буздуган стал переводить на румынский язык современную ему русскую литературу: С. Есенина, А. Блока, В. Брюсова, И. Бунина и др., но вскоре сосредоточился на творчестве А. Пушкина, опубликовав в 3-х номерах клужского литературного журнала «Gândirea» свою версию поэмы «Цыганы» (1935) (Pușchin 1935). Знаменитая ученый-литературовед Ефросинья Двойченко-Маркова охарактеризовала его работу как «лучшую» из нескольких попыток румынского перевода (Двойченко-Маркова 1979).

Но многие современники Буздугана, которые видели разницу между молдавским и румынским языком, считали его стихи написанными на недопустимом диалекте. Для них его обращения к Родине выглядели странно: к какой Родине? По мнению историка литературы Джордже Кэлинеску, стихи бессарабца «звучат для нас как французско-канадский язык должен звучать для французов». Н. Йорга, к мнению которого в качестве литературного критика серьезно прислушивались, характеризует переводы Буздугана «очень хорошими», а его собственные стихи описывает как выражение «примитивной, но могущественной души», с рифмами «терпеливой наивности», в целом «значительно превосходящих» духовные переводы А. Матеевича. Модернист Евгений Ловинеску посчитал «Miresme din stepă» почти полностью «нелитературными», являющимися лишь «свидетельством предметности румынской культуры во времена отчуждения»: «мы можем обратиться к [книге] только из-за ее культурного интереса, в то же время, притупляя наши эстетические предубеждения». Аналогичное замечание было сделано Шербаном Чокулеску: «Стихи И. Буздугана нельзя назвать привлекательными по красоте. Отсутствуют все элементы: ни чуткости, ни воображения, ни оригинальности идей и художественных форм». Он описал «Cântice din stepă» как производное от произведений Октавиана Гоги или же Василе Александри и назвал их поучительным примером сравнительной неразвитости бессарабской литературы. Чокулеску также отметил, что Буздуган не освоил румынской грамматики, его орфографические ошибки «слишком многочисленны, чтобы их можно было игнорировать» (O uitată recenzie 2013).

Критик Рэзван Вонку оценивает Буздугана как второстепенного нео-традиционалиста, который пишет в традициях писателей общества «Gândirea», занимающего место ниже Адриана Маниу или же Арона Котруша, но считает его труды ценнее, чем произведения Санду Тюдора, Раду Гыра, или же Винтилэ Чокылтяну. По словам писателя Иона Цуркану, сонет «Пастухи» «исключительного качества», с «выражением деревенской вселенной» и точной передачей «неожиданной материальности тишины», однако «трудно понять, почему это литературное явление, которое достойно представлять румынскую литературу, остается довольно нетрадиционным в творчестве Буздугана и почему он никогда не писал, как поэт более высокого уровня» (Voncşu 2015).

После присоединения Бессарабии к СССР в 1940 году Ион Буздуган бежит в Румынию, где в 1942 году в Бухаресте выходит его книга стихов «Metanii de Luceferi: Poeme» («Поклонение звезд») (Buzdugan 1942). После 1944 года, когда коммунистическая Румыния пошла новым политическим курсом, за свою политическую деятельность Ион Буздуган попал под репрессии. Однако ему удалось избежать ареста, скрываясь в монастырях, где он умудрился поспорить со священнослужителями. Когда церковь в Румынии, как и в СССР, оказалась гонимой властями, он появился в родном доме, где жил с престарелой матерью и четырьмя сестрами. Но тут он попал под крыло литературного мэтра Перпессичиуса – Думитру С. Панайтеску, который помог ему не только справиться с переломом руки, но и с переломом в судьбе. По настоянию Перпессичиуса, Буздуган начинает переводить «Евгения Онегина». В это же время, по его признанию, он работал над большим эпическим произведением, посвященным смерти молдавского летописца Мирона Костина. К сожалению, рукопись эта пока не найдена. Некоторое время, до начала десталинизации, Буздуган скрывался у сестры в Трансильвании. После поворота в сторону охлаждения отношений между СССР и Румынией он начал посещать бухарестский литературный салон Иона Лариана и Параскивы Постолаке, где познакомился с молодыми писателями Евгением Барбу, Вирджилом Карианополом, Николаем Креведия, Раду Д. Росетти и К.Д. Зелетиним (под этим псевдонимом скрывался знаменитый врач, писатель, переводчик Константин Димофтаке).

В 1955 году Буздуган по умолчанию властей без пафоса вернулся к литературной работе, стал печататься, но ему пришлось ограничиться переводческой деятельностью. Его предыдущие книги были изъяты из публичных библиотек вместе со многими другими изданиями, посвященными Бессарабии (Corboca 2008). В 1956 году в журнале «Steaua» появился его перевод пушкинского послания «К Овидию». Буздуган утверждал, что является и автором перевода «Бориса Годунова», украденного у него поэтом-лауреатом Виктором Эфтимии (Zeletin 2010).

Под псевдонимом Б.И. Алион в 1962 г. Буздуган опубликовал версию сказки М. Горького «Девушка и смерть». И вновь переводит Блока, Бунина, Коцюбинского, Лермонтова, Шевченко и Сергея Есенина...

Смертельно больной раком, Ион Буздуган умер 27 января 1967 года в Бухаресте, где похоронен на знаменитом кладбище Беллу. Его похороны превратились в политическую демонстрацию, во время которой опять звучали призывы включить Бессарабию в состав Румынии. В том же 1967 году появился пушкинский «Евгений Онегин» в переводе Буздугана, уже под настоящим именем переводчика с предисловием Перпессециуса. По словам филолога Иоаны Пырвулеску, это был «хороший перевод» (Pârvulescu 2005).

Несмотря на настроения либерализации в 1950-х и 1960-х, имя Буздугана редко упоминалось в печати. До румынской революции 1989 года только пара книг литературной критики вспомнили его работы. В Молдавской ССР его имя было запрещено упоминать. Эта позиция изменилась после 1989 года. В независимой Молдове работы Буздугана были напечатаны в антологиях, включая книги «Бессарабская литература XX века», «Антология румынской поэзии Бессарабии» (Antologia 2021) и «Писатели из „Viața Basarabiei”» (Scriitori 1990).

В Румынии К. Зелетин перепечатал «Miresme din stepă» Буздугана и опубликовал свою переписку с ним (Buzdugan 2011). Собрание сочинений Иона Буздугана вышло в 2-х томах в 2014 году не в Бухаресте, где он похоронен, а в Кишиневе (Buzdugan 2014). В серии «Наследие» ее собрали и сопроводили хронологической канвой Михай и Теодор Папук. Предисловие написал Е. Лунгу. Благодаря этому изданию стало возможным ближе познакомиться с литературным, прежде всего переводческим наследием этого человека удивительной судьбы.

При своей политической славе, Иону Буздугану трудно было не быть на виду острой литературной критики, прятаться за кем-то или чем-то, однако его поддерживали не только псевдонимы, но прежде всего его сторонники. Литература была его кормилицей и кормилом, вслед за великими бунтарями вела к свободе, но привела в итоге к личной несвободе.

От судьбы политического деятеля и литератора Иона Буздугана перейдем к произведениям, которые Ион Буздуган принес своим читателям. Изучив его переводы, можно утверждать, что, несмотря на оригинальную основу, какой были для него строки русских поэтов, Буздуган был в большой степени «соавтором», создавая свои поэтические образы и ритмы. Чтобы проиллюстрировать это утверждение, предлагаем сравнить переводы начальных строк, написанных Пушкиным в Кишиневе, сделанные разными переводчиками, в том числе и Буздуганом в упомянутом нами первом издании его перевода романа в серии «Biblioteca pentru toți»:

Александр Пушкин

Мой дядя самых честных правил,
Когда не в шутку занемог,
Он уважать себя заставил
И лучше выдумать не мог.
Его пример другим наука;
Но, боже мой, какая скука
С больным сидеть и день и ночь,
Не отходя ни шагу прочь! (Пушкин 1960)

Ion Buzdugan

„Mi-e unchiu-n toate om corect:
De când căzu la pat și zace,
El le-a pretins la toți respect
Și nu putea mai bine face.
Exemplul lui e-nvățătură,
Dar, Doamne, oare nu-i tortură
Să stai c-un bolnav zi și noapte,
Păzînd tiptil, vorbind în șoapte? (Pușkin 1967)

Юрий Баржанский

«Кынд мошул меу се 'мболнэвисе
Дупэ ун вак де ом чинстит,
Ка сэ-л стимез ел мэ сылисе,
Ши алта 'н кап ну й-а венит.
Сэ фие пилда луй де шкоалэ;
Дар, доамне, кытэ пликтисалэ
Сэ-л ынгрижешть фэрэ рэгаз,
Сэ ну те мишьт ку ничь ун пас! (Пушкин 1950)

George Lesnea

„Un unchi am, plin de cuviință,
De-o fi căzut bolnav din greu,
Pretinde ca și-n suferință
Să fie respectat mereu
Cu pilda sa pe alții-nvață.
Dar, doamne, jare asta-i viață,
Zi-noapte pe-un bolnav să-mpaci,
Un pas din casă să nu faci! (Pușkin 1959)

Несмотря на то, что книги Буздугана и Лесни печатались на одном полиграфкомбинате – «Casa scînteii», в одноименной серии и примерно в одинаковом формате и типе издания, у книги Буздугана была не простая мягкая обложка, а с картинкой. Трехцветное изображение для обложки (на белом фоне черная с темно-розовым, чтобы избежать прямой аллюзии с красным, гравюра со сценой дуэли) создал художник Ладислав Браун.

В переводе романа Пушкина И. Буздуганом в первой и третьей строке во всем тексте не хватает слога, в результате знаменитая «Онегинская строфа» приобретает новый специфический вид. Буздуган старается точнее передать содержание, а не форму. То же касается и других пушкинских произведений.

Например, если его перевод стихотворения «К Чаадаеву» в первой строфе хорошо соответствует не только смыслу, но и ритмическому рисунку: мы видим повторение пушкинской перекрестной рифмы (1-я строка с 3-й, 2-я с 4-й), то уже со второй строфы появляются несоответствия даже в ритмических перекрестиях: у Пушкина кольцевая рифма – 1-я рифмуется с 4-й, а 2-я и 3-я между собой, а у Буздугана – параллельная: 1-я со 2-й; 3-я с 4-й. В четвертой строфе вообще пропадает рифма между первой и третьей строками, а рифмуются лишь 2-я и 4-я. А «порывы» из «прекрасных» становятся «братскими». Закрытые окончания – на согласный – становятся открытыми или даже дифтонгами.

Пока свободою горим,
Пока сердца для чести живы,
Мой друг, отчизне посвятим
Души прекрасные порывы! (Пушкин 1959)

Cât timp, arzând de libertate,
În inimi ni-i onoare vie,
Noi Patriei să-i inchinăm
Tot sufletu-n frăție. (Buzdugan 2014, 200)

В переводе это выглядит как:

Пока, горя свободой,
В наших сердцах жива честь,
Мы Родине посвятим
Всю душу в братстве.

Заключительные 5 строк пушкинского шедевра с рифмовкой **абаба** в переводе Буздугана превращаются в 6, с рифмовкой **аббвав**.

Товарищ, верь: взойдет она,
Звезда пленительного счастья,
Россия вспрянет ото сна,
И на обломках самовластья
Напишут наши имена! (Пушкин 1959)

Prietene, crezi că mâine
Luci-va steaua fericirii.
Curând din somnul lăncezirii
Rusia s-o trezi, în lume,
Și pe despotice ruine,
Vor scrie și-ale noastre nume (Buzdugan 2014, 200)

Дружище, верь, что завтра
Просияет звезда счастья:
Вскоре от сонного безделья
Россия проснется, в мире (свете),
И на деспотических руинах
Напишут наши имена.

В заключение стоит сказать, что несмотря на характерные для автора литературные формы и бессарабский, а не румынский словарный запас, его работа переводчика русской классики была и остается важной и востребованной. И сегодня его переводы дают шанс познакомиться с пушкинским творчеством тем, кто говорит по-румынски. Если перечислить переводы Иона Бuzдугана из Александра Пушкина, то это «Евгений Онегин», «Цыганы», «Моцарт и Сальери», а также стихотворения «К Овидию», «Пророк», «Цыганы», «Конь» («Что ты ржешь, мой конь ретивый...» из «Песен Западных славян»), «Поэт» («Пока не требует поэта...»), «К Чаадаеву» («Любви, надежды, тихой славы...»).

Работа над данной темой уже дала видимые результаты: сотрудничество Дома-музея А.С. Пушкина с лицеем им. Н. Дадиани привело к тому, что дети, занимающиеся в литературном кружке, читали и переписывали главы «Онегина» в переводе И. Бuzдугана, что стало вкладом в популяризацию и русского, и румынского поэта.

Может показаться удивительным, а может и закономерным, но в истории нашей земли, которая ныне именуется Республика Молдова, со времени пребывания здесь Пушкина многое связано с его именем. Среди переводчиков Александра Сергеевича на молдавский и румынский языки, среди тех, кто посвятил ему свои строки, как правило – борцы за национальное переустройство и люди с активной жизненной позицией.

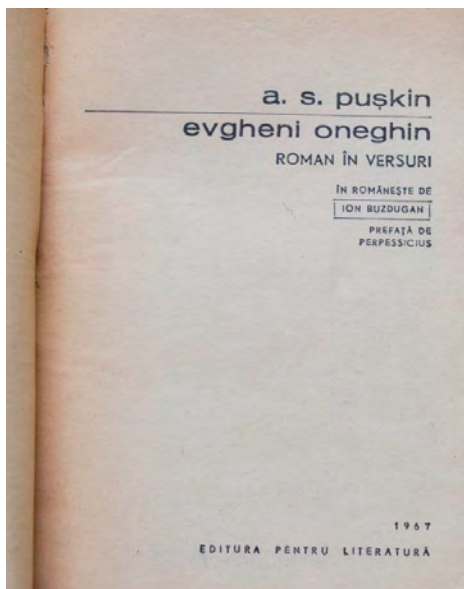
1. Русский, молдавский, румынский политический деятель Ион Буздуган.

2. Иван Александрович Буздыга (Буздуган). Ок 1914 г.

3. Обложка к изданию «Онегина».

4. Издание «Онегина» с именем переводчика в траурной рамке.

8. И. Буздуган в пору расцвета политической карьеры. 1920-е.

9. И. Буздуган в пору работы над переводом «Онегина» 1960-е.

10. Конверт – как письмо Ион Буздугана своему будущему переводчику.

Каждый из поэтов выбрал свой путь, но на перекрестках их судеб есть и перекрестки их творчества. Пушкин назвал переводчиков «почтовые лошади просвещения» (Пушкин 1962). Пожалуй, и сегодня они – и почтальоны, и транспорт, те, кто несет благую весть писателя к тем читателям, что откроют для себя на родном, не похожем на оригинал, языке сокровища, почерпнутые со дна старинных чернильниц.

Библиография

- Двойченко-Маркова 1979:** Е. М. Двойченко-Маркова, Пушкин в Молдавии и Валахии (Москва: Наука 1979).
- Пушкин 1950:** А.С. Пушкин, Евгений Онегин. Роман ын версурь (традучере де Ю. Баржанский) (Кишинэу: Едитура де стат а Молдовеи 1950).
- Пушкин 1959:** А.С. Пушкин, К Чаадаеву. В: Полное собрание сочинений в 10 томах, т. I (Москва 1959).
- Пушкин 1960:** А.С. Пушкин, Евгений Онегин. В: Полное собрание сочинений в 10 томах, т. IV (Москва 1960).
- Пушкин 1962:** А.С. Пушкин, Статьи и заметки 1824-1836. Незавершенное. В: Полное собрание сочинений в 10 томах, т. VI (Москва 1962).
- Antologia 2021:** Antologia poeziei românești din Basarabia. Selecție, studiu introductiv și note biobibliografice de N. Leahu (Chișinău: Editura Știința 2021).
- Buzdugan 1921:** I. Buzdugan, Cîntece din Basarabia. 1916-1921 (Chișinău 1921).
- Buzdugan 1922:** I. Buzdugan, Miresme din stepă (București 1922).
- Buzdugan 1928:** I. Buzdugan, Cîntece din Basarabia. 1905-1916, cartea a II-a (Craiova 1928).
- Buzdugan 1937:** I. Buzdugan, Păstori de timpuri (București 1937).
- Buzdugan 1942:** I. Buzdugan, Metanii de Luceferi. Poeme (București 1942).
- Buzdugan 2011:** I. Buzdugan, Miresme din stepă. Poezii. Ediția a doua. Cu o prefață și o prezentare de N. Iorga. Ediție îngrijită de C.D. Zeletin (Bârlad: Editura Sfera 2011).
- Buzdugan 2014:** I. Buzdugan, Scrieri, în 2 vol. (Chișinău: Editura Știința 2014).
- Călinescu 1986:** G. Călinescu, Istoria literaturii române de la origini până în prezent. (București: Editura Minerva 1986).
- Colesnic 1993:** Iu. Colesnic, Basarabia Necunoscută, vol. I (Chișinău: Editura Universitas 1993).
- Colesnic 2014:** Iu. Colesnic, Chișinăul din inima noastră (Chișinău: Editura B.P. Hașdeu 2014).
- Colesnic 2021:** Iu. Colesnic, Un rus la Iași a scos ziarul Besarabia. In: Timpul, 2021-05-20.
- Constantin, Negrei, Negru 2011:** I. Constantin, I. Negrei, Gh. Negru, Ion Pelivan părinte al mișcării naționale din Basarabia (București: Editura Biblioteca Bucureștilor 2011).
- Corboca 2008:** L. Corboca, R.S.S. Moldovenească și cenzura românească. Contrafort 11-12, 2008.
- Iorga 1932:** N. Iorga, Doi ani de Restaurație. Ce a fost, ce am vrut, ce am putut. In: Datina Românească (Vălenii de Munte 1932), 91.
- Iorga 1934:** N. Iorga, Istoria literaturii românești contemporane. Vol. II. În căutarea fondului (1890-1934) (București: Editura Adevărul 1934).

- Koszor-Codrea 2021:** C. Koszor-Codrea, *The Word of Science: Popularising Darwinism in Romania, 1859-1918* (Oxford Brookes University 2021). <https://radar.brookes.ac.uk/radar/file/17d41292-bddf-4f3b-abd3-790e86c5e38e/1/Koszor-Codrea2021Darwinism.pdf>
- Negrei 2020:** I. Negrei, *Generatia Unirii*. <https://tvr moldova.md/generatia-unirii/ion-buzdugan-deputatul-care-a-scris-declaratia-de-unire-a-basarabiei-cu-romania/>
- Negură 2009:** P. Negură, *Les «idéologies bessarabiennes»*. *Les écrivains bessarabiens des années 1930, entre régionalisme culturel et quête d'identité nationale*. *Pontes. Review of South East European Studies* 5, 2009, 149-175.
- O uitață recenzie 2013:** O uitață recenzie a lui Șerban Cioculescu despre Cântecete din stepă de Ion Buzdugan. *Litere* 11-12, 2013, 41-42.
- Pârvulescu 2005:** I. Pârvulescu, *Cartea din ecran*. *România Literară* 34, 2005.
- Personalitățile 2018:** Personalitățile necunoscute ale Centenarului: Ion Buzdugan (1887-1967). [https://moldova.europalibera.org/a/personalitatele-necunoscute-ale-centenarului-ion-buzdugan-\(1887-1967\)/29185491.html](https://moldova.europalibera.org/a/personalitatele-necunoscute-ale-centenarului-ion-buzdugan-(1887-1967)/29185491.html)
- Pușchin 1935:** A. Pușchin, *Țigani*, poem trad. de I. Buzdugan. *Gândirea*, anul XIV, Nr. 6-8, 1935.
- Pușkin 1959:** A.S. Pușkin, *Evgheni Oneghin*. *Roman în versuri* (în românește de G. Lesnea) (București: Cartea rusă 1959).
- Pușkin 1967:** A.S. Pușkin, *Evgheni Oneghin*. *Roman în versuri*. Traducere de Ion Buzdugan (București 1967).
- Scriitori 1990:** Scriitori de la «Viața Basarabiei», Selecție de Alexandru Burlacu și Alina Ciobanu, Chișinău, Hyperion 1990, pag. 9.
- Voncu 2015:** R. Voncu, *O revelație: Ion Buzdugan*. *România Literară* 25, 2015.
- Zeletin 2010:** C.D. Zeletin, *Amintirea lui Victor Eftimiu*. *Acolada* 7-8, 2010, 6.
- Zeletin 2012:** C.D. Zeletin, *Taina poetului Ion Buzdugan*. *Metaliteratură*. 12/1-2, 2012, 39-45.

Translator of Pushkin's creation Ion Buzdugan

Keywords: Pushkin, Ion Buzdugan, Eugene Onegin, translation of Pushkin's work, Russian poetry of the 19th century, translation into Romanian, Pushkin's translator.

Abstract: Ion Alion Buzdugan (Ivan Buzdyga) (1887-1867) is better known as a prominent politician who signed the declaration on the unification of Bessarabia with Romania. But we can express our gratitude to him as a writer and translator for the fact that, thanks to him, Russian literature for a long time has been and remains close to the Moldavian and Romanian peoples. From Pushkin's works Buzdugan translated into Romanian "Eugene Onegin", "Gypsies", "Mozart and Salieri", as well as the poems "To Ovid", "Prophet", "Gypsies", "Horse", "Poet" and "To Chaadaev".

List of illustrations:

1. Russian, Moldavian and Romanian politician Ion Buzdugan.
2. Ivan Aleksandrovich Buzdyga (Buzdugan). 1914.
3. Book cover "Eugene Onegin".
4. Edition of "Eugene Onegin" with the name of the translator in a mourning frame.
5. Buzdugan's profile for "Sfatul Țării" ("The Council of the Country")

6. Pushkin's poem "Gypsies" in the magazine "Gindire" ("Thought"). 1935.
7. Continuation of the poem translated by Ion Buzdugan.
8. I. Buzdugan at the top of his political career. 1920s.
9. I. Buzdugan at work on the translation of "Onegin", 1960s.
10. The envelope is like a letter from Ion Buzdugan to his future translator.

Марина Подлесная, Дом-музей А. С. Пушкина, Кишинэу, Республика Молдова, ORCID ID: 0009-0009-7720-2990, e-mail: Marinapodlesnaia@yahoo.com

ОКРУЖЕНИЕ СЕМЕЙСТВА ЗАМФИРА РАЛЛИ И А. С. ПУШКИН

Валентина Грабовская

Ключевые слова: окружение семьи Ралли, Дом-усадьба Ралли, Долна, Дом-музей Пушкина, Бессарабия, 19 век.

Об одном из самых романтических эпизодов жизни Александра Сергеевича Пушкина в бессарабский период можно узнать, посетив село Долна в 50 километрах от Кишинева – место рождения поэмы Пушкина «Цыганы».

Первое упоминание о Долне («Долина») относится к 1420 году. К 1821 году здесь насчитывалось 75 дворов жителей. Село принадлежало семейству Ралли до конца XIX века (1900). В середине прошлого века Иван Ралли, владелец Долны, строит здесь два каменных здания: нынешний «поэтический дом Ралли» (по словам поэтессы Мариэтты Шагинян) и православную церковь Рождества Богородицы. Можно предположить, что даты, относящиеся к возведению церкви, связаны с именем Пушкина.

1. Утверждение плана-проекта строительства церкви – июнь 1847 г. (10-я годовщина со дня смерти поэта).
2. Закладка фундамента церкви – апрель 1849 г. (к 50-летию со дня рождения Пушкина).
3. Освящение церкви почетным лицом Кишиневской духовной консистории – сентябрь 1852 г. (к 30-летию пребывания поэта в этих местах)¹.

Иван Ралли был погребен 1858 г. в построенной им церкви, а его дети – в ограде последней (Молкосян 1991, 103-104). Долнинские здания, построенные Иваном Ралли, являются единственными строениями из камня в более чем 12 имениях семейства Ралли.

В 1949 году были заложены основы будущего музея: отреставрирован дом Ралли с присущими ему элементами народного зодчества и колорита, установлена мемориальная доска. Официально Музей-усадьба Ралли – «памятник истории и архитектуры национальной категории» начала XIX века – был

¹ Приведенные данные записаны на обороте плана церкви. Два письма и план-проект церкви хранятся в Доме-музее А.С. Пушкина (Молдова).

открыт 8 октября 1964 года. Перед домом на искусственной насыпи был установлен памятник Пушкину работы скульптора М. Манизера. В 1972 году дом Ралли еще раз отреставрировали, на территории усадьбы был торжественно открыт памятник Пушкину (сменивший прежний) работы известного скульптора Олега Комова. С 1981 года точная копия этого памятника украшает парк Фуэту-дель-Берро в центре Мадрида (Испания). В последний раз дом Ралли спасли от разрушения в 2002 году.

Первая экспозиция была создана при помощи сотрудников Всесоюзного музея А.С. Пушкина (Ленинград) на основе подаренных гравюр, литографий, книг XIX века, воспроизведений рукописей поэта. В 2014 году к 215-й годовщине со дня рождения А.С. Пушкина в музее была открыта новая экспозиция, которая включила кроме анфилады обновленных жилых комнат еще и литературно-исторический раздел, состоящий из трех залов.

Александр Сергеевич Пушкин приехал в Кишинев 21 сентября 1820 года (в мае, 26 числа, 1820 года ему исполнился 21 год) и прожил в Бессарабии почти три года – до 3(?)... 6 (?) августа 1823 года (когда он окончательно переехал в Одессу). В 1824 году поэт последний раз посетил Кишинев (Цявловский 1951, 245, 398, 451).

По словам британского миссионера Эбенезера Хендерсона (Ebenezer Henderson), совершившего путешествие по России в 1821-1822 годах, «Кишинев, который несколько лет тому назад был всего лишь незначительной деревушкой, приобрел за последнее время определенное значение, будучи местом пребывания правительства (Бессарабии) и резиденции экзарха и других высоких представителей молдавской, сербской и армянской церквей»; «население его составляет приблизительно 20.000 жителей, принадлежащих к различным национальностям и ведущих различный образ жизни» (Henderson 1826, 102; Грабовская 1995, 17).

И.П. Липранди, один из кишиневских приятелей Пушкина², прибывший в Бессарабию в мае 1820 года (то есть за четыре месяца до приезда в Кишинев молодого поэта), писал, что он «был знаком со всем городом» и «поминутно раскланивался, гуляя в городском саду» (Липранди 1873, 105). Именно

² Липранди Иван Петрович (17 июля 1790 - 9 мая 1880), происходил из старинного испанского рода, участник Отечественной войны; в битве под Смоленском получил тяжелую контузию в колено; по взятии Парижа назначен начальником русской военной и политической полиции во Франции. Подполковник с 1814 г. В 1820 г. переведен в Камчатский, а 25 августа 1821 г. – в Якутский полк (в дивизии М.Ф. Орлова), в 1822 – в 33 Егерский полк. Вышел в отставку полковником (11 ноября 1822) и состоял по особым поручениям при графе М.С. Воронцове. Член тайного общества 16-й дивизии, известного под названием «Зеленая книга», был коренным другом майора В.Ф. Раевского. При открытии в 20-х годах восстания в Италии, он просил у начальства позволения стать в ряды волонтеров народной итальянской армии и за это, принятое, как дерзость, его ходатайство, он принужден был выйти в отставку. Липранди был близок с Пушкиным в Кишиневе, о чем сам рассказал в своих воспоминаниях, представляющих собою ценный исторический источник; по обилию и точности приводимых там сведений. Липранди «занимает первое место» среди рассказов о кишиневском периоде жизни Пушкина (Алексеев 1927, 62-65).

Липранди, являясь «старожилом», познакомил Пушкина со многими известными представителями городской знати, в том числе и с членами старинной молдавской семьи помещика Замфира Ралли, которая играла большую роль в культурной жизни столицы. Большой особняк семейства Ралли с двором и флигелями составлял особый квартал в центре города – напротив стоял старый каменный дом Егора Варфоломея, где давались балы и вечера; недалеко находились дома Тудора Крупенского (чиновника особых поручений при генерал-губернаторе И.Н. Инзове, брата бессарабского вице-губернатора Матея Крупенского) и дом семейства Константина Стамати, чиновника Бессарабского Верховного совета, проживавшего с младшим братом Георгием и матерью Смарандой. Чуть выше стоял дом председателя Уголовной палаты Курика, и подальше – вице-консула Лукашевича (Халиппа 1989, 44; Черейский 1989, 417). «Пушкин часто посещал семейство Рали... У Рали танцевали очень редко, но там были чаще музыкальные вечера» (Липранди 1936, 217). Молодой поэт-изгнанник подружился с этим большим гостеприимным семейством. Пушкин чувствовал себя особенно непринужденно в веселой и культурной атмосфере семейства Ралли.

На то, что боярская фамилия Ралли не относится к этнонимам Молдавии, указывал еще Дмитрий Кантемир в своем «Описании Молдавии» (Кантемир 2011, 234).

Наиболее значительный вклад в исследование происхождения фамилии Ралли внес румынский ученый Георгий Гаврилович Безвиконный: он указывал, что «по семейным традициям Ралли являются греко-итальянского происхождения» византийских времен (Bezviconi 1943, 109-128). Одна из ветвей этой династии сочеталась родством с Софьей Палеолог, супругой Ивана Третьего. После падения Константинополя многие византийцы привилегированного рода, в том числе и Ралли, переехали в Венецию, где за верную и преданную службу вознаграждались княжеским титулом. Один из Ралли – тырновский Митрополит Дионисий (Ралли-Палеолог) – возглавил болгарское восстание против Османской Порты. Молдавский господарь Михай Витязул (Храбрый) привлек Дионисия на свою сторону и назначил его (в 1600 году) Митрополитом Молдавии и своим личным советником. Замфир Ралли эмигрировал в Польшу в свите молдавского господаря Петричейку Водэ, а возвратившись в Молдавию, получил земли, где располагалось его старинное поместье (на месте нынешнего села Лозово Страшенского района, впоследствии эти земли Ралли подарил монастырю Каприяны). Существует документ, который указывает на итальянское происхождение фамилии Ралли (известной и поныне в Италии), где говорится, что Замфир Ралли является потомком Джованни Ралли, отцом которого был гражданин Венеции Кристоф Ралли (по данным З. Ралли-Арборе – боярин Замберинг Ралли, драгоман Венеции) (Молкосян 1991, 99).

Родственником Замфира Ралли мог быть и одесский потомок Кристофа Ралли, богатый помещик Степан Иванович Ралли, владевший тремя каменными домами в Одессе и семью тысячами десятин бендерской земли. Известно, что он окончил юридический факультет Парижского университета и именовался почетным мировым судьей и председателем съезда Бендерского округа (Молкосян 1991, 100).

Через свою покойную жену, Смранду Арборе (умерла в мае 1815 после рождения шестого сына Дмитрия), Замфир Ралли был связан с родом знаменитого молдавского боярина Луки Арборе (1486-1523) – молдавского боярина, дипломата, государственного деятеля, гетмана, мудрого сподвижника молдавского господаря Штефана чел Маре (Стефана III Великого, которому он, возможно, приходился братом, как утверждают различные исследователи – что делало Луку достойным княжеского престола), воспетого в поэме Константина Стамати «Сантинела», в прозаических произведениях Константина Негруци, в наброске романа «Мира» Михаила Эминеску (названного в честь вымышленной дочери Луки Арборе), в новелле «Урсита» Богдана Петричейку Хаждеу, в драматических произведениях Барту Штефанеску Делавранча «Вифорул» и «Apus de soage». Польский летописец Бернад Ваповский описал Луку Арборе как «сильного и великого человека», а Ион Нистор, министр Буковины, в 1924 году назвал Арборе «истинным мучеником». Военный историк Михай Адауге описывает Арборе как «великого стратега» и «бесстрашного патриота» наравне со Стефаном III. Таким образом, различные источники сохранили уважительный образ предполагаемого мятежника. В 1502 году в селе Арборе, на территории, которая принадлежала Луке Арборе, была построена быстро, но без росписей (внутренние фрески закончили только в 1523 году, а внешние были заказаны внучкой Луки, Анной, в 1541 году) православная церковь Усекновения честной главы Св. Иоанна Предтечи, являющаяся одной из восьми молдавских церквей в списке всемирного наследия ЮНЕСКО в Румынии. Место захоронения Арборе остается неизвестным, но одна из теорий состоит в том, что его тело было украдено его соратниками и тайно захоронено в Солце (Lefter 2012, 289-306; Păhomi 2001, 83-150; Pâslariuc 1996-1997, 1-18).

Стефан IV, внук Стефана Великого, обвинил мужчин рода Арборе в измене и приказал казнить большинство из них: в 1523 году Лука Арборе (ему было 32 года) и два его старших сына (Теадеру и Ничите) были казнены, что вызвало настоящий бунт бояр. Династия Арборе в значительной степени утасла, но выжила за счет потомков по женской линии. У Луки Арборе и его жены Юлианы было пять сыновей и семь дочерей. Некоторые Арборе основались в Польше, другие слились с ветвями семейств боярских кланов Банташ, Праеску, Кантакузино. В 1606 году бессарабская семья Поничей была зарегистрирована как потомок одной из дочерей Луки Арборе,

Станки; эта ветвь соединилась с потомками Петричи, в том числе с принцем Штефаном.

Столетие спустя две дочери буковинского боярина пахарника Думитру (Димитрия) Арборе вышли замуж за представителей рода Ралли (Смаранда) и Когэлничану (Сафтика). Метрическое свидетельство, выданное сыновьям Смранды Арборе, свидетельствует о том, что она была дочерью Димитрия Арборе; здесь же упоминается, что восприемником ее второго сына Ивана был Янка Димитриев Арборе, брат Смранды и Сафтики – это говорит о том, что Дмитрий Арборе имел не только дочерей, но и сына Янку (Молкосян 1991, 101).

В справке, выданной Молдавским диваном в июне 1820 года, указано продвижение Замфира Емануила Ралли по службе в Молдавии с 1786 года «со всей верностью и усердием». При Румянцеве он стал Диванским ватавом (надзирал за исполнением указов воеводы), затем вистерием Дивана (секретарем государственной казны), потом получил чин великого шетраря (ответственного за палатки господаря в экспедициях и командующего артиллерией), в 1800 году вырастает до великого стольника. Наконец, в 1813 году, отец пятирх сыновей и трех дочерей удостоивается чина великого каминаря (ведущего господарским очагом), дарованного ему хрисовом (указом) господаря Скарлата Каллимаки, правившего Молдавией в 1612-1819 гг. Справка о продвижении по службе подписана восемью господарскими советниками, в том числе и Дмитрием Ралет, у которого кишиневский боярин и приобрел имения Юрчены и Долна в Ниспоренской волости. Вместе с Ралли в Бессарабию перебирались и семейства Стамати, Варфоломей, Кацика, каждое из которых впоследствии войдет в молдавскую пушкиниану³.

Что же касается Замфира, с 1818 года он станет депутатом областного Верховного совета и получит чин коллежского асессора (Молкосян 1991, 96). Членами Верховного совета были также: И.Н. Инзов – наместник Бессарабии, А.А. Катакази – гражданский губернатор, М.Ф. Крупенский – вице-губернатор, П.В. Курика – председатель уголовного суда, Ф.Н. Недоба – председатель гражданского суда, и выборные депутаты – стольник Матей Дониц, надворный советник И.К. Прункул, коллежский асессор С. Феодосиев, военный советник Логвинов, ключар Николай Черкез (Трубецкой 1983, 62). Естественно предположить, что Замфир Ралли общался с этими людьми и был вхож в дома вышеперечисленных жителей города, был знаком с членами их семейств.

В 1821 году в Бессарабии проходили вторые дворянские выборы. В представленных семьей Ралли документах для разбора их дворянского звания значится состав, чин, возраст и местопребывание каждого члена семьи (Молкосян 1991, 101).

³ Семейство Ралли переехало не ранее 1814 года: известно, что младший ребенок, дочь Елена появилась на свет в Яссах 3 декабря 1813 года (Bezviconi 1935, 76).

Замфир Ралли (Захар Эммануилович, Замфираки) (1769 - 22.12.1831) – 54 года, бессарабский помещик, депутат Верховного совета, коллежский асессор, вдов⁴. Имеет 8 детей.

Сыновья Иван, Михаил и Константин пойдут по стопам отца, достигнут высоких воинских званий и больших служебных чинов.

Обосновавшись в Бессарабии, Захар Эммануилович Ралли (так он стал именоваться на русский лад) получил чин коллежского асессора, в 1818-1821 гг. он был членом Верховного совета Бессарабской области. Ралли владели именьями в цинуте Орхей: Долна с 75 дворами жителей, Тынжэлешть (Tânjăleşti) с 70 дворами, Солтэнешть (Soltănești) с 70 дворами, Вэрзэрешть (Vărzărești) с 140 дворами, Гэурень (Găureni) с более чем 20 дворами, Юрчень с 30 дворами (Bezvicopî 1940, 173). Специальная комиссия в конце 1821 г. признала дворянское достоинство Замфираки Ралли, внеся его имя в III часть Родословной книги дворянских родов Бессарабии как помещика Оргеевского уезда.

Прапорщик Ф.Н. Лугинин, один из постоянных посетителей «танцевальных вечеров» в доме Ралли, называет его «стариком» – к таким выводам подталкивало серьезно расстроенное его здоровье: «Бедный очень болен, крив и хромает» (Лугинин 1985, 20). Скончался З.Э. Ралли 22 декабря 1831 г. в Кишиневе, но был погребен не рядом с женой (Смарандой Ралли), а на другом местном кладбище, находившемся в то время в селе Рышкановка при церкви Воскресения Христова (после 1834 г. переименованной в храм Равноапостольных Царя Константина и Царицы Елены). Эти похороны послужили началом сложения там родового некрополя семейства Ралли. Впоследствии здесь были погребены: Григорий (1835); Мария (1835), Константин (1856), Ольга Кондратьевна (1860; незаконная жена Замфира Ралли; впоследствии жена Константина Ралли), Михаил (1861), Екатерина (1869). Возможно, там были похоронены и другие члены семьи, однако сохранились только эти надгробья.

Сыновья:

Григорий (Георгий) (1797 - 15.11.1835) – 24 года, без чина, холост; похоронен под одной плитой с отцом, Замфиром Ралли, при церкви Св. Константина и Елены в с. Рышканы. Памятник был установлен в 1849 году братьями Иваном и Константином Ралли. Владел селом Вэрзэрешть (с 57 дворами жителей).

⁴ И.П. Липранди утверждал, что у Замфира Ралли была жена, но не назвал ее имени (Липранди 1866, 1231-1232). Вслед за ним Б. Трубецкой внес имя жены Замфира Ралли в список бессарабских знакомых Пушкина – Ольга Кондратьевна (? - 1860) (Трубецкой 1990, №155). Можно предположить, что Ольга Кондратьевна была незаконной женой Замфира Ралли (у них была общая дочь – Елена Ралли, родившаяся в Яссах в 1813 году), и что после смерти своего отца, Замфира Ралли, его приемный сын Константин Ралли женился на Ольге Кондратьевне; у них родился сын Замфир Ралли-Арборе, который вспоминал о посещении родительских могил в Кишиневе (Константина Ралли и Ольги Кондратьевны Ралли) в 1924 году. «Оба они (родители) погребены близ Кишинева, внутри ограды кладбищенской, известной под именем Рышкановка. На их могиле сохранилась нимфа из мрамора» (Молкасян 1991, 97).

Иоан (Иван) (1799 - 8.12.1858) – 22 года, без чина, холост. В конце 1823 года подал рапорт о зачислении его (вместе с братом Михаилом Ралли) в Екатеринбургский пехотный полк 17-й дивизии 6-го корпуса, расквартированного в Бессарабии. За смелость и храбрость, проявленную в борьбе с турками (1828-1829), был награжден двумя орденами, серебряной медалью и почетным знаком отличия. В декабре 1835 года в чине штабс-ротмистров оба брата, Иван и Михаил, вышли в отставку по семейным обстоятельствам. Иван Ралли активно включился в общественную жизнь Бессарабии, стал попечителем Кишиневской гимназии, был избран депутатом дворянства Хотинского уезда (Молкосян 1991, 102).

Во время службы в армии (1823-1835) Иван Ралли женился на Анне Полторацкой, родной сестре братьев Алексея и Михаила Полторацких, офицеров Квартирмейстерской части Генерального штаба, участников военно-топографической съемки Бессарабии; кишиневских знакомых братьев Ралли и Пушкина.

Полторацкие – русский дворянский род, происходящий от казака Марка Фёдоровича Полторацкого, который в правление Екатерины II заведовал Придворной певческой капеллой. В знак этого на гербе Полторацких изображена арфа.

Анна Полторацкая приходилась двоюродной сестрой Анне Керн – адресату (по одной из версий) пушкинского шедевра «Я помню чудное мгновение». У Ивана Ралли было четверо детей: три дочери⁵ и один сын⁶.

Владел селами Юрчень (с 30 дворами жителей; до 1838 года) и Долна (с 75 дворами жителей).

С Иваном, своим одноклассником, «очень порядочным молодым человеком», Пушкин был особенно дружен (Липранди 1866, 1216). Считается, что именно он пригласил поэта погостить в Долну в июне... августе 1821 (?) (Цявловский 1951, 305).

Михаил (23.12.1801 - 21.01.1861) – 14 лет. В конце 1823 года был зачислен в Екатеринбургский пехотный полк 17-й дивизии 6-го корпуса, расквартированной в Бессарабии (вместе с Иваном Ралли). В декабре 1835 года (вместе с братом Иваном) в чине штабс-ротмистра вышел в отставку по семейным обстоятельствам. Впоследствии женился на Домнике Рева (родной сестре Ольги Рева), польке.

Манюли, 13 лет.

Константин (1811 - 2.05.1856) – 10 лет, усыновленный из семейства Арборе; в наследство ему перешло имение Брынза, находящееся «по ту

⁵ Елена, старшая, вышла замуж за князя И.В. Маматова; Софья, 1847 г.р., умерла в возрасте 17 лет; Надежда, вышла замуж за Д.И. Поклонского.

⁶ Константин, 1843-1889, женился на дочери генерала К.С. Кудревича, крестнице Николая I, Евгении; в 1900 году их внуки, Александр и Владимир, проиграли Долну в карты купцу Чикалову, а тот продал имение помещице Морозовой.

сторону Прута» в Молдавии. Впоследствии женился на Ольге Рева (родной сестре Домники Рева), польке. В 1838 году Константину перешло село Юрчены, которое принадлежало ему вплоть до последних дней его жизни (1856), а затем по наследству досталось его сыну Замфиру Константиновичу Ралли-Арборе. Похоронен при церкви Св. Константина и Елены.

З.К. Ралли-Арборе (1845-1933) – известный революционер-народник общественный деятель второй половины XIX века, содержался одно время в Петропавловской крепости. С 1879 года проживал в Румынии, где сблизился с М. Эминеску и Б.П. Хаждеу. В Констанце оказывал всяческую помощь мятежным морякам броненосца «Потемкин». Публицист, этнограф, географ и историк-любитель, он написал много книг, одна из которых – «Географический словарь Бессарабии» (подаренная писателем и историком Юрием Колесником вместе с составленной им библиографией произведений З. Арборе), экспонируется в Музее-усадьбе с. Долна.

В 1840-1850 годах З. К. Ралли-Арборе жил в Черновцах, затем возвратился с семьей в Кишинев, в чине губернского секретаря занимал должность члена строительного комитета города.

Его старшая дочь Екатерина Арборе – поэт и видный деятель революционного движения России и Румынии, нарком здравоохранения МАССР, была расстреляна в 1937 году. Написала много книг по медицине и социальным вопросам, переписывалась с выдающимися личностями своего времени (В. Короленко, В. Фигнер, Д. Благоевым).

Младшая дочь, Тамара-Нина Арборе, ученица Анри Матисса, стала известной румынской художницей и иллюстратором (кстати, рисунки А.С. Пушкина сравнивали по художественной манере с графикой Анри Матисса и Пабло Пикассо) (Цявловская 1987, 29). Так что династия знаменитого рода Арборе живет и по сей день.

К. З. Ралли-Арборе оставил воспоминания о встрече Пушкина с цыганским табором и его страсти к красавице Земфире, о ее неожиданном побеге из табора, опубликованные в 1908 году (записанные со слов тетушки Екатерины Мариас-Стамо) (Ралли 1908, 1-6).

Дмитрий (19.05.1815 - 14.10.1815). Смарагда Ралли скончалась после родов шестого сына 19 мая 1815 г. и была погребена во дворе первой возведенной в Кишиневе церкви Святого Пророка Илии (Berechet 1924, 142). Сын Дмитрий ненадолго пережил свою мать, покинув этот мир 14 октября того же года; его похоронили в материнской могиле. Памятник, как и сам храм, простояли до 1960 года, когда их снесли во время прокладки продолжения улицы Гоголя (нынешней Бэнулеску-Бодони).

Из всех многочисленных детей Замфираки Ралли теснее других Пушкин сошелся со своими однолетками: 24-летним Григорием, 22-летним Иоаном, 23-летней Екатериной и 19-летней Мариолой.

Дочери:

Екатерина (1798 - 19.12.1896) – 23 года, в замужестве Стамо.

Екатерина Захарьевна была «очень малого роста, с чрезвычайно выразительным смуглым лицом, прекрасными большими глазами, очень умная и начитанная и резко отличалась от всех правилами; была очень любезна, говорлива и преимущественно проповедывала нравственность. Пушкин любил болтать с нею, сохраняя приличный разговор» (Липранди 1866, 1231).

Апостол (Константинович) Стамо (1755-1830) – советник Областного бессарабского гражданского суда, коллежский советник. «Личность А. Стамо заслуживает внимания» Стамо был сыном Иоанна Стамо, из Македонии (куцовлах (аромун) греческого происхождения, из рода, известного в Дунайских княжествах с XVII века⁷. Его отец имел боярский титул сулджера, который получил от господаря Константина Морузи (Bezviconi 1935, 78). Свою служебную карьеру Стамо начал с должности секретаря великого драгомана Ворот Дмитрия Морузи (1768-1812; приходившегося дядей А.С. Стурдзе и графине Р.С. Эдлинг, знакомым Пушкина). Он был ключевой фигурой в русско-турецких переговорах, проводившихся главнокомандующим Русской армией М.И. Голенищевым-Кутузовым и Великим визирем Ахмедом-пашой, которые завершились подписанием 16/28 мая 1812 г. мирного договора, по которому к России отошла восточная часть Молдавского княжества, получившая впоследствии название Бессарабской области. Вскоре турки объявили, что великий драгоман Дмитрий Морузи, будучи подкупленным русской стороной, систематически неверно переводил, чем ввел их в заблуждение. Его схватили и 25 октября 1812 г. обезглавили в Шумле⁸.

Сыновья Дмитрия Морузи после казни отца бежали в Россию, где были милостиво приняты императором Александром I: Георгий (1804-1831), русский офицер, скончавшийся в Варшаве; Константин (1806-1838), статский советник, умер тоже в Варшаве; Александр (1811-1880), русский офицер, скончался в Петербурге.

В 1814 году в Петербург приехал и бывший секретарь великого драгомана Апостол Стамо, нашедший поддержку у влиятельных родственников Морузи. Стамо был включен в состав Министерства внешних отношений России (Министерство иностранных дел), получил чин надворного советника, рав-

⁷ Аромуны (арумыны, македонские румыны, цинцары, влахи, куцовлахи; самоназвание — arumāni, armāni, gāmāni, aromāni, makedonji-armānji) — народ, проживающий в южной части Балкан. Регионы расселения: Греция, Албания северная Македония, северная и восточная Румыния (Добруджа). Язык – арумунский, близок к румынскому. Считается, что связь между этими языками прервалась в VII - IX веках.

⁸ В связи с этим Яская масонская ложа, членом которой был Дмитрий Морузи, лишила его звания досточтимого мастера, вычеркнув из списков братства. Вольным каменщиком с 1776 г. был и старший его брат Александр Константинович Морузи (1750-1816), в 1792, 1802-1806 и 1806-1807 гг. бывший Господарем Молдавского княжества. По его указу от 28 мая 1803 г. в Кишиневе была учреждена первая школа.

ный званию майора армии. В 1816 году Иоанн Каподистрия, министр внешних отношений России, назначает Апостола Стамо секретарем Манук-бея (начальника секретной информационной службы России на Балканах, своего рода российского тайного агента, перебравшегося в то время в Бессарабию). Положение такого рода служащего было очень значительно. Каподистрия передал Стамо при отъезде слова царя Александра I для Манук-бея: «Я ему очень признателен, надеюсь, что и в дальнейшем он будет служить с таким же старанием. Желаю ему счастливого пути и осуществления его проектов в Бессарабии» (Bezviconi 1938, 27-28).

Манук-бей – крупный государственный и общественный деятель, торгово-финансовый магнат и талантливый дипломат, одна из самых ярких личностей XIX века не только для бессарабских армян, но и для всей Европы. С молодых лет он служил дипломатическим переводчиком при дворе турецкого султана, возглавлял финансовое ведомство Османской империи. Султан Селим III в качестве оплаты за верность дал Мануку, своему верному советнику, титулы драгомана, бея и принца Молдовы (князя Молдовы). В 1812 году Манук-бей принимал самое активное участие в подготовке Бухарестского мирного договора, акт подписания которого произошел в принадлежавшем ему дворце в Бухаресте, столице Валахии («Постоялом дворе Манука», «Ханул луй Манук»). Также, как и Дмитрий Моружи, он был обвинен турками в предательстве. Манук-бей уехал в Вену, где на Венском конгрессе встретился с Александром I (1801-1825) и посвятил его в свои планы: основать город Александрополь в Бессарабии и заселить юг колонистами из стран, находившихся под турецким игом, став главным посредником с народами Балканского полуострова. Александр I наградил Манук-бея орденом Святого Владимира III степени и чином действительного статского советника (что соответствовало чину генерал-майора). Манук-бей получил звание потомственного дворянина, не будучи еще русским подданным. Он поспешил в Бессарабию, которую еще не знал; его выбор пал на место, где Прут впадает в Дунай. За 300 тысяч золотых леев он приобрел имение Хынчешты, принадлежавшее Ионицэ Ламанди, в обмен на имение Манука в Молдове. Построив временный дом в Хынчештах, Манук-бей поселил там свою семью: жену Мариам, двух сыновей (Мурада и Фейрада) и четырех дочерей (Мариам, Гаянэ, Катинки и Пембе), сестру Мирдиру, брата Асвадура (Богдана) Аведова, советника двора Бабику Якубовича и одиннадцать слуг. Среди первых сотрудников Манук-бея были Асвадур Аведов, и Бабика Якубич, зачисленные в качестве знатоков Бессарабского региона.

Вместе с Манук-беем поселяются в Бессарабии семьи армянских бояр: Богдасаровы, Муратовы, Поповичи, Христофоровы и многие другие. Архиепископ Григор Захарян из Кишинева поддерживает эмигрантов, ставших со временем трудолюбивыми сельскими тружениками Бессарабии.

Скончался Манук-бей 20 июня / 2 июля 1817 (в возрасте 48 лет) при довольно странных обстоятельствах, на глазах приглашенных им гостей. Демонстрируя собравшимся выездку необъезженного арабского скакуна (Манук-бей был широко известен как прекрасный наездник), он, сделав круг, остановился и, схватившись за сердце, упал замертво (поговаривали, что его отравили). Манук-бей не успел создать в Бессарабия Дунайский порт Александрополь. Похоронили его во дворе армянской церкви Святой Богородицы в Кишиневе, построенной в 1804 г. на месте сгоревшей в 1739 г. старинной молдавской церкви. Там же были погребены скончавшиеся вскоре его дочери Мариам (24 февраля 1822) и Гаянэ (3 февраля 1824) (Bezviconi 1938, 31-32)⁹.

⁹Манук Мирзоян (Емануел Прунк; Манук Мартиросович Мирзаян) (1769-1817) был сыном Мартироса Мирзояна, торговца зерном из села Карпи Араратской области Армении (который, потеряв последнюю собственность, направился на Балканы, поселился в болгарском городе Рушук, стал крупным коммерсантом и женился на дочери состоятельного человека по имени Ханум-Оглы, Мамике). До 12-летнего возраста Манук рос в родительском доме, обучаясь в Рушукской школе. Юношеские годы он провел в Яссах, где получил прекрасное образование, знал 13 языков. В 1785 женится на Мариам, дочери известного Авета (Аветиса). Взяв на себя руководство родительскими предприятиями, он отправляется в Константинополь и увеличивает свое состояние. Манук выделялся не только своим богатством, но также внешностью, умом и редко встречающейся добротой. Высокий, красивый, с широким лбом, черными искрящимися глазами, энергичный, находчивый, любезным и смелым; обладал даром как красноречия, так и предвидения.

После смерти Манук-Бея наследниками остались его вдова Мариам и шестеро детей: два сына (принц Иоан Мурад и Григоре Фейрат Манук-Бей) и четыре дочери (Екатерина, в замужестве Лазарева, Пембе, вышедшая замуж за Якоба Меликтурабяна, дворового советника, Мариам и Гаянэ, умершие вскоре после смерти отца и похороненные рядом с ним). 17 сентября 1828 г. в возрасте 45 лет умерла Мариам, вдова Манук-Бея. С помощью брата Манук-бея, Асвадура Аведова, она пыталась завершить дела, которые начал ее покойный муж.

Чтобы сыновья Манук-Бея были образованными в качестве преподавателя был приглашен в 1820 году в Хынчешты поэт Арутюн Аламдарян.

Хотя все права семьи Манук-Бея на титул принца формально не были признаны, все-таки богатства и семейные связи держали этих доблестных бессарабцев в высоком положении. Дочь Манук-Бея, Екатерина, вышла замуж за шамбеляна Христофора Лазарева (1799-1871), сына основателя Московского института Лазаряна, Иоакима Лазарева (ум. 1826 г.). Они являлись потомками известной семьи, происходившей от Манука Лазарянца, армянского принца конца XVI века. Приемная Лазарянского института носит имя Манук-Бея в знак признательности значительного вклада Манук-Бея в развитие института. Одна из дочерей шамбелана Христофора Лазарева и Екатерины Манук-Бей, Мария, вышла замуж за генерала-лейтенанта виконта Мауриче Е. Нерот (ум. 1871).

Старший сын Манук-Бея Иван (Иоан) женился на Елене (Гегине) Деляновой. Жизнь принца Манук-Бея проходила в Хынчештах, Одессе и Париже. Самой близкой семьей для них была семья П.И. Кешко, отца сербской королевы Натальи.

Только он оставил потомство: трех дочерей и сына. Мария-Мариам (1842 - умерла в Париже, 1935), Ольга (1854 -1920), Григорий (1855- 1902, несмотря на беззаботную жизнь, покончил с собой). Таким образом, семья осталась без наследника. Слишком поздно он задумался о семейной жизни и детях крови Манук-Бея: болезнь разрушала его здоровье; похоронен в Хынчештах. Младший сын Манук-Бея, Григоре Фейрат, был офицером императорской гвардии, потом жил в Париже, там он ослеп и умер (1890).

О дочери Манук-бея, Пембе, бывшей замужем за Якобом (Агоб-Ага) Меликтурабяном, известно мало. Сохранилось письмо архиепископа Григора Захаряна из Кишинева (от 22 января 1822), где есть упоминание о том, что Пембе выходит замуж за Агоб-Ага в воскресенье, в день Св. Сергия (Bezviconi 1938, 98-99).

Оказавшись вторично не у дел, Апостол Иванович Стамо прочно осел в Бессарабии, женившись на дочери Замфираке Ралли Екатерине (на 43 года младше его). Екатерина Захаровна рассказывала впоследствии своему племяннику: «Мы с мужем жили в доме генеральши Грабовской, который наняли тотчас после свадьбы. Дом Грабовской был на спуске к Фонтану, рядом, бок о бок, с домом Карла Ивановича Прункула, а сзади его, на взгорье, стоял дом генерала Инзова, где жил Александр Сергеевич, так что сад инзовского дома приходился смежным с задним двором нашего дома» (Ралли-Арборе 1908, 1).

Летом супруги Стамо жили в имении Горешты (ныне Хорешты в Фалештском районе Молдавии).

Стамо занялся сбором документов для предоставления в учрежденную в Кишиневе специальную комиссию для признания дворянского достоинства. Среди прочего им было представлено свидетельство за подписью 12 дворян от 5 августа 1815 г. о том, что его отец Иоанн Стамо действительно имел ранг сулджера, и копия указа Правительствующего Сената от 14 сентября 1814 года о даровании ему чина надворного советника, а также квитанция от Правительства Бессарабской области от 21 августа 1818 г., подтверждающая получение им денег за этот чин. Исследовав эти акты, комиссия признала коллежского советника А.И. Стамо дворянином, внося решением от 10 декабря 1821 г. его имя в III часть Родословной книги дворянских родов Бессарабии как помещика Оргеевского уезда. Достигнув ранга государственного советника, Стамо был выбран в 1825 году депутатом Верховного совета Бессарабии.

Будучи человеком культурным и начитанным, А. И. Стамо собирал вокруг себя греков. Именно поэтому Пушкин, по словам И.П. Липранди, и «прозвал его "bellier conducteur" (бараном-вожаком, фр.), и действительно физиономия у него как-то схожа была с бараньей, но он был человек очень образованный, всегда щеголевато одетый» (Липранди 1866, 1231). Пушкин с удовольствием вел беседы с Апостолаки Стамо, человеком образованным, свободомыслящим, всегда хорошо одетым по европейской моде, владеющим неплохой библиотекой.

Большая разница в возрасте супругов Стамо бросалась современникам в глаза. А.Ф. Вельтман, поручик Квартирмейстерской части Генерального штаба, участник военно-топографической съемки Бессарабии (1817-1822), местный «кишиневский поэт», впоследствии ставший известным писателем, упоминает чету Стамо в своем стихотворении «Простите, коль моей нестройной лиры глас» (написанном в Кишиневе в конце 1810-х годов и представляющим собой юмористический групповой портрет жителей областной столицы, гуляющих в саду, причем имена многих кишиневцев, хотя и не названные прямо, не требовали пояснений):

*С супругою своей младой / Идет тут С[тамо] ручка с ручкой,
Не зная, кто скажет, что с женой, / Подумаешь – идет он с внучкой.
Вот юности в прелестном цвете / Идет невинность, красота.
Но ах, без просвещенья в свете / Наружность есть лишь суета.
Но нужно ль милым просвещенье, / И не одна ли есть мечта,
Коль их достоинства: Смиренье, / Невинность, Скромность, Доброта
(Вельтман 1978, 177).*

Брак Екатерины и Апостолаки Стамо был бездетным. Семейство Стамо из Бессарабии происходит от Замфира Стамо, брата Апостола Стамо (Bezviçoni 1935, 77). Умер Стамо в 1830 году и похоронен в семейном склепе Ралли на Рышкановском кладбище Кишинева.

26 декабря 1826 года в письме к Н.С. Алексееву, своему кишиневскому приятелю, Пушкин вспоминал «о Кишиневе, о красавицах, вероятно, состарившихся», в том числе о Екатерине Стамо. В письме от 14 января 1831 года из Бухареста Алексеев сообщал Пушкину, что Екатерина овдовела и наконец «свободна».

В 1839 году Екатерина Захаровна Стамо вторично вышла замуж за майора Александра Богуславовича Матиаса (Матгьяша), венгра по национальности, происходившего из штаб-лекарских детей, с 1863 года бендерского уездного земского начальника, а позднее исправника и кишиневского полицмейстера. Определением Бессарабского дворянского депутатского собрания от 30 июня 1845 г. Матиасы были причислены к местному дворянству и включены во вторую часть Родословной книги дворян Бессарабской губернии. В браке родились трое детей: сыновья Эммануил (28.01.1841 - 2.09.1897), генерал-лейтенант (1896), Михаил (22.05.1844 - ?), полковник, и дочь Мария (9.06.1845 - ?) (Bezviçoni 1935, 78).

Екатерина Захаровна прожила долгую жизнь и умерла на 71 году жизни в окружении детей и внуков (сохранилась ее фотография в преклонном возрасте). З.К. Ралли-Арборе, племянник Екатерины Захаровны, писал: «Моя старая тетушка до своей смерти так и не читала иных книг, кроме старых французских романов, рекомендованных ей для прочтения еще Пушкиным». Она была похоронена в семейном склепе Ралли на Рышкановском кладбище при церкви Св. Константина и Елены в Кишиневе (Bezviçoni 1935, 78).

Мария (Мариола, Мариора) (ок. 1801 - ок. 1830), 19 лет, не замужем.

Другую дочь помещика Замфираке Ралли, с которой общался А.С. Пушкин, звали Мария. «...Марья (Мариола), – вспоминал И.П. Липранди, – была девушка лет осемнадцати, приятельница Пульхерицы (Варфоломей), но гораздо красивее последней и лицом, и ростом, и формами, и к тому двумя или тремя годами моложе. Пушкин в особенности любил танцевать с нею» (Липранди 1866, 1232).

В письме Ф.Ф. Вигелю из Одессы в Кишинев (от 22 октября - 4 ноября 1823) Пушкин просил обнять Ивана и Михаила Ралли, «сестру также», и сказать им, что «он целует руки Майгин (Пушкин так, вероятно, называл Марию) и желает ей счастья на земле, умалчивая о небесах – о которых не получил еще достаточно сведений». Сохранилось ответное письмо Пушкина из Одессы в Кишинев двум кишиневским дамам, адресованное «Майгин» и «N» (это могли быть Мариола и ее сестра Екатерина; их письма к Пушкину неизвестны), «удостоивших вспомнить об одесском, ранее кишиневском отшельнике». А вот отрывок из черновика другого пушкинского письма, написанного на французском языке и тоже из Одессы, датированного в последних публикациях «ноябрь (после 4) 1823 г.»: «Я тысячу раз облобызал эти строки, напомнившие мне столько безумств, мучений, остроумия, грации, вечеров, мазурок и т.д. Боже мой, как вы жестоки, сударыня, если думаете, что я способен развлекаться там, где не могу ни встретить вас, ни вас позабыть. Увы, милая Майгин, вдали от вас, в плохом настроении, унылый, я терплю свои способности и утратил даже талант к карикатурам...» (Левичева 2001, 141-142)¹⁰.

А.С. Пушкин ухаживал за Марией, будучи неравнодушен и к ее сестре Екатерине. Именно они стали прообразами Татьяны и Ольги в романе в стихах «Евгений Онегин» (благодаря исследованиям профессора С.А. Фомичева известно, что черновой вариант письма Татьяны к Онегину был написан в Кишиневе).

18 октября 1823 года Мария Ралли вышла замуж за офицера Федора Давыдовича Метлеркампа, который входил в круг кишиневской молодежи (русских офицеров и молдавских дворян, в число которых входили братья Стамати, Руссо и Ралли). Он был помощником полковника Генерального штаба С.И. Корниловича, начальника по военно-топографической съемке Бессарабии, также хорошего знакомого поэта. В семействе Ралли это один из двух браков, связанных с кишиневским кругом знакомых Пушкина.

Предок Ф.Д. Метлеркампа – немецкий дворянин из Северной Германии фон Метлер получил от шведского короля Густава Адольфа титул фрайхерр («свободный господин»; немецкий аналог титула барона) и приставку к имени «kamprf». Другая ветвь этого рода в Голландии была удостоена графского титула. В 1814 г. Теодор Метлеркамф, сын Давида Христофора, капитан Национальной гвардии в Гамбурге, выехал, через Англию, в Россию, где был определен капитаном в Селенгинский пехотный полк, стоявший в Бессарабии (Bezviconi 1940, 1, 172-173). В 1822 г. Ф.Д. Метлеркамф служил в Екатеринбургском пехотном полку. Там с него взяли подписку с отказом от принадлеж-

¹⁰ Первыми на тождество Майгин и Марии Ралли указали бессарабский пушкинист Е.С. Неговский и Г.Г. Безвиконный (Неговский 1937; Неговский 1936-1937, 428-429; Bezviconi 1937, 38). Происхождение самого имени Майгин еще ранее установил другой бессарабский пушкинист П.Д. Драганов (Фомин 1989, 149).

ности к масонству в связи с Высочайшим указом о запрещении деятельности лож в России. Согласно этим данным, будучи в Гамбурге, Федор Давыдович принадлежал там к ложе «Красного Орла» (Соколовская 1907, 422).

В январе 1824 г. он вышел в отставку в чине майора, участвовал в Русско-турецкой войне (1828-1829); в 1836 г. ему было присвоено звание подполковника.

У супругов родились двое детей: сын Оскар (1824 - ?) и дочь Амалия (1825-1896). Сам брак не был счастливым. «В последний год пребывания Пушкина в Кишиневе, – писал И.П. Липранди, – она (Мария) вышла замуж за капитана Селенгинского полка барона Метлеркампфа, впоследствии гусарского майора, и сделалась очень несчастной» (Липранди 1866, 1232).

В литературе встречается две разные даты кончины Марии Захаровны Метлеркампф.

1830-й год был впервые указан в работе Г.Г. Безвиконного (Bezviconi 1937, 38-39), в основе которой был доклад исследователя на русском языке, прочитанный на юбилейных мероприятиях в Кишиневе в память столетия кончины А.С. Пушкина. В итоговой своей работе Георгий Гаврилович обозначил дату – около 1830 г. (Bezviconi, Callimachi 1947, 87; Черейский 1989, 364 со ссылкой на Безвиконного), сославшись на данные, сообщенные ему правнуком Марии Метлеркампф – В.С. Ильяшенко¹¹. Другая дата кончины: 1835 год – опирается на надпись на надгробной плите Марии Захаровны на Рышкановском кладбище, зафиксированную в записях другого молдавского пушкиниста – Б.А. Трубецкого (Трубецкой 1990, № 161).

Елена (1813-1875), 8 лет.

Впоследствии уехала в Буковину, где у ее мужа Стырка было имение «Красна»; их сын – барон Виктор Стырка.

Частично опубликованные семейные предания Ралли рассказывают о том, что Пушкин заполнял стихами и рисунками альбомы двух старших сестер Ралли – Екатерины и Мариолы (Ралли-Арборе 1908, 1-6). Среди стихов была поэма «Цыганка». Альбомы долго хранились в семье и достались третьей (младшей) сестре Елене, потом оказались в Черновицах в семье Хурмузаки (Двойченко-Маркова 1979, 24).

В годы пребывания Пушкина в Кишиневе младшие дети Ралли учились в местном пансионе при духовной семинарии. Здесь «изучались языки: греческий, латинский, русский и молдавский языки / в обязательном порядке; французский, немецкий факультативно». В семье Ралли никто не знал ита-

¹¹ Владимир Степанович Ильяшенко (1887-1970) окончил Императорский Александровский Лицей (64-й выпуск 1908 г.) и историко-филологический факультет Петербургского университета, после окончания которого получил назначение в Вашингтон. Из-за произошедшего вскоре переворота на родину не вернулся, в течение 15 лет находясь на государственной службе в США и в частных компаниях; сотрудничал с русскими эмигрантскими организациями. Писал стихи. После второй мировой войны публиковался в «Возрождении» и «Новом журнале».

льянского языка. При разговоре на политические темы в доме Ралли «было обыкновение говорить на греческом языке» (Ралли-Арборе 1908, 1, 3-4).

В витринах музея представлены ценнейшие семейные реликвии: подлинные документы семейства Ралли 1820-1870 годов на русском, французском и греческом языках; несколько документов XVIII века; письма и личная печать Екатерины Ралли, рукописи А. С. Пушкина.

Замфир Ралли (видный представитель элиты молдавского общества), как и Пушкин, был вхож во все круги кишиневского общества, которое отличалось чрезвычайным разнообразием (друзья Пушкина – И.П. Липранди, В.П. Горчаков, Ф.Н. Лугинин, Н.С. Алексеев, кишиневские старожилы – ввели Пушкина во все общества). Условно кишиневское общество 20-х годов XIX века можно разделить на следующие (без четких границ) группы:

Чиновники, состоящие при губернаторе И.Н. Инзове

Литке (Лекка) Константин Петрович (род. ок. 1780) – чиновник канцелярии И. Н. Инзова, учитель музыки в семье Ралли. Кишиневский знакомый Пушкина, предмет его шуток и подтрунивания. В своих юмористических куплетах («Джок»), хорошо известных всему городу, в том числе и Пушкину, А.Ф. Вельтман посвятил Литке несколько строк (Черейский 1989, 237; Вельтман 1978, 177):

*Вот Лекка, борзый Аполлон, / Наставник здешних муз достойный,
И вид его, как гуслей тон, / Плачевный, низкий и нестройный,
Из одного угла в другой / Исправно вести переносит,
И сор домашний он чуждой / Из дому в дом с прибавкой носит,
Умеет хари он кривлять, / и передразнивать умеет,
И так всех живо представлять, / Что Апеллес¹² пред ним краснеет.*

О Литке писал И.П. Липранди, рассказывая об «оригиналах» чиновничьего кишиневского общества: «Это был маленький человек, лет под сорок, с лицом часто нарумяненным, напомаженный. Вялый в разговоре, но не лишенный остроумия и большой виртуоз на фортепьяно. На этом основании он приглашен был на квартиру к бояру Рали, или более известному под названием Земфираки. У него была дочь Мариола, красивее из всех своих кишиневских подруг... Литке играл с ней на фортепьяно и жил во флигеле с тремя ее братьями. Пушкин очень часто заходил к ним и умел обратить Литке более нежели в шуту; он обличал его в разных доспехах; сцены были тут уморительные, ибо, когда Александр Сергеевич развертывался, то не было уже пределов его шуткам...». Далее Липранди сообщает о том, что Пушкин рассказывал о противоположных наклонностях Литке (Липранди 1866, 1230-1231; Звенья 1951, 121-122).

¹² Апеллес – древнегреческий живописец IV века до н.э.

Военные, офицеры Генерального Штаба

Вельтман Александр Фомич (1800-1870) – воспитанник Муравьевского училища для колонновожатых (вып. 1817); писатель, археолог. В стихах о кишиневском обществе, написанных в виде припева к национальному молдавскому танцу «Джок», есть строки о Замфире Ралли: «Но вот с игрецкою ухваткой / Спешит замфирий на картеж» (Вельтман 1978, 175).

Липранди И.П. и его единокровный брат Павел Петрович Липранди (1796-1864) – участник Отечественной войны, майор 32-го Егерского полка (сослуживец В.Ф. Раевского), с ноября 1823 г. – подполковник, впоследствии генерал. Жил в Тирасполе. В 1824 г. П.П. Липранди предложил Пушкину и И.П. Липранди повидаться с заключенным в местной крепости В.Ф. Раевским (Черейский 1989, 237).

Лугинин Федор Николаевич (1805-1884) – воспитанник Мурвьевского училища для колонновожатых (вып. 1822), прапорщик Квартирмейстерской части (Генерального Штаба), участник военно-топографической съемки Бессарабии, впоследствии отставной подполковник. Автор дневника (частично опубликованного) с записями о встречах с Пушкиным в Кишиневе (1822), где много записей о посещении дома Ралли. «От обедни зашел я к Метлеркампфу и предложил отдать визит Ралли и Литке, которые вчера у меня были. Пошли, и я познакомился с [...] офицером Герасимовским. У Ралли были Пушкин и Катаржи, капитан лейб-драгунский». Запись от 11 июня 1822 г.: «...был у Метлеркампфа, куда пришли и Стамати двое и Ралли...». «Семейство Ралли, Пушкин, Катаржи и я, познакомились поболее с мадам Стамати, где составилась небольшой бал...» (Лугинин 1985, 364-365; Черейский 1989, 241-242).

Катаржи: Илие Катаржи (1747-1822) – генерал-майор, кандидат от бояр на пост губернатора Бессарабии; жена – дочь молдавского господаря Григория Гики. Его сыновья: Павел Ильич – капитан лейб-гвардии Драгунского полка, и Петр Ильич. Возможно, именно братьев Павла и Петра Катаржи имел ввиду Лугинин: «Были Катаржи, немного посидел Пушкин» (ЛН 1934, 677; Bezviconi 1943, 27). У Илие Катаржи была дочь Екатерина Бейм – мать Марии Лишиной. У Илие Катаржи были племянники: Николай и Иордаки (Bezviconi 1943, 27; Черейский 1989, 186)

Соловкина Елена Федоровна, урожд. Бейм (ум. не позднее 10.1826) – внучка генерала Катаржи, жена знакомого Пушкину полковника Соловкина, командира Охотского пехотного полка 16-й дивизии М.Ф. Орлова, расквартированного в окрестностях Кишинева. Соловкина была одной из интересовавших Пушкина женщин, и поэт «иногда бредил ею» (Липранди 1866, 1235; Черейский 1989, 411-412).

Лишин Петр Степанович (ум. не позже 1852) – подполковник Камчатского пехотного полка 16-й дивизии М.Ф. Орлова. Был женат на Марии (урожд. Бейм, внучке генерала Илие Катаржи, сестре Е.Ф. Соловкиной) (Черейский 1989, 238).

Герасимовский Лев – офицер Охотского пехотного полка. 11 июня 1822 г. Пушкин и Герасимовский были на вечере в доме Ралли в Кишиневе (Черейский 1989, 98; ЛН 1934, 578-579).

Бологовский (Болховский) Дмитрий Николаевич (1775-1852) – участник заговора против Павла I (1801), командир 1 бригады 16-й пехотной дивизии М.Ф. Орлова, генерал-майор, с 1834 г. в отставке.

Местная знать города

Стамати Костак (Константин) (1786 - 12.09.1869) – молдавский писатель, чиновник бессарабского Верховного совета. О встречах Пушкина со Стамати «в разных домах» (у самого Стамати, у Д.Н. Бологовского и др.) и в общественных местах рассказывали в своих дневниковых записях и воспоминаниях И.П. Липранди (Липранди 1866, 1254) и Ф.Н. Лугинин (Цявловский 1951, 556-558). Сохранился список кишиневских знакомых, которым Пушкин собирался сделать визиты, и среди них Стамати (Пушкин 1958-1961, 90-103, 371-379). Пушкин был знаком с семьей Стамати: матерью Смарандой Стамати (1759-1847), младшим братом Георгием, чиновником Верховного совета и сестрой (ЛН 1934, 668-674; Черейский 1989, 417).

И.Н. Инзов, А.А. Катакази, М.Ф. Крупенский, П.В. Курика, Ф.Н. Недоба, И.К. Прункул, С. Феодосиев, Н. Черкез, Логвинов – члены Верховного совета Бессарабии, как и З.Э. Ралли. Естественно предположить, что Замфир Ралли был вхож в дома вышеперечисленных жителей города, был знаком с членами их семейств, в том числе и с чиновниками канцелярии И.Н. Инзова и его «домашними».

Манук-бей и его семейство, конечно, было хорошо знакомо Апостолу Стамо, следовательно и Замфиру Ралли (Труды 1902-1903). Манук-бей бывал в Кишиневе, и вполне вероятно, что и А. Стамо бывал в Хынчештах. Следовательно, и Замфиру Ралли была известна такая личность, как Манук-бей (Фаньян 1993, 49-51).

Пушкин был знаком с представителями армянской общины в Кишиневе: коллежским советником Артемом Худобашевым, архиепископом Григорием Захарьяном, владельцем заезжего дома и крупным негоциантом Антонием, поэтом Арутюном Аламдаряном, ученым-педагогом Мсером Меерьяном (Фаньян 1993, 49-51), возможно, и через Апостола Стамо.

Всеобщий интерес к легендарному Манук-бею (Пушкин, кстати, был коллежским секретарем Министерства внутренних дел России при И. Каподистрии) и к его хынчештскому имению не могли обойти молодого поэта, которого, как известно, интересовало решительно все: история и география, культура и этнография, антитурецкое освободительное движение, деятельность декабристских и масонских кружков, исторические личности (в том числе Тудор Владимиреску, Стефан Бужор, Александр Ипсиланти, Манук-бей,

Кара-Георгий и другие). Тем более, что в Кишиневе проживали в то время очевидцы исторических событий, знавшие, видевшие лично этих знаменитостей (в том числе и Апостол Стамо).

Беженцы Этерии из Молдавии и Валахии

Мурузи (Mourousi): Зоя, урожд. Росетти, княгиня, вдова ясского господря Александра Дмитриевича Мурузи (1750-1813), сыновья Дмитрий (1790-1844), Константин (1780 – казнен в 1821 г.) и Николай (1791 – казнен в 1821 г.), дочери Ефросинья и Смарагда (1786-1848). Бояре, бежавшие во время восстания из Молдавии и Валахии в Кишинев и Одессу. Пушкин упоминает семейство Мурузи в письме к сестрам Ралли из Одессы (1823) (Черейский 1989, 274).

Группа кишиневской молодежи

Руссо: Дмитрий (Дино) Яковлевич – бессарабский помещик и его младший брат Иван (Янко) Яковлевич (ок. 1790 - не ранее 1853) – молдавский писатель-дилетант, отец основоположника молдавско-валахской прозы Алеку Руссо. По свидетельству И.П. Липранди, Пушкин встречал братьев Руссо у Д.Н. Бологовского, М.Е. Крупенского, З. Ралли, А.К. Стамати и изредка у самого Липранди. К Ивану Ралли Пушкин чувствовал «антипатию, которую скрывать не мог» (Черейский 1989, 380; Летописи 1936, 554-557).

Братья Стамати (Константин и Георгий), два брата и две сестры Ралли (Иван и Григорий, Екатерина и Мариола), братья Руссо (Дмитрий и Иван), братья Полторацкие (Черейский 1989, 341, 342), Лугинин, капитан Метлеркампф, Герасимовский – входили в группу кишиневской молодежи. Самые близкие подружки старших сестер Ралли: Пульхерия Варфоломей, Софья Феодосиу, Мария Эйхфельдт.

Полторацкий Алексей Павлович (1802-1863), с которым Пушкин был на «ты», и **Полторацкий** Михаил Александрович (1801-1836) – офицеры Квартирмейстерской части, участники топографической съемки Бессарабии; адресаты стихотворения Пушкина «Друзьям» (1822).

Феодосиу Софья («Аника Сандулаки») – дочь Санду Феодосиу, бессарабского помещика, упомянутого в известном «Джоке» А.Ф. Вельтмана.

Варфоломей Пульхерия – дочь Егора Кирилловича Варфоломея, члена бессарабского Верховного совета, генерального откупщика Бессарабской области, и Марии Дмитриевны (Черейский 1989, 59).

Эйхфельдт Мария – ее муж Иван Иванович Эйхфельдт, чиновник горного ведомства (Черейский 1989, 511).

Священнослужители

Можно в отдельную группу выделить и священнослужителей. По воспоминаниям П. Дыдыцкой, во время праздников на обедах у кишиневского архи-

епископа Дмитрия была вся знать города, в том числе и Инзов, и Пушкин, и греческие архиереи (Иринопольский и Иерапольский), армянский архиепископ Григорий Захарьянов, М.Ф. Орлов, А.И. Пуцин и другие (Яковлев 1887, 68-69).

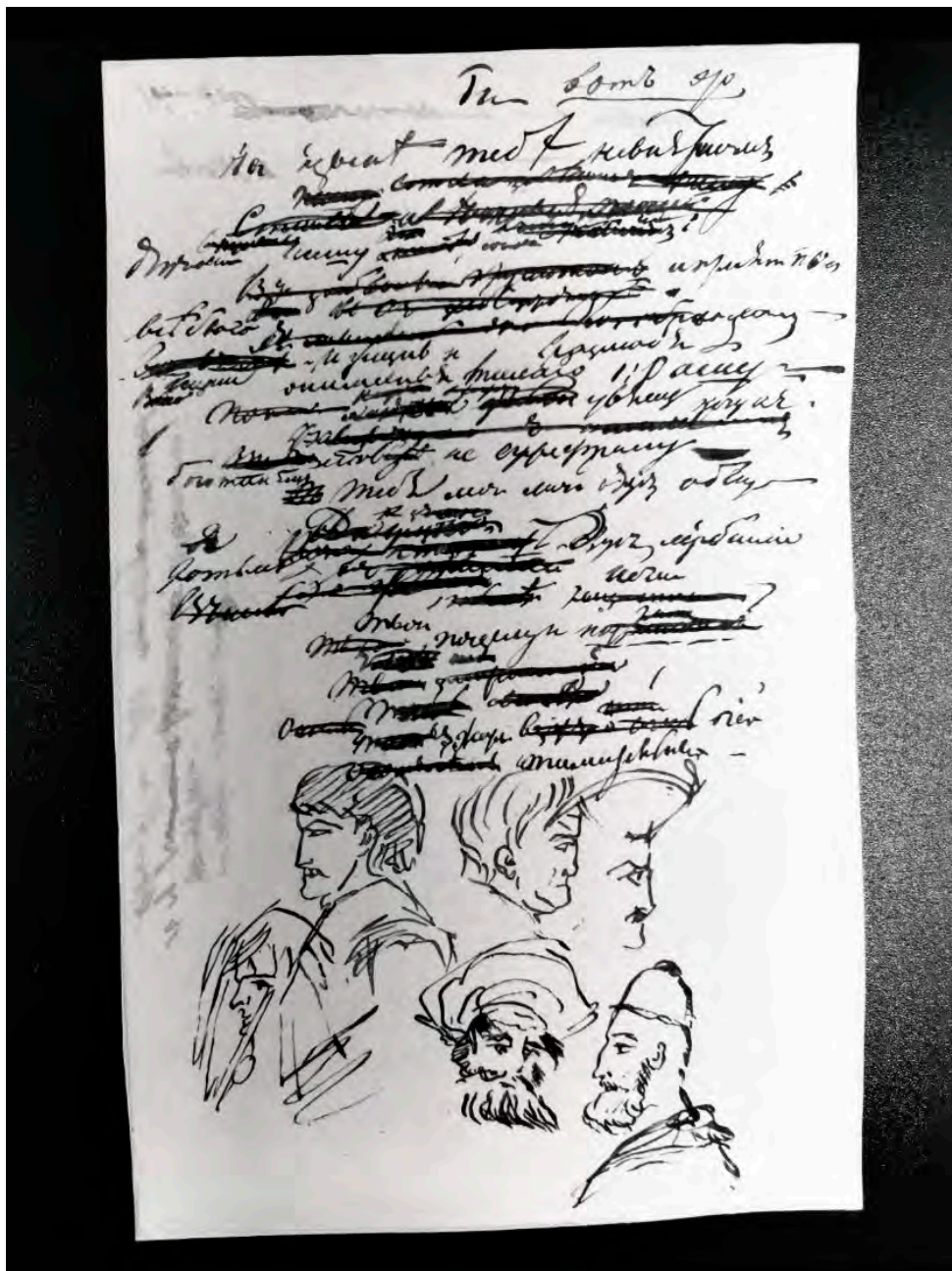
Вигель Филипп Филиппович (12.11.1786 - 20.03.1836) – чиновник Московского архива Коллегии иностранных дел. Автор «Записок» с воспоминаниями о Пушкине. В мае 1823 г. – чиновник по управлению Новороссийской губернии и Бессарабской областью, позднее бессарабский вице-губернатор (дек. 1824 - июнь 1826) (Черейский 1989, 68). В письме к Вигелю от 22 окт. - 4 ноября 1823 г. из Одессы Пушкин вспоминал семью Ралли (Черейский 1989, 364).

Документы, найденные нами в Национальном архиве РМ, относящиеся к семейству З. Ралли, говорят об обыденности жизни, но передают особый колорит того далекого времени¹³.

Рукописи Пушкина занимают особое место, потому что на них обнаружено множество портретов бессарабских знакомых поэта, в том числе сестер Екатерины и Мариолы Ралли (они изображены на листе без текста в числе пяти «кишиневских красавиц»-подружек), Константина Стамати (определение Г.Ф. Богача), Апостола Стамо. Можно дополнить эту портретную галерею изображениями Замфира Ралли (определение Богача) и Манук-бея (определение В. Грабовской).

Все эти сведения помогут: 1) расширить экспозицию музея в Долне за счет лиц, входящих в окружение семейства Ралли; 2) найти точки соприкосновения с музеями Молдовы (в том числе и в Хынчештах). Кроме того, нужна реконструкция экспозиции усадьбы Ралли: поменять местами «девичью комнату» и «восточную комнату» (так как никогда интимные комнаты в дворянской доме не находились рядом с гостинными, комнатами для гостей).

¹³ Дело по жалобе помещика Ралли на резешей с. Бравичи за самовольную пашку земли (НАРМ, Ф. 1, оп. 1, № 7895; с. Бравичи Орхейского уезда принадлежало А. Феодосию). Дело по рассмотрению жалобы резешей Гумака и Лозована на коллежского асессора ралли за насильственное переселение просителей из вотчины Катуска на вотчину Варзарешт Орхейского уезда (НАРМ, Ф. 8, оп. 2, № 257; дело рассматривалось с 1817 по 1829 годы). Дело по взаимному иску коллежского асессора Замфиракия и резешей. Переписка с кишиневской городской полицией об утверждении наследного имущества, оставшегося после смерти Ралли (НАРМ, Ф. 6, оп. 2, № 1118). Топографическая карта с. Варзарешты и окрестностей (НАРМ, Ф. 11, оп. 1, № 25). Варзарешты (№№ 280, 281). План церковной земли с. Высих Ниспорен (№ 86). Варзарешты (№ 372). План части вотчины Варзарешты (№ 440). Долна, Варзарешты (№ 239). Дело об отдаче под суд бывшего Оргеевского сердаря Ралли З. за избивание кишиневских жителей Бытко Н., Бред В. и Лейбовича Ш. (НАРМ, Ф. 3, оп. 4, № 64; начато дело 31.10.1819 - окончено 8.05.1824). Дело по рассмотрению жалобы чиновника Рале Земфиракия на уголовный суд, незаконно вынесший приговор об уплате им денег балтскому помещику Чарномскому за похищенных у него волов жителями с. Захарены Орхейского уезда Алексеевым Ш. и Платоновым Лукой (НАРМ, Ф. 3, оп. 4, № 61; 19.11.1819 - 20.08.1821). Дело о вводе резешей Гушана Д. и Лозована Е. во владение имением Варзарешты, принадлежащим Ралли З. (НАРМ, Ф. 3, оп. 4, № 55; 6.02.1819 - 22.11.1826). Тяжебное дело по денежной претензии чиновника З. Ралли к чиновнику Прункулу за возвращение долга (НАРМ, Ф. 3, оп. 4, № 270; 17.07.1822 - 12.01.1824).

А.С. Пушкин. 1821. Кишиневское общество. Точность пушкинских рисунков придает им важное документальное значение, позволяя воочию представить, как выглядели яркие исторические личности в 1820-х годах. Справа внизу – Константин Стамати (определение Г. Богача). Выше – профиль Манук-Бая (определение В. Грабовской).

Библиография

- Алексеев 1927:** Пушкин. Статьи и материалы. Под редакцией М.П. Алексеева. Выпуск III. Материалы для биографического словаря одесских знакомых Пушкина. Одесский дом ученых, Пушкинская комиссия (Одесса 1927).
- Богач 1985:** Г.Ф. Богач, Быстрый карандаш поэта. В: Знамя коммунизма, Ангарск, 6 июня 1985.
- Вельтман 1978:** А.Ф. Вельтман, Странник (Москва 1978).
- Грабовская 1995:** В. Грабовская, Кишиневские красавицы в рисунках Пушкина (Кишинев 1995).
- Двойченко-Маркова 1979:** Е.М. Двойченко-Маркова, Пушкин в Молдавии и Валахии (Москва: Наука 1979).
- Звенья 1951:** Звенья. Сборник материалов и документов по истории литературы, искусства и общественной мысли XIX века, т. 9. (Москва 1951).
- Кантемир 2011:** Д. Кантемир, Описание Молдавии (Санкт-Петербург 2011).
- Левичева 2001:** Т.И. Левичева, Письма А.С. Пушкина Южного периода (1820-1824) (Москва 2001).
- Летописи 1936:** Летописи Государственного Литературного музея, кн. 1. Пушкины (Москва, Ленинград 1936).
- Липранди 1873:** И.П. Липранди, Замечания на воспоминания Ф.Ф. Вигеля (Москва 1873).
- Липранди 1936:** И.П. Липранди, Из дневника и воспоминаний. В кн.: Пушкин в воспоминаниях и рассказах современников (Ленинград 1936).
- Липранди 1866:** И.П. Липранди, Из дневника и воспоминаний. Русский архив 8-9, 1866.
- ЛН 1934:** Литературное наследство, т. 16-18.
- Лугинин 1985:** Ф.Н. Лугинин, Пушкин в воспоминаниях современников (Москва 1985).
- Молкосян 1991:** В. Молкосян, Рукопись Ралли-Арборе о Пушкине. В: Временник пушкинской комиссии, вып. 24 (Ленинград: Наука 1991), 96-104.
- Неговский 1936-1937:** Е. Неговской, Календарь дней Пушкина. Юбилейное издание (Кишинев 1936-1937).
- Неговский 1937:** Е. Неговский, Пушкин в Кишиневе. В: Молва, 8 февраля (Кишинев 1937).
- Пушкин 1958-1961:** Пушкин на юге. Труды Пушкинской конференции Кишинева и Одессы (Кишинев: Штиинца 1958 -1961).
- Ралли-Арборе 1908:** З.К. Ралли-Арборе, Из семейных воспоминаний об А.С. Пушкине. Минувшие годы, № 7, июль 1908.
- Соколовская 1907:** Т. Соколовская, Материалы по истории масонства в прежней Русской армии. В: Русская Старина, № 8 (Санкт-Петербург 1907), 422.
- Трубецкой 1990:** Б.А. Трубецкой, Пушкин в Молдавии. Изд. 6-е. Биографический словарь знакомых А.С. Пушкина в Молдавии (Кишинев 1990).
- Труды 1902-1903:** Труды бессарабской ученой комиссии (Кишинев 1902-1903).
- Фаньян 1993:** Д. Фаньян, А.С. Пушкин и армянская община Бессарабии. В сб.: Пушкин и наше время. Материалы научной конференции (Кишинев 1993).

- Фомин 1995:** С. Фомин, Возвращение в Бессарабию. Живой журнал.
- Халиппа 1989:** И. Халиппа, Город Кишинев времен жизни в нем Александра Сергеевича Пушкина. Кодры, № 6 (Кишинев 1989).
- Черейский 1989:** Л.А. Черейский, Пушкин и его окружение (Ленинград: Наука 1989).
- Цявловский 1951:** М.А. Цявловский, Летопись жизни и творчества А.С. Пушкина, том I (Москва: Издательство Академии наук СССР 1951).
- Цявловская 1987:** Т.Г. Цявловская, Рисунки Пушкина (Москва 1987).
- Яковлев 1887:** В.А. Яковлев, Отзывы о Пушкине с юга России (Одесса 1887).
- Berechet 1924:** Șt.Gr. Berechet, Cinci biserici vechi din Chișinău. In: Comisiunea monumentelor istorice. Secția din Basarabia. Anuar, vol. I (Chișinău 1924).
- Bezviconi 1935:** G. Bezviconi, Ralli-Arbure. In: Din trecutul nostru, nr. 17-20 (februarie-mai) (Chișinău 1935).
- Bezviconi 1937:** G. Bezviconi, Pușkin și Basarabia. In: Din trecutul nostru, nr. 40-45 (Chișinău 1937).
- Bezviconi 1938:** G. Bezviconi, Manuk Bey (Chișinău 1938).
- Bezviconi 1940:** G. Bezviconi, Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru, vol. 1 (București 1940); vol. II (București 1943).
- Bezviconi 1943:** G. Bezviconi, Zamfir Ralli-Arbure. In: Analele Moldovei, vol. II (Iași 1943).
- Bezviconi, Callimachi 1947:** G. Bezviconi, S. Callimachi, Pușkin în exil (București 1947).
- Henderson 1826:** E. Henderson, Biblical Researches and Travels in Russia (London 1826).
- Lefter 2012:** L.-V. Lefter, Obârșia și continuitatea familiei Ponici. In: (Eds. O. Cristea, P. Zahariuc, G. Lazăr), Viam inveniam aut faciam. In honorem Ștefan Andreescu (Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” 2012), 289-306.
- Pahomi 2001:** M. Pahomi, Biserica Arbore - județul Suceava. Analele Bucovinei VIII/1, 2001, 83-150.
- Pâslariuc 1996-1997:** V. Pâslariuc, Marea boierime moldoveană și raporturile ei cu Bogdan al III-lea (1504-1517). Ioan Neculce. Buletinul Muzeului de Istorie a Moldovei II-III, 1996-1997, 1-18.

The people around the family of Zamfir Ralli and A. S. Pushkin

Keywords: acquaintances and friends of the Ralli family, the Ralli Manor Museum, Dolna, the Pushkin House Museum, Bessarabia, 19th century.

Abstract: The purpose of the study is to determine the medium of communication between the family of the Bessarabian landowner Zamfir Ralli and poet A. S. Pushkin during his stay in Bessarabia (1820-1823). When working on this issue, the author relies on the works of famous scientists: the Romanian researcher of the 1st half of the 19th century George G. Bezviconi (“Zamfir Ralli Arbore”, “Pushkin in Exile”, “Manuk Bay”, etc.) and Pushkinist V.A. Trubetskoy (author of the monumental work “Pushkin in Moldova”). The scientific contribution of the work is that the author managed to expand the environment of communication between the Ralli family and A.S. Pushkin, supplementing research in the reference area with new information.

This research will enrich the exhibition of the Rally Manor Museum in the village of Dolna (branch of the A.S. Pushkin House Museum in Chisinau) with new faces, including portraits drawn by A.S. Pushkin in the Bessarabian period of his life, which will allow us to draw literary and historical parallels between the Rally Manor Museum and other museums of the Republic of Moldova.

This will serve to attract more visitors, residents and guests of Moldova, to the Rally Manor Museum in the village of Dolna, which is included in the list of “Historical and Architectural Monuments of the National Category”.

*Валентина Грабовская, Дом-музей А.С. Пушкина, Кишинэу, Республика Молдова,
e-mail: tnelav-8002@mail.ru*

CONTRIBUȚIA DINASTIEI ALEINICOV LA ISTORIA ORAȘULUI SOROCA

Angela Lisnic

Cuvinte-cheie: personalitate istorică, istorie locală, președinte al upravei orășenești.

Preliminarii privind subiectul de studiu al personalității în istorie

Pe parcursul istoriei omenirii, am avut parte de evenimente, fapte, miracole, schimbări, care, prin esența lor, au demonstrat în repetate rânduri importanța, locul pe care îl are personalitatea în acestea. Pe parcursul istoriei, personalitatea a fost obiect de studiu al multor științe, fiecare cercetător analizând-o din perspective diferite. În istorie însă, studiul evenimentelor, al proceselor este de neconceput fără analiza acțiunilor, manifestărilor pe care le-a întreprins personalitatea istorică. Pentru fiecare generație a fost important de a cunoaște care a fost rolul personalității în evenimentele ce se produceau în epoca dată, dar, mai ales, este importantă această preocupare în epoca globalizării, când influența anumitor personalități asupra întregii lumi este enormă. Sub raport politic, social, cultural, rolul personalității este complex, deseori discutabil, de aici și actualitatea prezentului studiu. În peisajul istoriografic, abordarea rolului personalității în istorie se promovează și se exprimă prin anumite formule și forme, condiții de tratare. Aprecierea rolului personalității în istorie este consecința a două elemente distinctive: condițiile sociale, necesitățile sociale și calitățile individuale ale personalității istorice concrete. Totodată, în analiza locului și a importanței pe care o are personalitatea în istorie, trebuie să distingem și arealul de răspândire a acțiunilor întreprinse de personalitatea concretă în istorie. În prezentul studiu, realizând analiza surselor bibliografice și de arhivă a ANRM, desprindem din paleta timpului figurile notorii ale localității Soroca – descendenți ai familiei Aleinikov: fondatorul dinastiei Alexandr Mihailovici, fiul lui, Feodor Alexandrovici, și fiul acestuia – Alexandr Feodrovici Aleinikov, care, pe parcursul mai multor decenii, prin activitatea lor, au contribuit la prosperarea localității de pe malul Nistrului.

Referințe biografice asupra descendenților dinastiei Aleinikov

Fondatorul dinastiei Aleinikov este Alexandr Mihailovici Aleinikov, care, în 1816, a intrat în serviciul de cadet, iar în 1839 demisionează, cu gradul de maior al armatei imperiale, și se stabilește cu traiul în Soroca (Elita 2014, 137). Fiul lui,

Fig. 1. Fotografia lui Feodor Alexandrovici Aleinikov (după: <https://observatorul.md/soroca-file-de-istorie-povestite-de-nicolae-bulat-familia-aleinikov-si-conacul-lor-video>).

Feodor Alexandrovici Aleinikov, a intrat în serviciul militar din armata imperială rusă în 1853, ca apoi, în 1866, să demisioneze cu gradul de căpitan de armată (Elita 2014, 137). Anume Feodor Alexandrovici și fiul său, Alexandr Feodorovici, sunt acei dvoreni din localitatea Soroca, care, prin întreaga lor activitate, au demonstrat perseverență în statut de om de stat în această localitate, realizând un șir întreg de proiecte de modernizare a localității provinciale Soroca.

Referințele din arhiva de stat permit să identificăm că Feodor Alexandrovici (fig. 1), având gradul de căpitan de artilerie în 1869, este confirmat în funcția de președinte al upravei de zemstvă Soroca¹. Această numire este realizată în concordanță cu reformele ce se realizau în Imperiul rus, inclusiv în gubernia Basarabia, când se instituie zemstvele ca noi entități social-politice moderne ale Imperiului rus. Respectiv, procesul de modernizare are loc și în localitatea Soroca, prin intermediul acestor personalități notorii.

Procesul de modernizare se reflectă și în înnobilitarea acestei familii. Astfel, titlul de dvorean Feodor Alexandrovici Aleinikov îl obține în 1878, conform petiției înaintate guvernatorului Basarabiei (Elita 2014, 137). Cu acest statut, descendenții familiei aveau dreptul de a participa la alegerile adunărilor de zemstvă. Anume dreptul de participare la adunările de zemstvă și la alte întruniri locale i-au permis lui Feodor Alexandrovici și lui Alexandr Feodorovici să se manifeste pe deplin în activi-

¹ ANRM, F. 68, inv. 1, nr. 1, p. 3.

tatea upravei de zemstvă Soroca și în alte organisme locale, deținând mai multe funcții, și să realizeze mai multe activități cu caracter social și cultural, pentru care au fost înscrși în letopisețul localității Soroca. Pentru o înțelegere mai nuanțată a rolului acestor personalități în viața social-economică a localității, trebuie să menționăm că, în 1869, în Basarabia se instituie instituții de zemstvă: uprava de zemstvă și congresele de zemstvă, în activitatea cărora s-au manifestat descendenții dinastiei Aleinikov în Soroca.

Din activitatea social-politică și culturală locală a reprezentanților dinastiei Aleinikov

Feodor Alexandrovici Aleinikov

Din datele de arhivă aflăm despre corespondența dintre guvernatorul Basarabiei și președintele Adunării de zemstvă Soroca pentru numirea în funcția dată a lui Feodor Alexandrovici Aleinikov. Astfel, în 1869, la adunarea de zemstvă Soroca este confirmat în calitate de președinte al Upravei de zemstvă Soroca Feodor Alexandrovici Aleinikov². În această funcție, F.A. Aleinikov participă la adunările upravei de zemstvă³, la care se luau diverse decizii privind zemstva Soroca. Astfel, la 12 octombrie 1870, este examinat raportul adunării de upravă, în care este pusă în discuție chestiunea privind reparația drumului de la podul Bechir până în Soroca⁴. Conform dosarului 68 din 12.2.1870, membrii upravei adoptă decizia cu privire la reparația drumurilor de la podul Bechir până la Soroca⁵. În 1875, pe parcursul lunii martie, are loc corespondența dintre guvernatorul Basarabiei și conducerea de voloste Soroca cu privire la convocarea adunării de zemstvă în noua componentă⁶, în care îl regăsim și pe F.A. Aleinikov. Pe parcursul anilor 1875-1877, îl identificăm, în repetate rânduri, în listele participanților la adunările de upravă din Soroca pe Feodor Alexandrovici⁷ (fig. 2). În 1875, el candidează la funcția de judecător în adunarea de zemstvă⁸. Un rol la fel de activ în viața localității l-a avut și fiul lui, Alexandr Feodorovici Aleinikov.

Alexandr Feodrovici Aleinikov

Cercetarea dosarelor de arhivă ne-au permis să identificăm o adeverință din 1910 a lui A.F. Aleinikov, în care am putut desprinde anumite funcții pe care le-a deținut în perioada 1901-1910⁹ (fig. 3). În această adeverință este indicat că la ședința din

² ANRM, F. 68, inv. 1, d.13, f. 10.

³ ANRM, F. 68, inv. 1, d. 13, f. 12.

⁴ ANRM, F. 68, inv. 1, d. 13, f. 13.

⁵ ANRM, F. 68, inv. 1, d. 13. Dosarul 68, 12.2.1870, raportul membrilor upravei cu privire la reparația drumurilor de la podul Bechir până la Soroca.

⁶ ANRM, F. 68, inv. 1, d. 13, f. 23.

⁷ ANRM, F. 68, inv. 1, d. 13, f. 14. Lista adunării de Zemstvă Soroca, 12 octombrie 1877.

⁸ ANRM, F. 68, inv. 1, d. 13, f. 14. Lista adunării de Zemstvă Soroca, 12 octombrie 1877.

⁹ ANRM, F. 68, inv. 1, d. 13, f. 26.

Fig. 2. Feodor Alexandrovici Aleinikov, membru al adunării de zemstvă în lista adunării de Zemstvă. Soroca, 12 octombrie 1877.

Fig. 3. Foaia de serviciu a lui A.F. Aleinikov (ANRM, F. 68, inv. 1, d. 13, f. 24).

1 decembrie 1901, la cea de-a 33-a adunare ordinară de zemstvă, A.F. Aleinikov a fost ales în calitate de membru al comisiei de revizie. Iar la adunarea comisiei de revizie, el este deja ales în calitate de președinte al comisiei de revizie a adunării de zemstvă¹⁰. O altă funcție importantă pe care a deținut-o A.F. Aleinikov a fost cea de membru al Comitetului din Kiev al adunărilor de zemstvă, din 1908¹¹. O altă funcție eligibilă, pe care a ocupat-o A.F. Aleinikov, a fost cea de membru al comisiei de zemstvă, în comitetul Nistreen¹² (fig. 4). Aceste funcții se regăsesc fixate și în formularul personal, pe care l-a completat A.F. Aleinikov pentru Înalta reprezentare imperială. În formularul de evidență, Feodor Alexandrovici indică faptul că, pentru activitatea sa în Duma orășenească din Soroca, a fost confirmat ca cetățean de onoare al orașului de către țarul rus, în baza demersului Dumei orășenești Soroca¹³ (fig. 6). În nota informativă a Upravei de zemstvă Soroca către Uprava de zemstvă Basarabia, din data de 2 septembrie 1910, este indicată funcția pe care deținut-o din 1897 până în 1909 Alexandr Fedorovici Aleinikov. Astfel, se menționează că

¹⁰ ANRM, F. 68, inv. 1, d. 13, f. 20.

¹¹ ANRM, F. 68, inv. 1, d. 13, f. 20.

¹² ANRM, F. 68, inv. 1, d. 13, f. 20.

¹³ ANRM, F. 68, inv. 1, d. 13, f. 47.

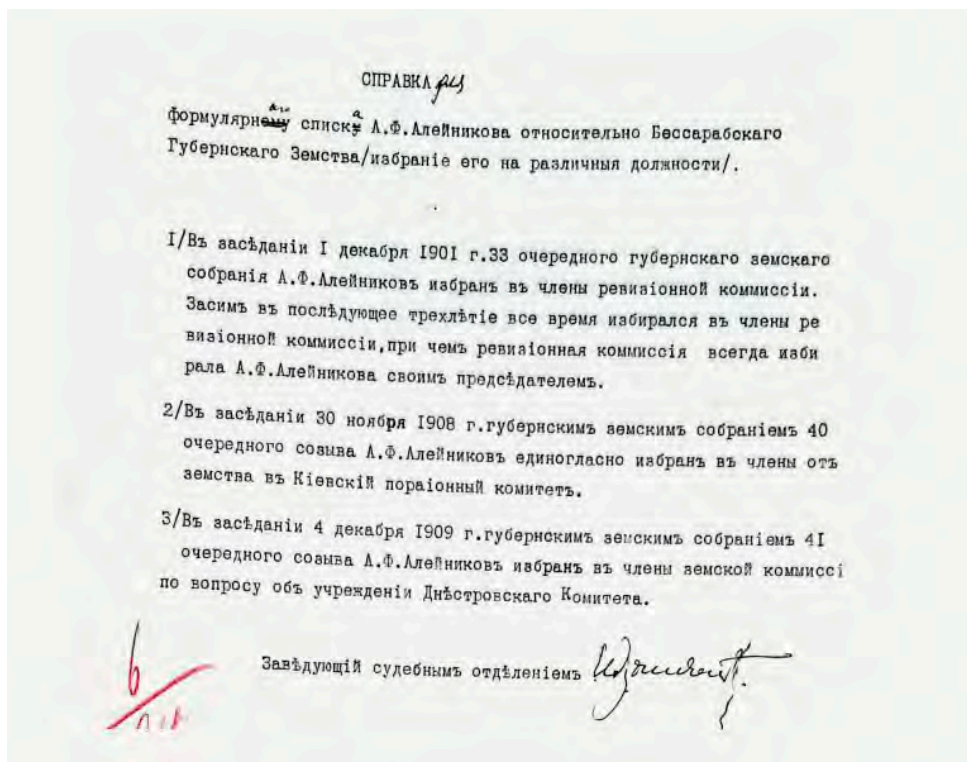

Fig. 4. Certificat privind funcțiile ocupate de către A.F. Aleinikov în perioada 1901-1910 (ANRM, F. 68, inv. 1, d. 13, f. 20).

A.F. Aleinikov a fost ales ca reprezentant al Zemstvei pe o perioadă de trei ani, din 1897 până la 17 iunie 1897, din 1900 până la 7 iulie 1900, din 1903 până la 22 iunie 1903, din 1906 până la 16 iulie 1906, din 1909 până la 5 iulie 1909¹⁴ (fig. 5).

Prezența și activitatea lui Alexandr Feodrovici Aleinikov în instituțiile de zemstvă este confirmată și de alte surse bibliografice¹⁵. Fiind o figură foarte marcantă în viața social-politică din Soroca, el a contribuit la edificarea gimnaziului de fete din localitate¹⁶. Sub îndrumarea lui, la începutul secolului al XX-lea, a avut loc dezvoltarea activă a orașului cu clădiri publice, construite pe cheltuiala sorocenilor. Astfel, fiind cetățean de Onoare al orașului Soroca, Președinte al Adunării Dumei Orașului, Feodor Aleksandrovici Aleinikov, „printr-o scrisoare oficială, adresată primarului Soroca și primită de acesta la 7 iunie 1916, a informat că, la 21 iulie 1910, după ce a primit binecuvântarea Episcopului și Chiriarhului, a construit o

¹⁴ ANRM, F. 68, inv. 1, d. 13, f. 20

¹⁵ Бессарабия (издание 1903), <http://oldchisinau.com/lib/bessarabia/bessarabia11.htm>

¹⁶ ANRM, F. 68, inv. 1, d. 13, f. 27.

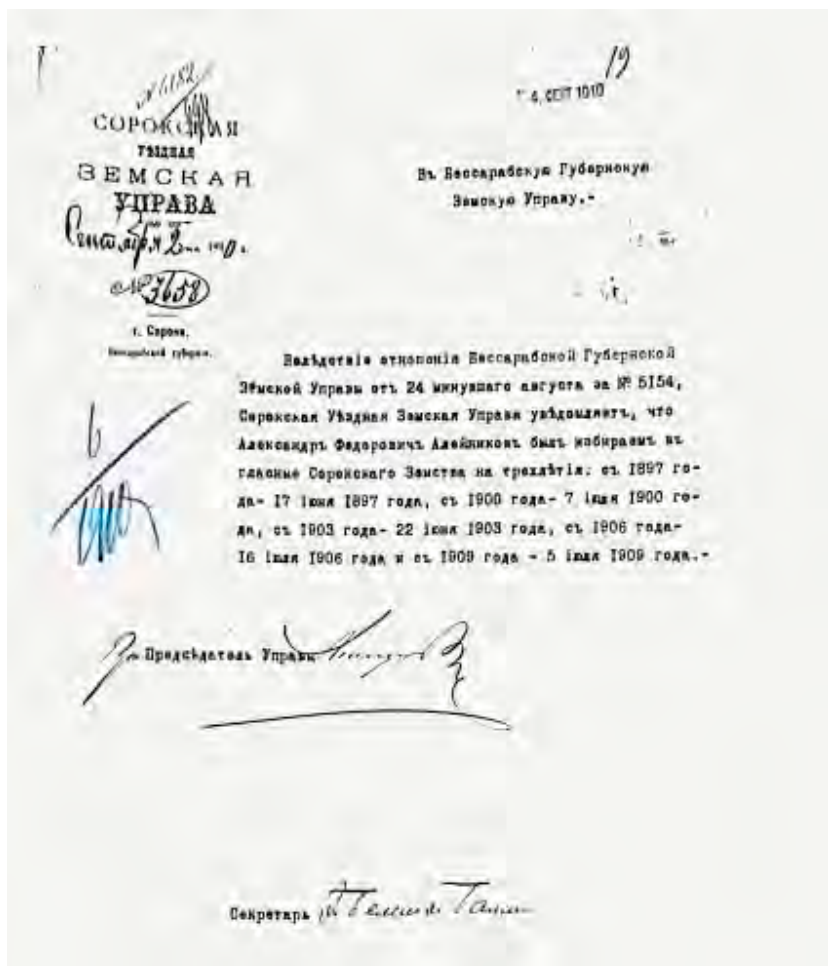

Fig. 5. Nota informativă din data de 2 septembrie 1910 a Upravei de zemstvă Soroca către Uprava de zemstvă Basarabia (ANRM, F. 68, inv. 1, d. 13, f. 19).

biserică într-un nou cimitir creștin. După terminarea bisericii, au fost construite următoarele clădiri: casă de îngrijitor cu hambar și morgă, o școala bisericească având un apartament pentru profesor și serviciile necesare, o casa pentru preot pe un teren alocat de oraș, tot cu serviciile necesare, pe fațada templului a fost ridicat un gard de piatră pe toată zona cimitirului și în jurul casei preotului, parțial cu grătar de fier¹⁷. Tot cu contribuția lui A.F. Aleinikov, a fost deschisă școala de meserii din Soroca, care, în prezent, este Colegiul agricol din Soroca, sub auspiciile lui realizându-se și deschiderea gimnaziului de fete, a spitalul de zemstvă din Soroca.

¹⁷ Церковь Св. Стратулата (Алейниковская) 1914-1916, <http://oldchisinau.com/forum/viewtopic.php?t=4257> (accesat 20.07.2023).

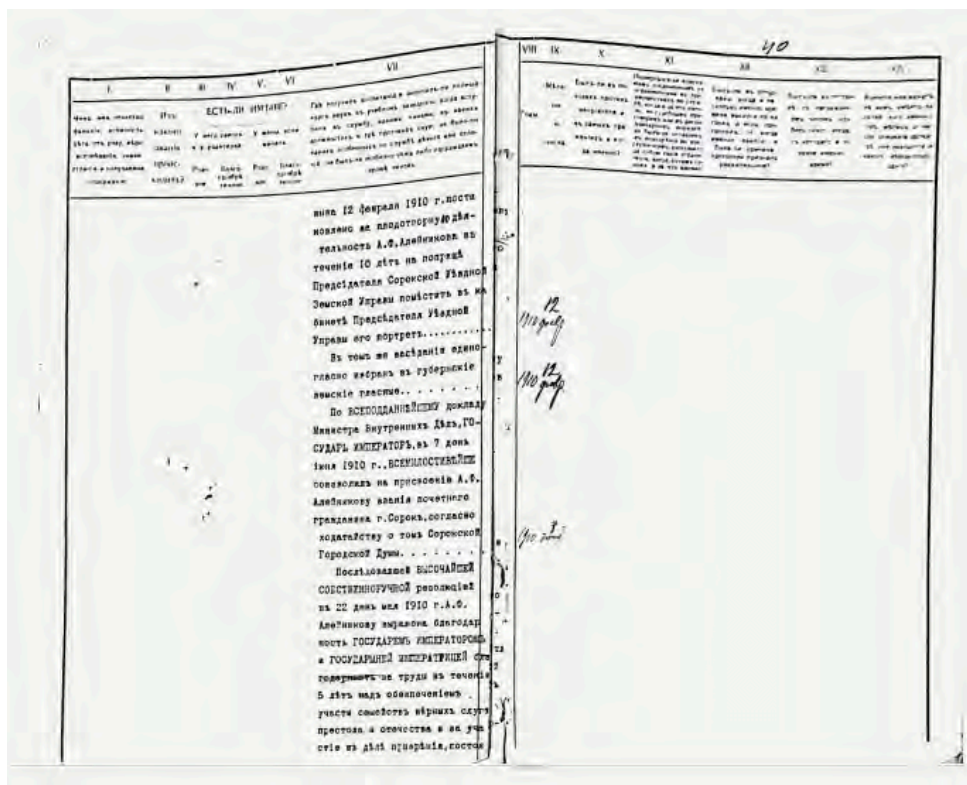

Fig. 6. Din formularul lui A.F. Aleinikov (ANRM, F. 68, inv. 1, d. 13, f. 20).

În loc de epilog

Făcând o trecere în revistă a acțiunilor întreprinse de descendenții familiei Aleinikov, un loc aparte îl rezervăm aprecierilor pe care le-a dat acestora unul dintre iluștrii guvernatori ai Basarabiei, S. Urusov, în amintirile sale: „*Zemstvele județene – Bender, Soroca, Bălți, Hotin și Orhei – meritau aprobarea deplină în ceea ce privește efectivul președinților administrațiilor, iar unii dintre ei au muncit mult pentru asigurarea unei activități rodnice a instituțiilor publice locale. Aleinikov, Șișco nu ar fi prejudiciat niciodată nici cauza zemstvei, nici „ideea zemstvei”* (Urusov 2019, 117). Fiind în vizită la Soroca, el descrie: „*Am poposit, la invitația președintelui administrației zemstvei, Aleinikov, în casa lui, în partea de sus a orașului, și am petrecut o seară interesantă în cercul familiei* (Urusov 2019, 170), susținând mai apoi: „*Am luat cunoștință foarte superficial de treburile și instituțiile județului Soroca, dar am stabilit relații foarte bune cu persoanele oficiale de acolo. Îi consider și acum în rândul bunelor mele cunoștințe pe B(ogdan) și familia Aleinikov* (Urusov 2019, 173).

Prin activitatea lor, descendenții familiei Aleinikov și-au înscris o pagină distinctă în istoria localității Soroca. Analiza acțiunilor acestor personalități pentru dezvoltarea localității Soroca merită a fi revăzute și actualizate în condițiile când edificiile pe care le-au înălțat reprezentanții familiei Aleinikov, actualmente, sunt în stare deplorabilă și părăsite.

Bibliografie

Elita 2014: Elita social-politică și economică a Basarabiei: sec. XIX - începutul sec. XX (coord. S. Bacalov [et al.]). Academia de Științe a Moldovei, Institutul de Istorie (Chișinău: S.n. 2014).

Urusov 2019: S.D. Urusov, Însemnările unui guvernator. Chișinău 1903-1904 (Chișinău 2019).

The contribution of the Aleinikov dynasty in the history of the city of Soroca

Keywords: historical figure, local history, president of the town administration.

Abstract: The subject of this study is the Aleinikov dynasty. Dynasty that has a special page in the history of the city and county of Soroca from the end of the 19th century to the beginning of the 20th century. Through his entire activity, the representatives of this dynasty and through his performance contributed a lot to the life of the county town of Soroca. In the study, based on archival sources from fund 68 of the National Archive and previous studies, references are made to the activity of the two representatives of this dynasty, Feodor Aleinikov and Alexandr Aleinikov. As president of the zemstva administration of Soroca county, Feodor Alexandrovici Aleinikov contributed to the establishment of the girls' gymnasium, the county hospital, they made efforts in the administrative organization of the city. In the heritage of the city and the county, we can see a series of buildings that were founded by the members of this dynasty, among which we can mention the residence of the zemstva administration Soroca, the urban villa. The history of the representatives of the Aleinikov dynasty is a history of local history with a provincial color with meanings that demand to be known so as not to be erased by the nothingness of the years and as a model of modern philanthropy from the governorate of Bessarabia in modern times.

List of illustrations:

Fig. 1. Photo of Feodor Alexandrovici Aleinikov (according to <https://observatorul.md/soroca-file-de-istorie-povestite-de-nicolae-bulat-familia-aleinikov-si-conacul-lor-video>).

Fig. 2. Feodor Alexandrovici Aleinikov, member of the zemstva assembly in the list of the zemstva assembly. Soroca, October 12, 1877.

Fig. 3. Service list of A.F. Aleinikov (ANRM, F. 68, inv. 1, d. 13, f. 24).

Fig. 4. Certificate regarding the positions held by A.F. Aleinikov in the period 1901-1910 (ANRM, F. 68, inv. 1, d. 13, f. 20).

Fig. 5. Informative note dated September 2, 1910 from the Soroca Zemstva Administration to the Bessarabia Zemstva Administration (ANRM, F. 68, inv. 1, d. 13, f. 19).

Fig. 6. From the form of A.F. Aleinikov (ANRM, F. 68, inv. 1, d. 13, f. 20).

Dr. Angela Lisnic, Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă” din Chișinău, Republica Moldova, ORCID ID: 0000-0002-1975-0413, e-mail: lisnic.angela@upsc.md

DR. VLADIMIR BOGOS – UNUL DINTRE CEI MAI TINERI DEPUTAȚI AI SFATULUI ȚĂRII: DOCUMENTE INEDITE DIN VIAȚA PRIVATĂ

Ana Grimalschi

Cuvinte-cheie: tânăr deputat, Sfatul Țării, documente inedite, viața privată.

Interesul pentru cunoașterea vieții doctorului pediateru Vladimir Bogos – deputat în Sfatul Țării – a apărut în momentul în care am descoperit crucea de la Mănăstirea Cernica, pe care se afla și numele acestuia (fig. 10). Această constatare a fost o mare surpriză pentru nepotul direct al dr. Vladimir Bogos, Nicolae Grimalschi, care știa că bunicul său a fost incinerat la Crematoriul „Cenușa” din București. Ulterior acestui eveniment, interesul pentru a afla dacă este vorba despre același personaj dr. Vladimir Bogos s-a intensificat după ce am beneficiat de puținele fotografii și acte scrise frumos, care poartă semnături olografe elaborate, ce devoalau existența în spatele lor a unor personalități cultivate, cu scris exersat și sigure pe mâna lor, documente aflate în arhiva personală a celor doi nepoți, descendenți direcți ai acestui remarcabil patriot basarabean, copiii fiicei sale Valentina, căsătorită cu magistratul Pavel Grimalschi, un alt erudit român basarabean, descendent și el al unei remarcabile familii de intelectuali.

Acest interes s-a accentuat și s-a transformat în obiectiv de cercetare istorică, după ce am aflat că descendenții direcți ai dr. Vladimir Bogos se află în situația majorității absolute a românilor născuți după 1945, care nu-și cunosc istoria familiei. Aceasta datorită atitudinii generale a părinților, care-și „fereau” urmașii, născuți în proaspăta neagră noapte a totalitarismului comunist, care se abătuse peste ființa poporului nostru, de posibilitatea de a face legătura cu trecutul familiei din care proveneau, trecut care putea constitui motiv de suferință fizică, psihică și cu consecințe grave asupra libertății lor și a familiilor lor. În plus, în familia descendenților dr. Vladimir Bogos „tăcerea” asupra trecutului era un imperativ al supraviețuirii întregii familii. Impusă de cumplitele vremuri trăite, era însoțită de frica de a nu le fi descoperite acte personale de proprietate pentru bunuri imobile, aflate în Basarabia sovietizată și încorporată U.R.S.S.-ului, precum și documente care să probeze acțiuni și fapte ce au stat la baza construirii și înfăptuirii marelui deziderat al românilor basarabeni după alipirea samavolnică a Basarabiei la Imperiul Rus în 1812, Unirea cu România-Mamă. Acestea ar fi atras asupra familiei consecințe

mult mai grave decât „domiciliul forțat în Craiova”, constituind motivele pentru care descendenții doctorului Bogos nu-și cunosc istoria familiei din care provin. Înlăturarea regimurilor totalitare comuniste în 1989 a fost momentul în care elita autentică a vechii României, de pe cele două maluri ale Prutului, supraviețuitoare negrei nopți comuniste, și descendenții celor care nu au supraviețuit acesteia au început, cu teamă și tristețe, să-și destăinuie sau să-și afle istoria familiei din care provin, istorie care este parte a Istoriei mari a acestui neam.

Pe lângă sursele editate deja existente în spațiul public și regăsite și în literatura de specialitate, în prezenta lucrare am folosit surse primare, inedite, documente, înscrisuri și fotografii, aflate în arhiva personală a descendenților direcți ai dr. Vladimir Bogos, respectiv, profesorul Anna Steinbrecher, născută Grimalschi, și profesorul Nicolae Grimalschi, nepoții de fiică ai patriotului român basarabean, care face subiectul acestei cercetări.

Aceste surse primare inedite sunt expuse în spațiul public, pentru prima dată, cu această ocazie și se regăsesc în anexele care fac parte integrantă din prezenta lucrare, dreptul de proprietate și de folosință fiind rezervat doar posesorilor de drept.

Și astfel a început descoperirea fascinantului trecut al bunicului Vladimir Bogos, cel care s-a dovedit a fi unul dintre cei mai tineri deputați ai Sfatului Țării, după cum arată procesele-verbale ale Sfatului Țării, precum și Deciziunea Ministrului Agriculturii și Domeniilor din 9 aprilie 1928 și procesul-verbal din 20 septembrie 1928, care poartă semnătura olografă a dr. Vladimir Bogos (fig. 4).

Dr. Vladimir Bogos este descendentul unei „familii de intelectuali basarabeni care au luptat, generație după generație, ca să mențină libertatea Moldovei, iar după anexarea ei de către Imperiul rus, să mențină spiritul și cultura românească trează în conștiința românilor basarabeni” și ale cărei rădăcini în istoria românească se întind până în veacul al XVII-lea (Neculce 1980), familie implicată activ în desfășurarea evenimentelor din anii 1917-1918” (Negrilă 2023).

El s-a născut la 1 aprilie 1893 în satul Grozești, județul Lăpușna, fiu al preotului Dimitrie Bogos, care a slujit ca preot în comunele Grozești și Boldurești, județul Chișinău, și al soției sale Vera, născută Vartic și decedată la 25 mai 1950, la București. După absolvirea Seminarului Teologic din Chișinău, acesta își continuă studiile, urmând Medicina la Universitatea din Kiev și la Universitatea din Cluj și devenind medic pediatru, profesie pe care o desfășoară până la momentul decesului său (fig. 5-6).

„În perioada studenției de la Universitatea din Kiev, Vladimir Bogos, împreună cu Vlad Cazacliu, contribuie activ la reactivarea, în martie 1917, a Cercului Național al studenților români basarabeni „Deșteptarea”, înființat în 1908 la Kiev din inițiativa studenților basarabeni Daniel Ciugureanu, Ștefan Ciobanu, Simion Murafa, Alexei Mateevici și a regățeanului Ștefan Berechet. La 26 aprilie 1917, Vladimir Bogos și Vlad Cazacliu prezintă programul cercului în cadrul unei ședințe

cu toți membrii, program unde apare pentru prima dată, imperativ și fără echi-voc, ideea de unire a Basarabiei cu România. Programul Cercului „Deșteptarea” este semnat: Președinte Vlad Bogos, vice-președinte Vlad Cazacliu, dar la elabo-rarea programului a contribuit, în mare măsură, căpitanul avocat Victor Deleu, președintele voluntarilor transilvăneni și bucovineni și comandantul primului eșalon de voluntari, care a plecat în iunie 1917 în România, la Iași. Acest prim detașament de voluntari a primit steagul românesc desfășurat, la ședința din 26 aprilie 1917 a cercului „Deșteptarea”, pentru a-l duce la Alba Iulia” (extras din amintirile lui Vlad Bogos).

În mai 1917 studentul Vlad Bogos vine la Chișinău, aducând cu el programul cer-cului „Deșteptarea” și noile idei pentru viitorul Basarabiei. Aici continuă să conducă lupta studenților basarabeni prin Societatea Studenților Moldoveni, în calitate de președinte, în acord cu programul elaborat la Kiev împreună cu Victor Deleu. Acest program definește adevăratul traseu pe care-l urmează mai departe intelectualii români basarabeni.

Întrunit la Chișinău, între 20 și 27 octombrie 1917, pentru a decide cu privire la autonomia Basarabiei, Congresul Militar Moldovenesc își schimbă obiectivul cu cel al proclamării autodeterminării, ca urmare a producerii la Petrograd, concomitent cu lucrările sale, a revoluției bolșevice. Acesta este momentul când toți cei adunați decid și declară necesitatea afirmării „autonomiei teritoriale și politice a Basara-biei” (Nistor 2017, 275) și hotărăsc înființarea „Sfatului Țării, care să se ocupe de administrarea tuturor treburilor Basarabiei autonome, până la întrunirea Consti-tuantei alese prin vot universal, egal, direct și secret”. În acest scop, Congresul a ales un birou de organizare a Sfatului Țării, în frunte cu ofițerul Vasile Țanțu, și a desemnat pe cei 130 de viitori deputați, din care 10 din Transnistria (Sfatul Țării 2016, 3-5, 6, 40-41).

Într-o atmosferă „de sărbătoare și de înaltă simțire națională” (Basciani 2018, 7-10, 98), la 21 noiembrie 1917, a avut loc deschiderea lucrărilor Sfatului Țării, alcă-tuit din 150 de deputați – ca urmare a deciziei de mărire a numărului inițial de mandate – reprezentanți ai tuturor naționalităților, confesiunilor, orientărilor poli-tice, ai zemstvelor, asociațiilor profesionale și culturale, care era condus de aleșii Ion Inculeț, președinte, Pan Halippa, vicepreședinte, și Ion Buzdugan, secretar (Sfatul Țării 2016, 8).

Trebuie subliniat faptul că întreg procesul desfășurat în Basarabia, care a dus, în final, la unificarea acestei provincii românești, aflate mai bine de o sută de ani sub dominație țaristă, cu Regatul Român, a avut în centrul său deciziile Sfatului Țării, una dintre cele mai interesante, originale și discutate instituții politice din Basarabia, instituție reprezentativă de stat de cel mai înalt nivel, organul legislativ, cu statut de Parlament, apărut într-un moment îngrozitor, în care Basarabia – ca și restul imperiului din care făcuse parte – se află pe marginea prăpastiei (Sfatul Țării 2016, 5, 93).

Argumentele care demonstrează caracterul legitim al Sfatului Țării, ca organ de stat și exponent al voinței populare, rezidă, pe de o parte, din acțiunile întreprinse de ofițerii armatei moldovenești.

După regulile marilor revoluții burgheze din Occident, când poporul a fost chemat să legitimizeze noua putere, după ce aceasta se legitimase singură prin forța armelor, în contextul momentului istoric extrem de complicat, ofițerii basarabeni au preluat inițiativa organizării statului. La 5-9 noiembrie 1917, în cadrul Congresului Militarilor din Basarabia, cei aproape 900 de delegați (Basciani 2018, 108), reprezentând ofițerii și soldații români basarabeni din unități ale fostei armate ruse, întruniți cu scopul de a declara autonomia Basarabiei, determinați fiind de lovitura bolșevică de la Petrograd, desfășurată concomitent cu lucrările congresului, au proclamat – cu o majoritate covârșitoare de voturi – autonomia și autodeterminarea provinciei și au hotărât să convoace Sfatul Țării, urgent, pentru a obține ratificarea acțiunii lor (Kirițescu 1925, 68-70).

Totodată, acest organ a fost constituit pe baza celor mai largi și democratice alegeri efectuate de Biroul de organizare a Sfatului Țării, înființat de Congresul Militarilor Moldoveni și condus de subofițerul Vasile Țanțu, în decursul cărora au fost desemnați delegații care să reprezinte toate naționalitățile, confesiunile, formațiunile politice, militare, toate dumele și zemstvele, asociațiile profesionale și culturale din Basarabia în Sfatul Țării (Sfatul Țării 2016, 6).

Toate mandatele pretendenților la statutul de deputat au fost atent examinate de Comisia de validare și, în data de 4 decembrie 1917, în cadrul ședinței plenare, Parlamentul aprobă 113 mandate, care îndeplineau condițiile formale corecte și împotriva cărora nu existau contestații, urmând a fi completate cu restul de mandate, după îndeplinirea condițiilor de formă și de fond cerute (Sfatul Țării 2016, 7).

Mai mult decât atât, pe lângă modul de constituire a componenței Sfatului Țării, care reflecta tot spectrul politic, etnic și cultural al Basarabiei, conferindu-i astfel statutul clar de Parlament (Ciobanu 1993, 72), agenda de lucru a Sfatului Țării declară indubitabil statutul de instituție reprezentativă de stat de cel mai înalt nivel, susținut și de statutul deputatului, care, prin legea votată la 26 ianuarie 1918, hotăra atribuțiile și drepturile membrilor Sfatului Țării, confirmând poziția și prestigiul deputaților care aveau responsabilități superioare în raport cu ceilalți funcționari de stat (Sfatul Țării 2016, 9).

Printre deputații Sfatului Țării, organism statal cu rolul de Parlament, ale căror nume sunt deja intrate în conștiința românilor de ambele părți ale Prutului, se regăsește – încă de la începuturile existenței sale și până la desființare – și numele unuia dintre cei mai tineri deputați, Vladimir D. Bogos (Sfatul Țării 2016, 742, 772, 793, 813). Acest tânăr patriot, dedicat cauzei Unirii Basarabiei cu România-Mamă, a fost un român basarabean, care s-a născut la data de 1 aprilie 1893, în satul Boldurești, comuna Grozești, ținutul Chișinău, fiul lui Dimitrie și al Verei, (fig. 5, 7) și care, în perioada 1917-1918, era student la Medicină la Universitatea din

Kiev, Ucraina, membru și activist în societatea culturală Deșteptarea, ce funcționa în centrul studențesc din Kiev, și al Partidului Național Moldovenesc, afiliat Blocului Moldovenesc din Sfatul Țării (Sfatul Țării 2016, 742).

La Congresul Studenților Moldoveni din 10 mai 1917, studenții Vlad Bogos și Vlad Cazacliu „propun ca la 1 septembrie 1917 să se deschidă în Basarabia gimnaziile moldovenești pentru băieți și pentru fete, să se introducă limba română și în seminariile de preoți și de învățători, precum și în școlile de specialitate. Să se facă pregătirile, ca la Chișinău să avem o universitate moldovenească.” „Secretarul congresului Vlad Bogos desfășoară un steag național al studenților, pe care este scris cu litere latine: Trăiască școala moldovenească autonomă! Toți cei de față se ridică în picioare”¹.

Mai mult decât atât, Vladimir Bogos s-a implicat activ în organizarea moldovenilor din Basarabia, mergând la Chișinău, Odesa și peste Nistru, pentru desfășurarea manifestațiilor în favoarea autonomiei Basarabiei față de Rusia asupritoare (fig. 1, 2).

Întreaga activitate realizată de studentul patriot Vladimir Bogos în slujba interesului național al basarabenilor i-a adus alegerea ca deputat în Sfatul Țării din partea Societăților de Studenți Moldoveni din Kiev și Odessa (în locurile destinate moldovenilor de peste Nistru).

El și-a îndeplinit cu loialitate și consecvent patriotism mandatul de deputat. A fost unul dintre cei mai tineri deputați ai Sfatului Țării – avea doar 24 de ani – și a fost deosebit de activ de-a lungul întregului mandat, fără a avea vreo întrerupere, fiind unul dintre cei mai înflăcărați luptători pentru înfăptuirea Unirii Basarabiei cu România, pe care a votat-o la 27 martie 1918. El a fost unul dintre deputații care au completat în limba română chestionarul, fapt prin care își afirmă manifest identitatea românească și mândria națională².

„După Marea Unire, ziua de 24 ianuarie a fost aleasă drept ziua pentru întrunirea Cavalerilor Ordinului Ferdinand. Din acest Ordin au făcut parte fiii neamului, care, prin fapte deosebite, au contribuit la înfăptuirea Marii Uniri. Printre aceștia se numără și Dimitrie Bogos, șef de Stat Major al armatei Republicii Moldovenești, precum și fratele său, Vlad Bogos, deputat în Sfatul Țării și conducător al studențimii basarabene” (Negriță 2023).

Din surse edite, confirmate și de cele inedite, aflăm că, după Unire, Vladimir Bogos absolvă Facultatea de Medicină la Universitatea din Cluj, după care revine în Basarabia, activând ca medic primar în județul Hotin. Întoarcerea în iubitele sale locuri natale, după terminarea studiilor de medicină, îi provoacă o mare decepție din cauza lipsei de „roade ale strădaniilor” patrioților ce au creat cadrul începerii unei vieți noi, care să prindă „rădăcină în solul nou”, invocând deznădăjduit

¹http://www.dacoromania-alba.ro/nr96/fratii_bogos.htm

²<https://nisporeni1618.wordpress.com/2016/12/01/vlad-bogos-nisporeneanul-care-a-votat-unirea/>

numele celor care trebuiau să continue lupta zidirii: „Cijevschi, Herța, Gropa, Crihan, Halipa, Ciobanu și chiar Ciugureanu....” (fig. 3).

Iubirea desăvârșită pentru Țară a fost călăuza care i-a creionat parcursul vieții și i-a motivat întreaga existență. Prin poeziile și scrierile sale ne-a transmis cutremurătoare sentimente de iubire pentru Țară și poporul său, și ne-a făcut să simțim profundul său patriotism și dorința de a-și vedea frumoasa Țară înflorită în cele mai nobile și bogate culori și parfumuri, care i-au fost date ca zestre ancestrală (fig. 10).

Studentul deputat Vladimir Bogos, în perioada 1917-1918, a colaborat ca publicist la ziarul *România Nouă* și *Cuvânt moldovenesc*, iar în perioada interbelică a publicat articole în diverse reviste și ziare.

Ulterior, în scurta perioadă a existenței României Mari, datorită activității și meritelor în înfăptuirea și consolidarea Unirii, a fost ales ca deputat în trei legislaturi în Parlamentul României, numit prefect al județului Hotin, în 1931, și apreciat cu înalte distincții: Steaua României, Coroana României și Ordinul Ferdinand (Negrilă 2023).

Însă tumultuosul secol XX nu-și epuizase surprizele și, de data aceasta, norii negri ai totalitarismului, care obturaseră de ceva vreme Soarele Europei, au atins și România Mare, aducând noaptea grea și asupra ei. Efectele se răsfrâng și asupra mult încercatului dr. Vladimir Bogos, care este obligat de evenimentele momentului să se refugieze, împreună cu familia sa, în 1940, după cedarea rușinoasă a Basarabiei, în România. Cu mare dăruire și speranță, în 1941 se întoarce în Basarabia și își reia practicarea medicinei în județul Hotin.

În 1943, ca urmare a agravării stării sale de sănătate, se pensionează, dar în 1944, când Basarabia sa mult iubită este din nou cotropită și anexată U.R.S.S.-ului, marele patriot, împreună cu familia sa – soția Eufimia și fiica Valentina – se vede obligat să ia calea celui de-al doilea refugiu în România. Evenimentele dezastruoase pentru România și poporul său, din 1945, îl aduc pe dr. Vladimir Bogos în fața necesității supraviețuirii sale și a familiei sale, ceea ce-l obligă, în detrimentul sănătății sale precare, să-și reia activitatea de medic în regiunea petroliferă Ochiuri, județul Prahova (fig. 6).

Dr. Vladimir Bogos, patriotul care și-a dedicat existența înfăptuirii unei României întregite, civilizate, moderne și puternice, la 25 mai 1950, în urma agravării bolii de inimă, dobândite în timpul campaniei de combatere a tifosului exantematic, decedează în București, la spitalul Filantropia, după un atac de cord (fig. 7).

Conform dorinței sale, este incinerat la Crematoriul „Cenușa” din București, unde se odihnește alături de soția sa, Eufimia Bogos, și de fiica lor, Valentina – căsătorită Grimalschi (fig. 8/1; fig. 9). În consecință deci, nu este înhumat „alături de frații săi în cripta familiei la cimitirul Mănăstirii Cernica” (Negrilă 2023), după cum apare eronat în spațiul public.

Mai mult decât atât, nici Sergiu Bogos, cel de-al treilea fiu al patriotului preot basarabean Dimitrie Bogos, nu este înhumat la cimitirul Cernica, ci „a fost înmor-

mântat, în 1946, la Cimitirul *Ghencea* din București”, după cum afirmă istoricul Iurie Colesnic (Colesnic 2023).

Prin cercetările noastre, efectuate în arhiva personală a descendenților direcți ai dr. Vladimir Bogos, profesorul Anna Steinbrecher, născută Grimalschi, și profesorul Nicolae Grimalschi, copiii fiicei Valentina Bogos, căsătorită Grimalschi, am încercat să punem cap la cap poveștile de familie, să coroborăm documentele inedite, puse la dispoziție de aceștia, cu cele editate și cu literatura de specialitate, dedicată Sfatului Țării și patrioților basarabeni, care au contribuit la Unirea din 1918, pentru a verifica corectitudinea unor informații, ce circulă în spațiul public, referitoare la viața celui care a fost unul dintre cei mai dedicați, loiali și autentici patrioți români basarabeni, deputatul dr. Vladimir Bogos.

Mulțumită documentelor inedite prezentate cu această ocazie, considerăm că am reușit să îndreptăm o informație eronată, care circulă în spațiul public și care riscă să intre definitiv în mentalul colectiv drept adevăr incontestabil, fapt care ar duce, inutil, la subminarea onoarei uneia dintre cele mai vechi, oneste și autentice familii de moldoveni, familia Bogos.

Tema identitară rămâne una dintre obsesiile lumii și ale literaturii, indiferent de cât de mult s-ar schimba totul în jurul nostru, pentru că trebuie să știm care ne sunt rădăcinile, cui datorăm ceea ce ne definește și ne individualizează și, mai ales, pentru a înțelege realitatea de azi, care este un complex de efecte ale trecutului din spatele nostru și care încă ne modelează existența.

Bibliografie

- Basciani 2018:** A. Basciani, *Dificila Unire. Basarabia și România Mare 1918-1940* (Chișinău: Ed. Cartier 2018).
- Ciobanu 1993:** Șt. Ciobanu, *Unirea Basarabiei. Studii și documente cu privire la mișcarea națională din Basarabia în anii 1917-1918* (Chișinău: Ed. Știința 1993).
- Colesnic 2023:** I. Colesnic, *Temelia temeliilor. Familia Bogos*, <https://timpul.md/articol/temelia-temeliilor-familia-bogos-61674.html> (accesat în 10 iulie 2023).
- Kirițescu 1925:** C. Kirițescu, *Istoria Războiului pentru Întregirea României, 1916-1918*, vol. III (București: Ed. Cartea Școalelor 1925).
- Neculce 1980:** I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei* (București: Ed. Minerva 1980).
- Negrilă 2023:** M.A. Negrilă, *Frații Bogos – luptători pentru întregirea neamului*, <https://curentul.net/2022/08/26/fratii-bogos-luptatori-pentru-intregirea-neamului/> (accesat în 10 iulie 2023).
- Nistor 2017:** I. Nistor, *Istoria Basarabiei* (București: Ed. Humanitas 2017).
- Sfatul Țării 2016:** *Sfatul Țării. Documente*, vol. 1: *Procesele-verbale ale ședințelor în plen* (coord. I. Țurcanu) (Chișinău: Ed. Știința 2016).

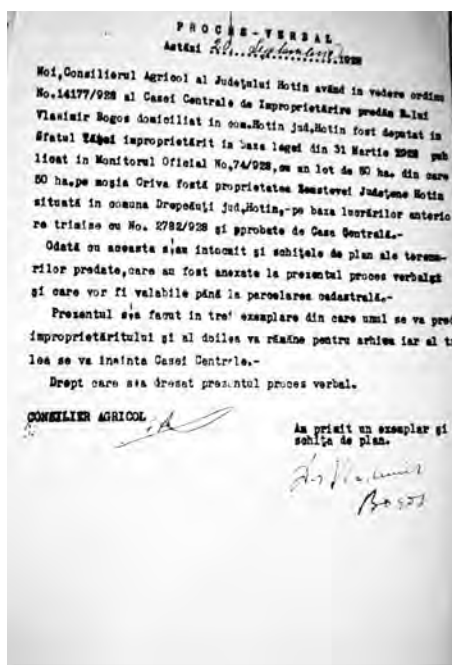
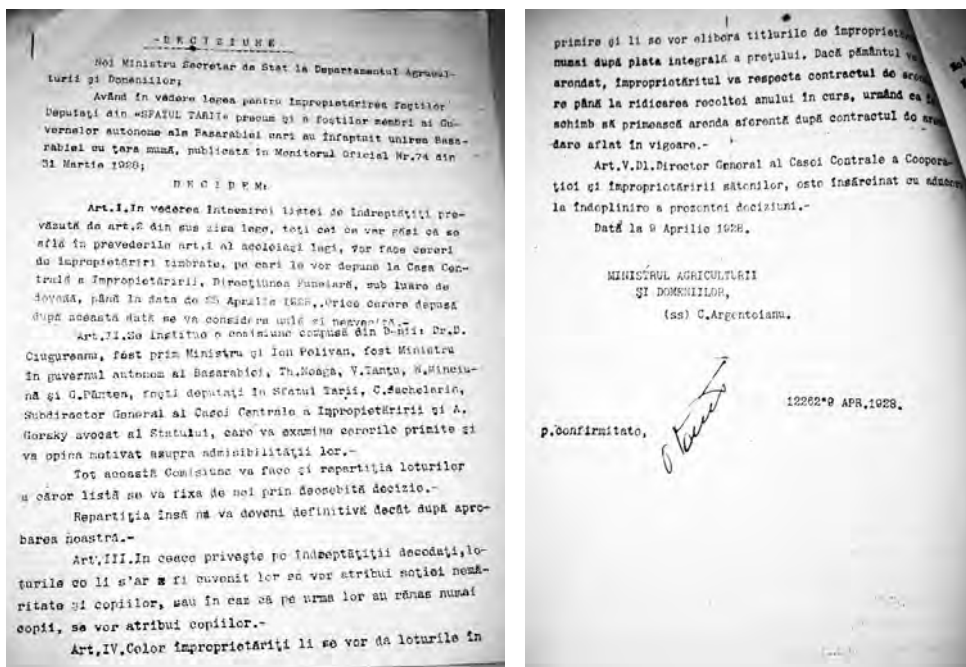

Fig. 4. Deciziune din 9 aprilie 1928 a Ministrului Agriculturii și Domeniilor și procesul-verbal din 20 septembrie 1928, cu semnătura olografă, originală, a dr. Vladimir Bogos.

Concediile care se scad din timpul util la pensie, conf. art. 6 din legea generală de pensii¹⁾

L	DURATA CONCEDIULUI ¹⁾				FELUL CONCEDIULUI ²⁾	ANUL	DURATA CONCEDIULUI ¹⁾				FELUL CONCEDIULUI ³⁾
	Dela	Până la	Luni	Zile			Dela	Până la	Luni	Zile	
	<i>Concediu mai mare de 2 luni într-un an n'a avut</i>										

III. ALTE INDICAȚIUNI ³⁾

a) Funcțiunile îndeplinite și salariile corespunzătoare pe ultimii trei ani

RACUL ȘI CLASA	Dela	Până la	Ani	Luni	Zile	SALA-RIUL PRIMIT			Salariul corespunzător ultimei funcțiuni îndeplinite pentru domiciliul ales de pensionar, prin declarația de domiciliu, anexa la cererea de înscriere la pensie ⁴⁾		
						Pentru timpul servit după 1 Ianuarie 1930		Salariul corespunzător din bugetul anului 1929		Din bugetul ex. 1929 ⁵⁾	Din bugetul ex. 1932 ⁶⁾
						Salariul de bază	Salariul bugetar	Bază	Gradații, indemnizații		
<i>mag. cu 3 gr.</i>	<i>12.1.1940</i>	<i>1.4.1941</i>	<i>—</i>	<i>8</i>	<i>—</i>	<i>—</i>	<i>11300</i>	<i>—</i>	<i>—</i>	<i>—</i>	<i>—</i>
<i>" " 4 gr.</i>	<i>1.4.1941</i>	<i>1.10.1941</i>	<i>—</i>	<i>6</i>	<i>—</i>	<i>—</i>	<i>13400</i>	<i>—</i>	<i>—</i>	<i>—</i>	<i>—</i>
<i>" " "</i>	<i>1.10.1941</i>	<i>1.2.1943</i>	<i>1</i>	<i>9</i>	<i>—</i>	<i>—</i>	<i>19200</i>	<i>—</i>	<i>—</i>	<i>—</i>	<i>—</i>
Domiciliul ales de pensionar: <i>orasul Haleri Str. T. S. Duca 140</i>											

b) Timpul servit în funcțiuni care dau drept la sporirea timpului util la pensie

TIPOUNA PLINITĂ	TIMP SERVIT ÎN CONDIȚIUNILE ART. 8 LEGEA GENERALĂ DE PENSIUNI ȘI ART. 13 ȘI 14 DIN REGULAMENTUL EI					Observațiuni	MOBILIZAT ÎN CONDIȚIUNILE ART. 4 DIN LEGEA GENERALĂ DE PENSIUNI ⁷⁾					Observațiuni ⁸⁾	
	Dela	Până la	Ani	Luni	Zile		Gradul	Dela	Până la	Ani	Luni		Zile
	<i>—</i>	<i>—</i>	<i>—</i>	<i>—</i>	<i>—</i>		<i>—</i>	<i>—</i>	<i>—</i>	<i>—</i>	<i>—</i>		<i>—</i>

c) Alte sporuri de timp ¹⁰⁾

d) Data și motivul ieșirii din serviciu ¹¹⁾

reionat pe ziua de 1 Iulie 1943 pentru cauza de boală ciferată timp și din cauza serviciului conform Deciziei Ministeriale S442848 din 1943

1) Se vor trece la linie fiecare an: a) concediile pentru stagiu unitar, în întregime; b) orice concediu fără salariu, în întregime; c) funcții cu care con-

Fig. 5. Continuare.

„ASTRA ROMÂNĂ” S. A.
Sediu București I, B-Jul Regale Carol I No. 32
Căpătută la 9 Iulie (26 Iunie) 1910
CAPITAL SOCIAL LEI 2.542.500.000
DEPLIN VĂRSAT
Inmatr. Ofic. Reg. Com. Buc. Nr. 249/932 Soc.

Câmpina, 1 Februarie 1945

Personal No. 385./
Dosar C.O./

**DIRECȚIUNEA TEHNICĂ
CÂMPINA GG/LC**

**DOMNULUI
Dr. Bogos
c/o "ASTRA-ROMANA" SA.,
OCHIURI
=====**

Vă confirmăm prin prezenta următoarea înțelegere intervenită între noi:

Dvs. vă luați obligațiunea de a da îngrijiri medicale cu începere dela 1 la 28 Februarie 1945, personalului societății noastre din Ochiuri și Bucșani și/sau din administrațiunile ce vă vom indica eventual ulterior, și anume:

Veți da îngrijirile medicale - în sensul și conform instrucțiunilor Medicului Inspector din București - tuturor salariaților noștri, funcționari și lucrători, precum și familiilor lor, făcând vizite la birourile administrației noastre, dând consultațiile necesare atât la dispensarul nostru cât și la cabinetul Dvs. Vă veți deplasa deasemenea la domiciliul salariaților noștri bolnavi, atunci când va fi nevoie. Veți examina funcționarii și lucrătorii noi angajați, veți face controlul instalațiilor igienice ale coloniei, cantinelor, conșumului, cazarma lucrătorilor, băile, locuințele personalului. În general Dvs. veți avea toată răspunderea din punct de vedere igienic și veți sta tot timpul la dispoziția salariaților noștri din Ochiuri și Bucșani. Veți efectua lucrările administrative în legătură cu serviciul medical ca rapoarte, statistici, etc.-

Dvs. veți îndeplini serviciile enumerate mai sus în schimbul unui onorariu fix lunar de

Lei 70.000 (Saptezecimii)

Absentarea Dvs. din localitate sau dela îndatoririle Dvs. stabilite mai sus, pentru o perioadă oarecare de timp, nu este îngăduită decât cu asentimentul prealabil al Direcțiunei Societății noastre. În asemenea cazuri vom aviza dacă va trebui să lăsați un locuitor. Având în vedere că societatea dorește să aleagă locuitorul în astfel de absențe, societatea înțelege a plăti onorariul său în sumă și în condițiunile ce va găsi de cuviință.-

Sunteți liber a vă exercita profesiunea față de orice persoană care nu este în serviciul Societății "ASTRA-ROMANA" cu condiția însă, ca îndatoririle pe cari le-ați luat față de noi, să nu fie stânjenite

Impozitele prevăzute de Legea Contribuțiilor Directe, precum și orice alte impozite și taxe existente sau ce vor fi în ființă, cad în sarcina Dvs. și vor fi reținute și vărsate fiscului de către noi.

Orice schimbare ce s'ar produce în viitor în impozitele și taxele existente, ce cad în sarcina Dvs., vă va privi exclusiv.-

În cazul când sunteți de acord cu condițiunile de mai sus vă rugăm a ne confirma în scris primirea prezentei și acordul Dvs. cu cuprinsul ei.-

Con. 1 Pers. Buc.

Cu toată stima,
"ASTRA-ROMANA"
Societate Anonimă

Fig. 6. Reluarea activității ca medic la „Astra Română” SA - Ochiuri, Prahova.

COMITETUL PROVIZORIU
al
CAPITALEI
SERVICIUL STĂRI CIVILE
Secția IV

EXTRAS DIN REGISTRUL STĂRI CIVILE PENTRU MURȚI PE ANUL 19

Comuna _____ Județul _____

Nr. curent	DATA înregistrării (anul, luna și ziua)	ANUL, luna, ziua și ora morții	PRENUMELE, NUMELE, profesia, concesiunea și domiciliul	DECEDATULUI			PRENUMELE și NUMELE PĂRINȚILOR	Prenumele și numele soțului (soției)	Locul morții, când nu s-a înregistrat în locuința mortului	Artura actuală de verificare a morții	Eventuale îndreptări sau observații înalte de asinare
				Vârsta	PRENUMELE și NUMELE PĂRINȚILOR	PRENUMELE și NUMELE soțului (soției)					
722	26 Mai 1950	25 Mai 1950 est	Vladimir Bogos medic c. Căminii Dâmbovița	46 ani	Primitiv	Primitiv	Primitiv	Spit. Filaretului	Dr. Serkeșcu est. înregistrat la 26.5.1950	Declarat de medic de fam. dr. Jamandi medic str. Libertății 8.	
										Declarant, Jamandi	
										OFITER AL STĂRII CIVILE, EST	
											peste

Se certifică exactitatea prezentului extras.
26. Mai 1950

OFITER AL STĂRII CIVILE,
Călugă

Comitetul Provizoriu al Stării Civile,
Călugă

N: 23725/50.

Formular Nr. 31.
(Act. 48 din reg.)

M. O., Luptimea 224

Fig. 7. Extras din Registrul de Stare Civilă pentru morți al dr. Vladimir Bogos. 1950.

1

2

Fig. 8. Imagini cu locurile de veci, unde este înscris numele dr. Vladimir Bogos: 1 - adevăratul loc de veci al dr. Vladimir Bogos, Crematoriul Uman „Cenușa”, București; 2 - locul de veci de la Mănăstirea Cernica, unde, eronat, este indicat a fi înhumat dr. Vladimir Bogos.

Fig. 9. Chitanțe originale care atestă incinerarea dr. Vladimir Bogos și a soției sale, Efimia Bogos, la Crematoriul Uman „Cenușa” din București.

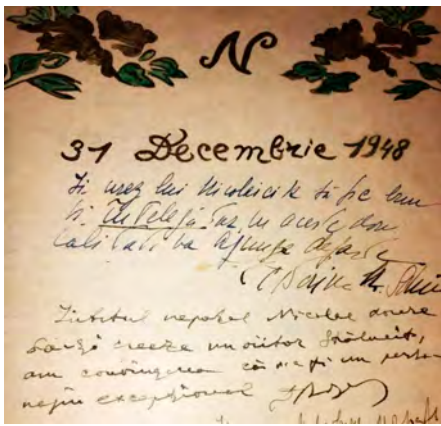

Fig. 10. Documente originale și olografe care atestă, fără echivoc, autenticitatea înscrisurilor deținute de descendenții direcți ai dr. Vladimir Bogos, precum și gradul de rudenie dintre aceștia și dr. Vladimir Bogos.

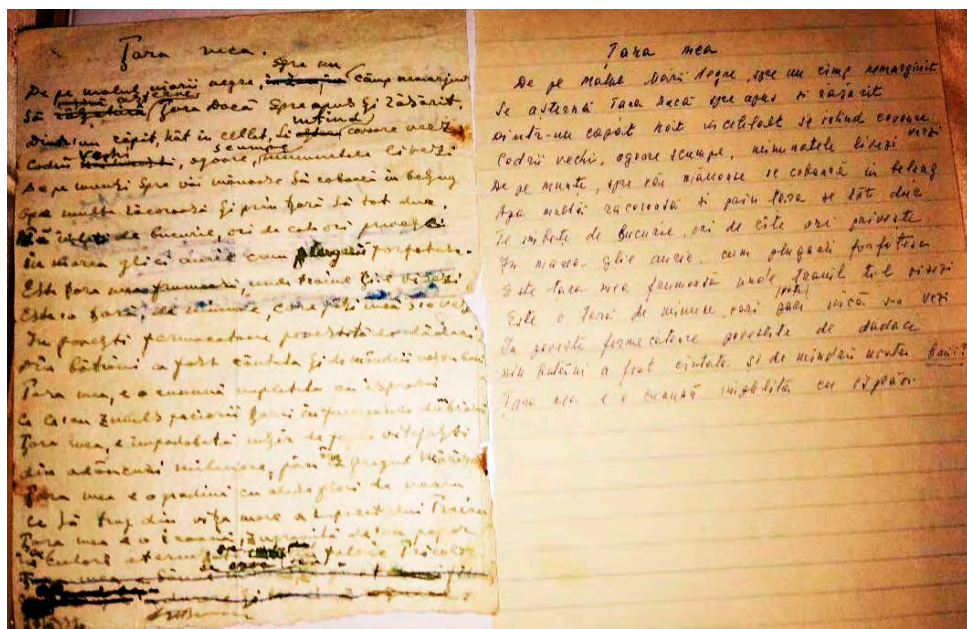

Fig. 11. Poezie proprie, scrisă olograf de dr. Vladimir Bogos și transcrisă de fiica sa Valentina.

Dr. Vladimir Bogos – one of the youngest members of the Council of the Country: unpublished documents from private life

Keywords: young deputy, National Council, unpublished documents, private life.

Abstract: The personality and historical activity of Dr. Vladimir Bogos, one of the youngest deputies of the Sfatul Țării (National Council) with continuous presence and involvement in this Moldovan institution from its inception to its conclusion, have been scarcely presented in both Romanian and Moldovan historiography. Often, these presentations have been inaccurately portrayed. The life of Dr. Vladimir Bogos, silenced and forgotten by the communist regime along with the lives of all those who made the Union of Bessarabia with Romania possible, has begun to be rediscovered in recent years, thanks to the efforts of historians interested in the Bessarabia issue, the activities of the Sfatul Țării, a unique institution in the Romanian context, and the Union of Bessarabia with Romania.

Nonetheless, the activity of Dr. Vladimir Bogos, prior to the establishment of the premises that made the “Union with the Mother Country of Bessarabia, arbitrarily transformed into a tsarist province” – his major aspiration – throughout the existence of the institution that made this aspiration possible, and especially after the fulfillment of the dream to which he dedicated his youth and energy, remains very little known and often inaccurately presented. Moreover, the activity and private life of one of the youngest deputies of the Sfatul Țării, both before and during the entire period of Bessarabia’s belonging to the Romanian state, still remains insufficiently known. The primary testimony of his activity is his nomi-

nation in the two volumes of documents published in Chișinău under the coordination of Ion Țurcanu, “Sfatul Țării: Documents, vol. 1 - Plenary Session Minutes” and “Sfatul Țării: Documents, vol. 2 - Agrarian Committee Session Minutes”, as well as in the seven volumes encompassing “Romanian Newspapers about the Union of Bessarabia, Bukovina, and Transylvania”, published in Bucharest under the coordination of Marius Diaconescu and Andrei Florin Sora. These sources are unique historical sources that only slightly reflect the image of a Romanian-Bessarabian patriot who contributed to the realization of Greater Romania in 1918. The previously undiscovered documents in the archive of the direct descendants through the maternal line, concerning this interesting historical figure directed my research and analysis towards unveiling the strong yet profoundly sensitive personality of Dr. Vladimir Bogos.

My presentation will encompass aspects of Dr. Vladimir Bogos’ political, professional, and private life, shaped by these unique documentary materials that will introduce a character of the Bessarabian elite to Romanian historiography, offering a different image and dimension of Dr. Vladimir Bogos’ contributions to one of the most remarkable Romanian historical events.

List of illustrations:

- Fig. 1. Handwritten document Vladimir Bogos. April 23, 1917.
- Fig. 2. Handwritten document Vladimir Bogos. August 3, 1917.
- Fig. 3. Handwritten document Vladimir Bogos. January 20, 1920.
- Fig. 4. Decision of April 9, 1928 of the Minister of Agriculture and Domains and Minutes of September 20, 1928 with the original Handwritten signature of Dr. Vladimir Bogos.
- Fig. 5. Extract from the Civil Status Register of Dr. Vladimir Bogos. 1943.
- Fig. 6. Resumption of activity as a doctor at “Astra Română” SA - Ochiuri, Prahova.
- Fig. 7. Extract from the Register of Civil Status for the Dead of Dr. Vladimir Bogos. 1950.
- Fig. 8. Images of the burial places where the name of Dr. Vladimir Bogos is inscribed: 1 - the real eternal place of Dr. Vladimir Bogos, “Cenușa” Human Crematorium, Bucharest; 2 - the burial place at the Cernica Monastery where Dr. Vladimir Bogos is erroneously indicated to be buried .
- Fig. 9. Original receipts certifying the cremation of Dr. Vladimir Bogos and his wife, Efimia Bogos , at the “Cenușa” Human Crematorium in Bucharest.
- Fig. 10. Original handwritten documents that attest, unequivocally, the authenticity of the inscriptions held by the direct descendants of Dr. Vladimir Bogos, as well as the degree of kinship between them and Dr. Vladimir Bogos.
- Fig. 11. Own poem, handwritten by Dr. Vladimir Bogos and transcribed by his daughter Valentina.

Ana Grimalschi, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, Academia Română, București, România, ORCID ID: 0009-0000-4915-4041, e-mail: anagrimalschi@gmail.com

PROTOIEREU MIHAIL BEREZOVSKI – ILUMINATOR ȘI COMPOZITOR BASARABEAN. NOI CONTRIBUȚII LA BIOGRAFIA LUI

Victor Țvircun

Cuvinte-cheie: Mihail Berezovski, protoiereu, compozitor, Basarabia, muzica bisericească.

În ciuda unei aparente popularități, biografia și creația remarcabilului compozitor și om de cultură basarabean, protoiereul Mihail Berezovski, continuă să-i intereseze pe istoricii și criticii de artă. Dovadă stau numeroasele articole apărute în publicații științifice și în lucrări enciclopedice (Arabagiu 1992, 192-199; Axionova 1970, 576; Barbanoi 2015a, 26-31; Barbanoi 2015b, 40-41; Barbanoi 2016; Boldurat 2002; Ciobanu-Suhomlin 2004, 86-92; Colesnic 2016, 276-279; Cunesco 1993, 91-96; Богдановский 1962; Котляров 1967; Наумов 2002, 652; Пожар 2008, 145-151; Цвиркун, Кантарян 2017, 132-140). O contribuție certă în studierea vieții și creației lui M. Berezovski o reprezintă teza de doctorat a istoricului de artă Cristina Barbanoi, recent susținută public (Barbanoi 2016).

Bazându-se pe un bogat material factual, cules din documentele, articolele și știrile publicate în presa locală, dar și din cele obținute din fondurile Arhivei de stat a Republicii Moldova, autorii menționați au elucidat multe aspecte ale biografiei protoiereului M. Berezovski, ale activității sale preoțești, didactice și de creație, acordând o deosebită atenție evidențierii talentului său de compozitor, dirijor și interpret. Totuși, nici pe departe nu și-au găsit reflectare în lucrările menționate toate aspectele vieții lui M. Berezovski, ale creației sale muzicale și ale slujirii etico-duhovnicești. Căutarea continuă, dincolo de teritoriul Moldovei, a documentelor de arhivă, inedite și necunoscute cercurilor științifice, legate de această remarcabilă personalitate a societății basarabene de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, a înlesnit descoperirea unor materiale care completează și precizează câteva episoade din biografia sa.

În cazul de față, este vorba de documente referitoare la activitatea de slujire preoțească și de promovare a muzicii corale de către protoiereul Mihail Berezovski între anii 1901-1915, descoperite de noi la Arhiva Istorică Rusă de Stat (AIRS) din Sankt-Petersburg, în fondul Cancelariei Sfântului Sinod și în fondul personal al lui K.P. Pobedonostev, ober-procurorul Sfântului Sinod.

Luete în ansamblu, documentele menționate ne dau posibilitatea completării și precizării unor detalii din biografia lui M. Berezovschi, dar și a clarificării acelor aspecte din activitatea sa de preot, dar și din cea artistică, ce nu și-au găsit reflecție în lucrările biografilor săi.

În primul rând, trebuie precizate datele referitoare la familia lui M. Berezovschi. Potrivit afirmației cercetătorului moldovean Iurie Colesnic, protoiereul și soția sa, Elena Dmitrievna „*au avut un singur fiu, Andrei*” (Colesnic 2016, 279). Însă, după cum indică înscrisurile din statul de funcții al lui M. Berezovski pentru anul 1915, în afară de Andrei, care avea atunci 24 de ani, în numărul copiilor săi erau menționați: „fiul Dmitri – 21 de ani, și patru fiice: Maria – 24 de ani, Alexandra, 20 de ani, Zinaida – 15 ani și Elena – 13 ani”¹.

Următoarele date biografice, care necesită precizări, se găsesc în articolul lui A.A. Naumov din *Enciclopedia Ortodoxă*. Conform acestora, M. Berezovschi „a fost numit, în anii 1891 și 1892, regent al Corului arhieresc din Chișinău” (Hayмов 2002, 652). Însă, potrivit statului de funcții al protoiereului, menționat de noi, „la 11 ianuarie 1891 el a fost numit doar loctiitor al regentului”. Iar confirmarea în funcția de regent a avut loc abia la 31 august 1904². La fel de eronată este și datarea studiilor sale împreună cu vestitul compozitor rus A.K. Liadov. Autorul articolului le atribuie anilor '90 ai secolului al XIX-lea (Hayмов 2002, 652), în timp ce sursele documentare indică anii 1901-1902, când acesta efectua un stagiul la Sankt-Petersburg, la Capela Imperială. Confirmarea încheierii cu succes a stagiului o reprezintă acordarea „titlului de regent, eliberat de Direcția Capelei Imperiale la 7 mai 1902” preotului M. Berezovschi³.

Un alt aspect al biografiei protoiereului M. Berezovschi, care necesită precizări, este un înscris din menționatul stat de funcții. La rubrica „A suferit condamnări” era precizat pe scurt „nu a suferit”⁴. Însă evenimentele anilor 1900-1901, consemnate în dosarele ober-procurorului Sfântului Sinod E.P. Pobedonostev, demonstrează contrariul.

În noiembrie 1900, între preasfințitul Iakov, episcop al Chișinăului și Hotinului⁵, și preotul M. Berezovschi, slujitor la catedrala din Chișinău, a avut loc un conflict pe motive personale. Consecința acestuia a fost înlăturarea lui M. Berezovschi de la conducerea corului arhieresc și desființarea corului⁶. Mai mult decât atât, sub pretextul că preotul, fără a avea aprobarea conducerii bisericești, „a participat la concertele elevilor, organizate în liceu în scop caritabil și educativ”, acesta a fost deferit judecății bisericești⁷.

¹ AIRS, F. 796, inv. 436, dos. 681, f. 1 verso.-2.

² AIRS, F. 796, inv. 436, dos. 681, f. 1 verso-2.

³ AIRS, F. 796, inv. 436, dos. 681, f. 1 verso-2.

⁴ AIRS, F. 796, inv. 436, dos. 681, f. 1 verso-2.

⁵ Iakov (Piatnițki) – episcop al Chișinăului și Hotinului de la 26 ianuarie 1898 până la 12 august 1904. Ulterior a fost Mitropolitul Tomskului.

⁶ AIRS, F. 1574, inv. 2, dos. 97, f. 57 verso-58.

⁷ AIRS, F. 1574, inv. 2, dos. 97, f. 58.

Prin hotărârea Consistoriului, care a urmat acestui caz, s-a decis „...ca preotul [Mihail] Berezovschi să fie amendat cu 25 de ruble în folosul epitropiei și să i se interzică dirijarea corului liceului la concerte și frecventarea claselor de muzică ale profesorului Gutor”⁸. „Dizgrația” Preasfințitului Iakov față de M. Berezovschi a durat mai mulți ani și s-a încheiat doar odată cu plecarea episcopului din eparhia Chișinăului și Hotinului la începutul lunii august 1904.

Nou-venitul arhiereu Vladimir⁹, apreciind truda și meritele preotului M. Berezovschi, l-a confirmat, la 31 august al aceluiași an, ca regent al corului arhieresc, iar după câteva luni, la 3 decembrie, l-a ridicat – pentru slujirea sa sânguinoasă – la rangul de preot mitrofor¹⁰.

Conflictul dintre Preasfințitul Iakov și părintele M. Berezovschi a dus la apariția unor elemente de mitogenază în rândul cercetătorilor biografiei preotului și compozitorului basarabean. Astfel, în articolul lui Boris Kotlearov, publicat în anul 1967, se afirma că interesul lui M. Berezovschi pentru muzica laică și pentru activitatea obștească a generat nemulțumirea conducerii bisericești. Mai mult decât atât, pentru interpretarea ariei lui Mefisto din opera *Faust* de Charles Gounod, el ar fi fost suspendat temporar din cinul preoțesc și înlăturat de la conducerea corului arhieresc (Kotлярov 1967, 82). În lucrarea sa de doctorat, dedicată creației lui M. Berezovschi, cercetătoarea din Moldova, Cristina Barbanoi „consideră aceste informații un mit, deoarece în niciunul din documentele folosite de ea nu s-a găsit confirmarea acestui fapt” (Barbanoi 2016, 35). Viața și practica ne conving permanent de faptul incontestabil că adevărul se află întotdeauna, undeva, la mijloc. N-a făcut excepție nici evenimentul menționat. Documentele descoperite de noi și citate în *Anexă* dovedesc convingător că a existat un conflict între conducerea bisericească a eparhiei Chișinăului și Hotinului și preotul Berezovschi. Dar el nu a avut acele consecințe nefericite, menționate de B. Kotlearov în articolul său. În afară de aceasta, însăși hotărârea Consistoriului bisericesc n-a fost atât de nefastă pentru compozitor, precum o descrie cercetătorul. Totuși, însuși faptul de a fi supus judecății bisericești a reprezentat una din paginile dramatice ale biografiei acestui om deosebit.

Informațiile prezentate mai sus ne conduc la concluzia necesității unei cercetări monografice obiective, profunde și sub toate aspectele a moștenirii spirituale, intelectuale și de creație a remarcabilului compozitor, pedagog și om de cultură din Basarabia sfârșitului de secol XIX și începutului de secol XX, protoiereu Mihail Berezovschi. Pentru realizarea acestui proiect științific trebuie efectuate cercetări arheografice pe mai multe direcții în fondurile de manuscrise ale bibliotecilor, precum și în arhivele din Republica Moldova, Federația Rusă, România și Ucraina.

În **Anexe** sunt cuprinse textele documentelor descoperite de noi în fondurile Arhivei Istorice Ruse de Stat din Sankt Petersburg.

⁸ AIRS, F. 1574, inv. 2, dos. 97, f. 57 verso.

⁹ Vladimir (Senkovski) – episcop al Chișinăului și Hotinului de la 12 august 1904 până la 16 septembrie 1908.

¹⁰ AIRS, F. 796, inv. 436, dos. 681, f. 1 verso-2.

Документ № 1.

Письмо Н.П. Тарновского¹¹ к К.П. Победоносцеву¹²

Ваше Высокопревосходительство, Константин Петрович.

Кишиневский преосвященнейший Иаков, именуемый смиренным, как то видно из подписанного им постановления Синода, от отлучении от церкви графа Л.Н. Толстого, до того возненавидел местного собора священника [М.] Березовского, и так творит над ним суд, такую расправу.

Мало того, что преосвященный Иаков, распустив архиерейских певчих, лишил священника [М.] Березовского управления этим хором, на организованнее которого этот священник положил душу свою, все свои силы; мало того, что не взирая на 12-летнюю беспорочную и ревностную службу в кафедральном соборе священника [М.] Березовского, преосвященный Иаков отдал его под суд за то только, что он участвовал в ученических концертах, устраиваемых в гимназии с благотворительною и воспитательною целью – но Преосвященный Иаков, неотвязчиво преследуя этого священника решился даже лишить его права давать уроки пения в Кишиневской духовной семинарии. Ректор семинарии пригласил Березовского заняться этими уроками. Тот охотно согласился, а правление представило о сем на утверждение Преосвященному Иакову. Последовала такая резолюция – «Священник [М.] Березовский состоит под судом и // при том по делу о пении. В виду этого, уроки церковного пения в семинарии не могут быть предоставлены сему священнику».

Решение Консистории по означенному делу о пении постановлено: „... оштрафовать священника [М.] Березовского в пользу попечительства 25 рублями с воспрещением управлять гимназическим хором в концертах и посещать музыкальные классы профессора Гутора¹³”. Эти музыкальные классы священник Березовский посещал с целью усовершенствоваться в музыке и пении. Цель благородная и достойная поощрения.

Причина конфликта. Преосвященный Иаков, уезжая в Петербург в ноябре минувшего года (1900) для присутствия в Священном Синоде, выразил желание взять с собой священника [М.] Березовского. По семейным обстоятельствам тому нельзя было ехать. Он просил Владыку оставить его в Кишиневе.

¹¹ Н.П. Тарновский. Профессор медицины Санкт-Петербургского Университета. Преподавал на высших женских медицинских курсах.

¹² К.П. Победоносцев (21 мая [2 июня] 1827, Москва - 10 [23] марта 1907, Санкт-Петербург). С 1880 по 1905 годы занимал пост обер-прокурора Святейшего Синода. С 1872 года член Государственного совета.

¹³ В.П. Гутор (2 [14] апреля 1864, Кишинев - 30 мая 1947, Одесса). Музыкальный деятель, педагог. Закончил Санкт-Петербургскую консерваторию. В 1893 г. основал в Кишиневе первую музыкальную школу, которая просуществовала до 1907 года.

Владыка рассердился, а затем, когда салился в вагон, приказал распустить певчих. Спустя месяц после отъезда Преосвященного в Петербург я, приехав в Кишинев, зашел в Собор помолиться и был несколько удивлен отсутствием певчих, и при том, во время архиерейского служения викарного преосвященного Аркадия... В соборе тишина, уныние, тогда, когда в это время поются духовные песнопения. // Узнав от церковного старосты, что певчие распущены по приказанию Преосвященного Иакова, чем крайне недовольны прихожане, а несчастные певчие остались без всяких средств к существованию, я, возмущенный, телеграфировал Вашему Высокопревосходительству о таком необычайном поступке Кишиневского архипастыря. Преосвященный Иаков, узнав о моей телеграмме, вообразил, что я телеграфировал по наущению священника [М.] Березовского, которого я тогда в глаза не видел. Заподозрив священника Березовского в интриге, Преосвященный стал его преследовать, что и проявилось в отдаче под суд за пение. Мои неоднократные жалобы Синоду о распусчении певчих, к сожалению оставлены без последствий. Не могу не обратить внимание Вашего Высокопревосходительства на личность священника [М.] Березовского. Как иерей, он стоит на высоте своего призвания, всеми любим и уважаем. 12-й год он священник в кафедральном соборе и по отзыву прихожан всегда исполнял свои обязанности с полным усердием. Как человек, он отличается // прекрасными душевными качествами, при чем одарен еще музыкальным талантом.

Н.П. Тарновский

19 октября 1901 года

Санкт Петербург, Невский 51¹⁴

Источник: Российский государственный исторический архив (РГИА), Ф. 1574 (К.П. Победоносцева), оп. 2, д. 97, лл. 57-58об.

Document nr. 1 (traducere).

Scrisoarea lui N.P. Taranovski¹⁵ către K.P. Pobedonostev¹⁶

Excelența Voastră, Konstantin Petrovici.

Înalt-preasfințitul Iakov din Chișinău, numit cel smerit, așa cum se vede din hotărârea Sinodului, semnată de el, cu privire la excluderea din Biserică a contelui

¹⁴ На полях этого письма рукою К.П. Победоносцева была наложена следующая резолюция: «Не могу долее вмешиваться и разрешить спор между Тарновским и архиепископом из-за хора» (РГИА, Ф. 1574, оп. 2, д. 97, л. 57).

¹⁵ N.P. Tarnovski – profesor de medicină la Universitatea din Sankt-Petersburg. A predat la Cursurile superioare de medicină pentru femei.

¹⁶ K.P. Pobedonostev – (21 mai [2 iunie] 1827, Moscova – 10 [23] martie 1907, Sankt-Petersburg). Din 1880 până în 1905 a fost ober-procuror al Sfântului Sinod. Din 1872 a fost membru al Consiliului de Stat.

L.N. Tolstoi, într-atât îl dușmănește pe preotul catedralei locale, [M.] Berezovschi, încât îi pricinuieste necazuri și se răzbună pe el.

Nu numai că Preasfințitul Iakov, suprimându-i pe cântăreții bisericești, i-a luat preotului [M.] Berezovschi conducerea acestui cor, la organizarea căruia acest preot și-a pus tot sufletul, toate puterile; nu numai că, fără a ține cont de faptul că preotul [M.] Berezovschi a slujit fără cusur și plin de râvnă timp de 12 ani la catedrală, Preasfințitul Iakov l-a dat în judecată doar pentru că a luat parte la concertele elevilor, organizate la liceu în scop caritabil și educativ. – Dar Preasfințitul Iakov, prigonindu-l fără încetare pe acest preot, a hotărât să-l lipsească și de dreptul său de a da lecții de cântare bisericească la Seminarul teologic din Chișinău. Rectorul Seminarului l-a invitat pe Berezovschi să țină aceste lecții. El a acceptat bucuros, iar conducerea (seminarului) a prezentat Preasfințitului Iakov propunerea spre aprobare. A urmat această rezoluție – „Preotul [M.] Berezovschi este dat în judecată (bisericească) și // tocmai în cauza cântării. Având în vedere acest lucru, nu-i poate fi permis acestui preot să țină lecții de cântare bisericească la seminar”.

Prin hotărârea Consistoriului cu privire la chestiunea cântării s-a stabilit: „...să fie amendat preotul [M.] Berezovschi cu 25 de ruble în folosul epitropiei și să i se interzică dirijarea corului liceului la concerte și să frecventeze clasele profesorului Gutor¹⁷”. Preotul Berezovschi frecventa aceste clase de muzică cu scopul de a se perfecționa în domeniul muzicii și al canto-ului. Un scop nobil și demn de apreciat.

Motivul conflictului. Preasfințitul Iakov, plecând la Petersburg, anul trecut (1900) în noiembrie, pentru a lua parte la Sfântul Sinod, și-a exprimat dorința de a-l lua cu el pe preotul [M.] Berezovschi. Din cauze legate de circumstanțe familiale, acesta nu putea să plece. El l-a rugat pe Vlădică să-l lase să rămână la Chișinău. Vlădică s-a supărat, iar după ce s-a suit în vagon, a dat ordin să fie desființat corul. La o lună după plecarea Preasfințitului la Petersburg, eu, venind la Chișinău, am intrat la Catedrală să mă închin și am fost oarecum mirat de lipsa cântăreților, chiar și în timpul slujbei Preasfințitului Arcadie, arhiereu-vicar... În Catedrală era liniște, întristare atunci când, de obicei, se aud cântările religioase. //Aflând de la starostele bisericii că la ordinul Preasfințitului Iakov corul a fost desființat, ceea ce i-a nemulțumit foarte mult pe enoriași, iar bieții cântăreți au rămas fără niciun fel de mijloace de trai, eu, indignat, i-am telegrafiat Excelenței Voastre despre acest gest neobișnuit al arhipăstorului din Chișinău. Preasfințitul, aflând de telegrama mea, și-a închipuit că eu v-am telegrafiat la îndemnul preotului [M.] Berezovschi, pe care atunci nici măcar nu-l văzusem. Bănuindu-l pe preotul Berezovski de această uneltire, Preasfințitul a început să-l persecute, fapt care s-a concretizat prin darea lui în judecată pentru cântări. Nenumăratele mele plângeri adresate Sinodului, cu privire la desființarea corului, au rămas, din păcate, fără urmări. Nu pot să nu atrag atenția Excelenței Voastre asupra personalității preo-

¹⁷ V.P. Gutor (2 (14) aprilie 1864, Chișinău - 30 mai 1947, Odesa). Muzician, pedagog. A absolvit Conservatorul din Sankt-Petersburg. În anul 1893 a înființat la Chișinău prima școală de muzică, care a funcționat până în anul 1907.

tului [M.] Berezovschi. Ca iereu, el se află la înălțimea chemării sale, este iubit și stimat de toți. De 12 ani este preot la Catedrală și, după spusele enoriașilor, și-a îndeplinit întotdeauna obligațiile cu toată sârguința. Ca om, el se remarcă // prin admirabile calități spirituale, fiind totodată dăruit și cu talent muzical.

N.P. Tarnovski
19 octombrie 1901
Sankt Petersburg, bd. Nevski 51¹⁸

Sursa: Arhiva Istorică Rusă de Stat (AIRS), F. 1574 (K.P. Pobedonostev), inv. 2, dos. 97, f. 57-58verso.

Anexă nr. 2

Документ № 2.

Послужной список священника Кишиневского кафедрального собора Михаила Андреевича Березовского за 1915 год

Священник Михаил Андреев Березовский, 47 лет, из духовного звания. Недвижимого имущества нет.

Награжден:

Набедренником – в 1898 году

Скуфьей – в 1904 году

Камилавкою – в 1907 году

Наперсным крестом – в 1911 году

Имеет серебряную медаль в память царствования императора Александра III-го в 1914 году за участие в богослужении при открытии в высочайшем их Императорских Величеств присутствии памятника императору Александру I в Кишиневе, пожалован золотым наперсным крестом без украшений из кабинета Его Императорского Величества.

Окончил курс Кишиневской духовной семинарии – в 1888 году

Рукоположен во священники в Свято Архангело-Михайловской церкви города Кишинева – 1 октября 1889 года

Переведен к Кафедральному собору на штатное Священническое место – 24 марта 1890 года

Назначен исполняющим должность регента Архиерейского хора – 11 января 1891 года

Назначен членом ревизионной комиссии при Свечном заводе – 1894 году

¹⁸ Pe marginile acestei scrisori a fost scrisă de mâna lui K.P. Pobedonostev următoarea rezoluție: „Nu pot să mă amestec mai mult și să soluționez conflictul dintre Tarnovski și arhiepiscop din cauza corului” (AIRS, F. 1574, inv.2, dos. 97, f. 57 verso-58).

Подучил звание регента, о чем имеет свидетельство, выданное ему Управлением Придворной капеллы – 7 мая 1902 года

Утвержден регентом Архиерейского хора – 31 августа 1904 года

Назначен на должность преподавателя пения в старших классах семинарии – 31 августа 1905 года

Поведения весьма хорошего. Под судом не бывал

Жена – Елена Дмитриевна – 42 лет

Дети:

Андрей – 25 лет

Мария – 24 лет

Дмитрий – 21 год

Александра – 20 лет

Зинаида – 15 лет

Елена – 13 лет

// Назначен членом комиссии для испытания лиц ищущих псаломщической должности и посвящения в стихарь – 19 июля 1906 года

Назначен членом-делопроизводителем Совета псаломщического класса – 2 октября 1907 года

Назначен старшим преподавателем теории музыки и пения в псаломщическом классе – 3 января 1909 года

Назначен заведующим Кишиневской псаломщической школы – 24 сентября 1913 года

Источник: РГИА, Ф. 796, оп. 436, д. 681, л. 1-3.

Document nr. 2 (traducere).

Stat de funcții pe anul 1915 al preotului Catedralei din Chișinău,
Mihail Andreevici Berezovschi

Preotul Mihail Andreevici Berezovschi, 47 de ani, (provenit) din cler.

Nu posedă avere imobilă.

I s-a acordat:

Bederniță – în anul 1898

Scufă (culion) – în anul 1904

Camilafcă – în anul 1907

Cruce pectorală – în anul 1911

Are medalie de argint în amintirea domniei împăratului Alexandru al III-lea (acordată) în anul 1914 pentru participarea la slujba de inaugurare la Chișinău, în prezența

Majestăților Lor Imperiale, a monumentului închinat împăratului Alexandru I; i s-a conferit de la Cabinetul Majestății Sale Imperiale crucea pectorală de aur, simplă.

A absolvit Seminarul teologic din Chișinău – în anul 1888

Hirotonit preot la biserica Sfântul Arhanghel Mihail din Chișinău – 1 octombrie 1889

Transferat la Catedrală pe post de preot slujitor – 24 martie 1890

Numit locțiitor al regentului Corului arhieresc – 11 ianuarie 1891

Numit membru al Comisiei de revizie din cadrul Fabricii de lumânări – în anul 1894

A primit funcția de regent, conform Adeverinței eliberate de Direcția Capelei Imperiale – 7 mai 1902

Confirmat regent al Corului arhieresc – 31 august 1904

Numit profesor de cântări bisericești la clasele mari ale Seminarului – 31 august 1905

Comportare foarte bună. Nu a suferit condamnări.

Soția – Elena Dmitrievna – 42 de ani

Copii:

Andrei – 25 de ani

Maria – 24 de ani

Dmitri – 21 de ani

Alexandra – 20 de ani

Zinaida – 15 ani

Elena – 13 ani

Numit membru în Comisia de examinare a persoanelor care solicită postul de dascăl și hirotesia de citeț – 19 iulie 1906

Numit membru-secretar al Consiliului clasei de dascăli – 2 octombrie 1907

Numit profesor de teoria muzicii și de cânt la clasa de dascăli – 3 ianuarie 1909

Numit directorul Școlii de dascăli din Chișinău – 24 septembrie 1913

Sursa: AIRS, F. 796, inv. 436, dos. 681, f. 1-3.

Bibliografie

Arabagiu 1992: R. Arabagiu, Cine ești, Mihail Berezovschi? In: Basarabia, nr. 11 (Chișinău: Editura Universul 1992), 192-199.

Axionova 1970: L. Axionova, Berezovschi M. In: Enciclopedia Sovietică Moldovenească, vol. I (Chișinău 1970), 576.

Barbanoi 2015a: C. Barbanoi, Rugăciunile „La râul Vavilonului” și „Ușile Pocăinței” din ciclul „Imnele Vecerniei și Utreniei” de Mihail Berezovschi – exemple de abordare a creațiilor altor compozitori. In: Studiul artelor și culturologie: istorie, teorie, practică, nr. 3 (26) (Chișinău: Grafema Libris 2015), 26-31.

- Barbanoi 2015b:** C. Barbanoi, Activitatea lui Mihail Berezovschi reflectată în documentele Arhivei Naționale din perioada Basarabiei Țariste. In: Educația artistică: realizările trecutului și provocările prezentului. Conferința științifică internațională dedicată aniversării a 75 de ani de învățământ artistic din Republica Moldova (25-26 noiembrie, 2015). Rezumatele lucrărilor (Chișinău: Grafema Libris 2015), 40-41.
- Barbanoi 2016:** C. Barbanoi, Creația corală bisericească a compozitorului Mihail Berezovschi din perspectiva tradițiilor muzicale Ortodoxe. Teză de doctor în studiul artelor și culturologie. Specialitatea 653.01 – Muzicologie (Chișinău 2016).
- Boldurat 2002:** V. Boldurat, Mihail Berezovschi – promotor al tradițiilor muzicii corale. In: Învățământul artistic – dimensiuni culturale (Chișinău: Grafema Libris 2002), 78-79.
- Ciobanu-Suhomlin 2004:** I. Ciobanu-Suhomlin, Creația lui Mihail Berezovschi din perspectiva didactică a timpului său (în baza Imnelor Vecerniei, Utreniei și a Liturghiei Sf. Ioan Gură de Aur). In: Învățământul muzical la Chișinău: istorie și contemporaneitate (Chișinău 2004), 86-92.
- Colesnic 2016:** Iu. Colesnic, Chișinăul nostru necunoscut. Ed. a doua, revăzută (Chișinău 2016).
- Cunescu 1993:** Gh. Cunescu, Protoiereul Mihail Berezovschi. Patrimoniul 1, 1993, 91-96.
- Богдановский 1962:** Е.М. Богдановский, Хоровая культура Молдавии (со второй половины XIX века и до наших дней) (Кишинев 1962).
- Котляров 1967:** Б. Котляров, Музыкальная жизнь дореволюционного Кишинева (Кишинев: Картя Молдовеняскэ 1967).
- Наумов 2002:** А.А. Наумов, Березовский Михаил Андреевич. В: Православная Энциклопедия, т. 4 (Москва 2002), 652.
- Пожар 2008:** С. Пожар, Многоликий пастырь: К 140-летию композитора, регента, певца и художника Михаила Березовского. Русин 1-2 (11-12), 2008, 145-151.
- Цвиркун, Кантарян 2017:** В.И. Цвиркун, Н.В. Кантарян (Митрополит Владимир), Материалы к биографии протоиерея Михаила Березовского. В: Patrimoniul spiritual și istorico-cultural al rușilor din Moldova. Culegere de articole ale conferinței științifice cu participare internațională (Chișinău: „Notograf Prim” 2017), 132-140.

Archpriest Mihail Berezovschi – enlightener and composer Bessarabian. New contributions to his biography

Keywords: Mihail Berezovschi, archpriest, composer, Bessarabia, church music.

Abstract: During the last decades, the life and activity of the famous Bessarabian enlightener, composer and pedagogue archpriest Mihail Berezovschi became the subject of several publications and scientific studies. However, not all aspects of the biography of this outstanding personality of Bessarabian society from the end of the 19th century - the first half of the 20th century were reflected. At the same time, some biographical information contains errors and inaccuracies. Documents recently discovered in the state archives of the Russian Federation give us the opportunity to fill in these gaps and remove existing errors and inaccuracies. For the first time, is described the history of Mihail Berezovschi's relations with the hierarchs of the Orthodox Church in Bessarabia, as well as conflicts that arose with some of them. The present communique introduces a new materials into the scientific circuit, which will complete the biography of the great man of Bessarabia's spiritual and intellectual culture.

Dr. hab. Victor Țvirunc, Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă” din Chișinău, Republica Moldova, ORCID ID: 0000-0003-3259-7692, e-mail: tvircun_victor@yahoo.com

CHRISTIAN RAKOVSKI EN UKRAINE: UN SUJET D'ACTUALITE?

Francis Conte

*Nos maîtres socialistes n'ont jamais cessé de nous dire:
«...Vous avez un grave écueil à éviter à tout prix:
en faisant du socialisme, tâchez de ne pas
faire le jeu de la Russie».*

Rakovski, Lettre à Charles Dumas, mais 1915

1. Actualité du sujet

Avec la guerre tragique qui s'exacerbe aujourd'hui en Ukraine. Nous nous trouvons à un moment de rupture où, après l'effondrement de l'Union soviétique en 1991, le «*monde russe*» de Poutine cherche, depuis le 24 février 2022 et par tous les moyens, à anéantir la nation, l'État, mais aussi l'âme du peuple ukrainien. Il le fait par le biais de violences et de mensonges propulsés par une guerre contre l'Ukraine et les Ukrainiens qui est à la fois cruelle, dévastatrice et inepte.

Il nous faut maintenant prendre un certain recul pour essayer de voir comment et pourquoi, en 1919, un Bessarabien d'adoption – Christian Rakovski – fut appelé le «*Lénine de l'Ukraine*» (janvier 1919 - juillet 1923). C'est en effet Lénine qui lui confia la tâche de «*bolchéviser*» cet ancien pays issu de l'effondrement de l'empire tsariste. L'un et l'autre, au même titre que Poutine, avaient été guidés par la maxime trop célèbre du stratège allemand Karl von Clausewitz: «*La guerre est le prolongement de la politique par d'autres moyens ...*»; elle est à proprement parler «*un acte de violence destiné à contraindre l'adversaire à exécuter notre volonté*» (Conte 1971, 439).

À l'époque du «*Communisme de guerre*», Rakovski appliqua cette maxime avec ardeur pendant plus d'un an, avant de comprendre que la force brute – celle de l'Armée Rouge – ne permettrait pas de conquérir définitivement le pays. De façon plus globale, il estimait que l'époque était dominée par la «*lutte à mort*» qui commençait entre l'impérialisme occidental et la jeune République des Soviets – «*une et indivisible*», comme l'avait espéré l'empire tsariste.

Un an plus tard, à la fin de 1919, les défaites militaires de l'Armée rouge face à l'Armée Blanche du général Dénikine l'avaient conduit à penser qu'une autre stratégie devait être imaginée. Au lieu de créer un modèle unique, dominé par un centre

russe écrasant, il faudrait constituer une véritable «*con-fédération*» de Républiques égales en droits comme en devoirs. Il s'agissait pour lui d'une ligne d'action nouvelle qui devait faire du nouvel état soviétique un modèle exceptionnel – celui de la justice et de la parité entre nationalités. Il deviendrait alors un aimant, doté d'une puissance d'attraction considérable, qui agirait sur les peuples innombrables de l'Asie en passe de se soulever contre l'impérialisme occidental.

Avant de développer ce sujet il nous faut le contextualiser et rappeler qui était Christian Rakovski, dont toute trace avait été éliminée par le système stalinien. Son histoire a été progressivement réécrite, au fil de l'ouverture des archives Trotski de Harvard, puis des archives soviétiques, qui fut engagée par Mikhaïl Gorbatchev puis Boris Eltsine, avant d'être quasiment refermées sous la férule de V. Poutine.

Internationalisme et nationalisme

Rakovski était un internationaliste né. Bulgare de naissance, il avait vu le jour en 1873 à Kotel (alors dans l'empire ottoman), avant de devenir Roumain cinq ans plus tard lors du traité de San Stefano. A la mort de son père, il hérita de grandes propriétés dans la région de Mangalia en Bessarabie.

Très jeune adhérent au marxisme (ce qui le fit déjà expulser de son lycée de Gabrovo), il devint rapidement l'âme du parti socialiste roumain et un des agents les plus actifs du mouvement socialiste dans les Balkans.

Tout en poursuivant son militantisme politique, il commença ses études de médecine, brièvement à Berlin et en Suisse, puis à Montpellier où il soutint sa thèse de doctorat. Il commença même à exercer la médecine dans le Val de Loire, mais sa vie évolua encore lorsqu'il se vit refuser la nationalité française, malgré les prodiges d'éloquence de son avocat – un certain Georges Clémenceau...

Rakovski était alors marié à une jeune femme médecin d'origine russe – Elizabeth Riabova. Celle-ci partageait ses idées et ses sympathies révolutionnaires, ce qui les poussa à partir en Russie mais elle y mourut en couches précocement (1902). A cette époque, Rakovski aidait financièrement Trotski à publier ses écrits, comme il le fit pour Lénine et son *Iskra* – l'organe du parti ouvrier social-démocrate de Russie qu'il publia de 1900 à 1903.

L'éducation marxiste de Rakovski sous l'égide de Plekhanov et de Jules Guesde, puis du regard critique de Jean Jaurès, ses voyages incessants de militant à travers l'Europe lui permirent d'avoir un rôle décisif dans la création du mouvement socialiste dans les Balkans. Ce fut le cas tout particulièrement en Roumanie et au sein de la Seconde Internationale. Rakovski fut alors la personnalité la plus cosmopolite de la Gauche européenne au tournant du XXe siècle.

Lénine ne s'y trompa guère, qui vit en Rakovski «*un européen, un véritable européen*». Pourtant, avant 1917, il s'était plusieurs fois heurté à Lénine et l'avait même surnommé le «*boxeur*» pour sa capacité à porter des coups redoutables à ses adversaires. Une fois au pouvoir, cet aspect s'affirmera dans la figure dictatoriale,

de Lénine que les *tchastouki* et *anekdoty* populaires ont abondamment développée. Qu'il nous suffise ici de citer ce dystique:

«*Depuis la guerre civile Lénine*

*Est trempé de sang jusqu'aux genoux (От войны гражданской Ленин
В крови вымок по колени)*» (Конт 2003, 208).

Pourtant leurs relations ont parfois révélé de la part de Lénine une certaine attention dans les relations humaines, et même une dose d'humour que l'on peut voir à travers deux exemples concrets. Lorsqu'il décida, en janvier 1919, de nommer Rakovski «*Предсовнарком Украины*», celui-ci se récusait en insistant sur le fait qu'il n'avait qu'une faible connaissance de la «région». Connaissant son degré d'internationalisme, Lénine répliqua en souriant: «*Il me semble que vous pourriez vous trouver une grand-mère ukrainienne ...*». Or Lénine savait aussi que Rakovski s'amusait à reprendre des abréviations (ou plutôt des acronymes) qui fleurissaient alors de tous côtés dans la «*novlangue*» soviétique. C'est ainsi qu'il saluait parfois ses collègues en leur disant en russe «*Чук !*» – une façon amusée d'éviter la formule «*bourgeoise*» utilisée dans l'empire tsariste: «*J'ai l'honneur de vous saluer (Честь имею кланяться)*» (Conte 1971, 439-466).

Connaissant ce jeu de mots, Lénine apostropha un jour Rakovski en lui lançant: «*Дурак!*». Ce dernier se vexa ostensiblement avant que Lénine ne lui dise: «*Ne vous offensez pas, camarade Rakovski, cela veut dire simplement: Bonjour Rakovski*» (Conte 1971, 439-466).

De même les archives soviétiques ont révélé que, lorsque les réunions du Parti se prolongeaient trop, certains hauts responsables bolcheviks, saisis par l'ennui, dessinaient des caricatures parlantes et parfois vengeresses de leurs collègues (Vatline, Malachenko 2007). Ils ne se privaient pas non plus de dire quelques mots cinglants à l'égard de l'un d'eux: ainsi lorsque Staline, dès octobre 1924, commença à imposer sa théorie du «*Socialisme dans un seul pays*», au lieu de la théorie de la révolution internationale qui avait dominé jusqu'alors, Karl Radek, sarcastique, répliqua: «*... Et pourquoi pas dans un seul appartement?*» (Conte 1973, 532).

Rakovski, nous l'avons vu, était un internationaliste né, par ses origines familiales comme par son parcours de militant européen. Il vécut le coup d'état d'octobre 1917 comme la preuve concrète de la justesse des théories léninistes sur l'usage de la violence dans les mouvements révolutionnaires. Deux mois plus tard il se rallia définitivement aux bolcheviks. Comme l'écrivait Trotski (qui le connaissait comme journaliste depuis son séjour dans les Balkans): «*Rakovski vint alors vers Lénine comme un élève vers son maître*»¹. Il estima que la vague révolutionnaire déclenchée par les Bolcheviks allait abolir la signification ancienne de pays, de nationalités et de peuples ennemis. Il avait toujours pensé que le socialisme n'avait pas de frontière; il estimait maintenant que le socialisme devait les abolir. De plus,

¹ Pour les «Trotsky Papers» de l'Université Harvard voir: <https://guides.library.harvard.edu/soviethistoryarchives/trotsky>

il avait toujours affirmé qu'il ne «*reconnaissait aucun pays à part le pays commun du prolétariat international*». Qui plus est, Rakovski s'était alors rapproché de l'idée de Rosa Luxembourg pour laquelle «*l'Ukraine [n'était] que l'invention de quelques professeurs d'Université*» (Lewin 2015).

C'est ce qui expliquera sa volonté de centraliser au maximum les forces vives de la révolution, lorsque Lénine le placera à la tête de l'Ukraine soviétique au moment le plus grave de la guerre civile. La force même de cette conviction rendra d'autant plus significative l'évolution de Rakovski à partir de 1920 et jusqu'en 1923. Il s'efforcera alors d'accentuer dans toute la mesure du possible l'indépendance de l'Ukraine dans des domaines essentiels, en particulier les relations diplomatiques et les échanges économiques avec les pays d'Europe occidentale.

Cependant l'évolution de l'histoire fut plus complexe que ce qu'escomptaient les bolcheviks. Lénine avait bien nommé Rakovski à la tête de l'Ukraine en janvier 1919, mais son pouvoir ne dura que jusqu'en mars, en raison de la guerre civile qui s'exacerbait, opposant Armée blanche et Armée rouge, avec le concours des anarchistes de Makhno, des troupes nationalistes de Petlioura puis de l'hetman Skoropadski, et des révoltes paysannes. Les «*Хохлы*» se dressèrent ainsi contre les réquisitions de leurs céréales par la force des armes – celles des «*Кацапы/Москали*» (Conte 1975, v. I; Conte 1975, v. II).

Pour être efficaces, ces réquisitions furent militarisées par le biais d'une «*armée du ravitaillement*» (*Prodarmia*), qui compta à son apogée près de 270.000 hommes: ils formaient des milices armées singulièrement hétérogènes, souvent incontrôlables car dépendant d'institutions peu coordonnées entre elles – le Commissariat du peuple au Ravitaillement, le Commissariat du peuple aux Transports et la Tcheka, sans compter les syndicats ou les comités d'usines (Werth 2001).

Alors que Lénine, dans un discours enregistré en mars 1919, avait proclamé que le jeune État soviétique était constitué et dirigé par les Soviets de travailleurs, il s'était efforcé, en réalité, de priver ces «conseils» de tout pouvoir réel. A marche forcée, il voulait reconstituer une *gosudarstvennost'* – un appareil d'État hiérarchisé et centralisé – qui devait appliquer les décisions du centre sans discuter et surtout sans état d'âme (Stanziani 1997, 83-116). Tout dépendait alors du personnel recruté qui était trop souvent formé d'éléments obéissants mais incompétents, à côté de certains éléments du passé (les «*бывшие/ci-devants*») dont le pouvoir soviétique se méfiait.

Ce fut cependant le cas au début de la NEP, dès mars 1921, lorsque des «*spécialistes*» issus le plus souvent de la bourgeoisie d'ancien régime seront recrutés sur l'insistance de personnalités comme Léonide Krassine contre l'avis d'un Zinoviev. Néanmoins, pour la plupart d'entre eux, ils finiront dans les premières purges des années 1930.

Chassés d'Ukraine en mars 1919, Rakovski et son gouvernement ne purent revenir à Khar'kiv qu'à la fin de l'année 1919 dans les wagons de l'Armée rouge. Trotski

fut alors le premier des dirigeants soviétique à proclamer publiquement la nécessité absolue de changer de stratégie, tant en politique qu'en économie, afin de renforcer le pouvoir soviétique sur le long terme. Il demanda la fin du «*Communisme de guerre*» et de la tactique fondée sur la seule violence: le 30 novembre 1919, il proclamait dans son ordre du jour aux troupes de l'Armée rouge, proclamait:

«L'Ukraine est la terre des ouvriers, des paysans et de tous les travailleurs ukrainiens. Ce sont seulement eux qui ont le droit de gouverner et de diriger en Ukraine et d'y édifier une vie nouvelle (...). Soyez bien conscients que votre tâche n'est pas de soumettre l'Ukraine mais de la libérer. Une fois les bandes de Dénikine battues jusqu'à la dernière, le peuple travailleur de l'Ukraine libérée décidera lui-même de ses rapports avec la Russie soviétique. Nous sommes convaincus que le peuple travailleur ukrainien se prononcera pour l'union fraternelle la plus étroite avec nous (...). Vive l'Ukraine soviétique libre et indépendante!»²

Après le revers majeur qui l'avait forcé à fuir l'Ukraine, Rakovski avait compris, lui aussi, l'importance de ce changement décisif. Il l'avait d'autant mieux compris que pendant les premiers mois de son gouvernement dans la capitale d'alors – Khar'kiv – il avait utilisé ses fonctions de responsable politique et militaire pour aller, sur un point essentiel, à l'encontre des ordres de Lénine. Alors que celui-ci se trouvait forcé de tout miser sur la destruction de l'Armée Blanche de Dénikine, qui menaçait de l'emporter à ce moment précis, Rakovski en avait décidé autrement. Comme il avait toujours gardé l'espoir de soulever le monde ouvrier de Roumanie, il lança en direction de la Bessarabie les forces armées dont il était responsable, ce qui aboutit à un fiasco complet lorsque lui-même dut quitter l'Ukraine en mars 1919 pour n'y revenir qu'à la fin de 1919.

Il comprit mieux alors qu'il était nécessaire de composer avec le sentiment national ukrainien afin d'asseoir définitivement le pouvoir bolchévik. Il s'agissait toujours de dépasser le «*Communisme de guerre*» qui fut un des facteurs essentiels d'une des pires famines que la Russie a connues dans son histoire en 1921-1922.

L'empire russe a en effet souffert très longtemps de famines récurrentes qui ont été étudiées au moins depuis l'époque de Boris Godounov. C'est alors, dans les années 1601-1603, qu'une famine a tué le tiers de la population russe qui correspond à la période du Temps des Troubles. Ce fut aussi le cas sous Catherine II, et plus encore tout au long du XIXe siècle où l'empire russe a connu de nouveau des famines dévastatrices (Coquin 1964). Ce fut le cas en particulier sous Nicolas 1er (en 1833-1834), puis en Finlande tsariste (1866-1868), et plus encore dans les années 1891-1892 en Russie centrale. Quant au XXe siècle, il connut trois grandes famines qui (Coquin 1964) fait des millions de morts au cours de l'ère soviétique – en 1921-1922, puis en 1932-1933, enfin celle de l'immédiate après-guerre (1946-1947).

² Cité sur le site: [https://wikirouge.net/Parti_communiste_ukrainien_\(borotbiste\)](https://wikirouge.net/Parti_communiste_ukrainien_(borotbiste))

Au plus fort de la famine du début des années 1920, Rakovski mobilisa des agronomes, en particulier pour des cours pratiques destinés à sensibiliser la paysannerie, et pour des aides concrètes concernant l'achat de semences. A l'automne 1921 il republia le décret officiel à ce sujet dans son ouvrage au titre explicite – «*Le maïs – notre sauveur*» Khar'kiv (3000 ex.).

Le 22 décembre 1921, il publiait dans les *Izvestia* un article intitulé «*Nouvelles données sur la culture du maïs*», dans lequel il citait les analyses d'un professeur d'économie de l'Université du Wisconsin qui précisait que, par rapport à la culture d'autres céréales comme le blé, le maïs a besoin de 3 à 5 fois moins d'eau.

Il était temps car, par-delà les réquisitions violentes, répétées et démesurées, la *Prodarmia* était allée jusqu'à s'emparer des semences. Cette armée de la ponction et non de la production laissa les campagnes à bout de ressources, au seul profit des villes, à forte majorité russe et plus favorables au régime. A côté de cette désorganisation de la production et de la distribution, aggravée par la guerre civile, une forte sécheresse au printemps 1921 accabla les régions productrices de céréales – celles du Dniepr, de la Volga et du nord-Caucase en particulier. Ce fut donc la première des trois grandes famines soviétiques et la seule à avoir été reconnue par le régime. Vingt-cinq millions de personnes en furent affligées, avec entre 3 et 5 millions de morts et de multiples cas de cannibalisme avéré.

Or il faut se souvenir que la situation aurait pu être plus catastrophique encore si les États-Unis n'avaient pas créé à cet effet une grande institution – l'ARA (*American Relief Administration*). Le futur président Herbert Hoover en fut le directeur exécutif qui travailla en coopération avec l'Office Nansen. Ils s'attachèrent à créer ensemble une aide alimentaire qui fut décisive. La signature d'un accord avec Lénine, le 27 août 1921, permit de faire parvenir aux affamés plus de 560.000 tonnes de produits alimentaires et de médicaments, entre septembre 1921 et juillet 1923. Si le régime soviétique le permit, évidemment du bout des lèvres à l'égard des pays «capitalistes», il essaya aussi de mobiliser les partis communistes occidentaux par le biais du *Secours international ouvrier*. Le but était de créer une image de solidarité du mouvement communiste, mais ce complément d'alimentation fut réservé, pour l'essentiel, aux forces armées soviétiques et aux troupes affectées au maintien de l'ordre. Si l'on connaît encore mal le rôle concret de Rakovski dans le contexte précis de l'ARA, on sait en revanche que son action, sur le terrain comme dans la presse, fut tout aussi décisive dans cette période dramatique. Trotski précise bien:

«*Rakovsky pénétrait toutes les questions de la vie ukrainienne en concentrant dans ses mains la direction des affaires. Dans les archives du secrétariat de Lénine sont conservés des notes, des télégrammes, lettres et coups de téléphone échangés entre Rakovsky et Lénine sur les sujets les plus divers: les affaires militaires, l'élaboration de documents, les plans d'importation de l'Ukraine, la politique nationale, la diplomatie, les problèmes du Komintern ...*» (Conte 1971, 440).

Un des problèmes majeurs que Rakovski a dû affronter à cette époque concerne donc la famine. Or on sait que la Russie a souffert de famines longues, récurrentes et dévastatrices que l'on a pu étudier, en particulier celle qui a sévi à l'époque de Boris Godounov (1601-1603), où elle aurait tué le tiers de la population russe. Mais ces crises alimentaires ont été particulièrement dramatiques au XIXe siècle. Ce fut le cas sous Nicolas 1er (en 1833-1834), puis en Finlande tsariste (1866-1868), et plus encore dans les années 1891-1892 en Russie centrale. Quant au XXe siècle, il connut trois grandes famines qui ont fait des millions de morts au cours de l'ère soviétique – en 1921-1922, puis en 1932-1933, avant celle de l'immédiate après-guerre 1946-1947 (Werth 2020).

En tant qu'ancien propriétaire foncier en Bessarabie, Rakovski connaissait bien la culture du maïs qui, au contraire, était peu répandue dans l'empire tsariste. De plus les paysans s'en méfiaient comme il l'avaient fait à l'époque de Pierre le Grand lors de l'introduction de la pomme de terre. Il est vrai que le maïs interroge et qu'il est à lui seul un phénomène: botaniquement c'est un fruit, culinairement c'est un légume et au niveau de sa culture c'est une céréale (maïs qui a l'avantage de ne pas contenir de gluten). L'article de Rakovski *«Голод у кукурюза / La faim et le maïs»* ne s'attarda pas à ces détails. Précis et convaincant, il parut dans la *Pravda* du 14 octobre 1921 (numéro 231). Il y détaillait les avantages majeurs du maïs par rapport aux autres céréales, et sut convaincre Lénine qu'il était indispensable de l'adapter au plus vite dans de vastes régions du nouvel État afin d'éviter le cycle désastreux des famines, à commencer par celle qui accablait le pays. Trois jours après l'avoir lu cet article, le leader bolchévique écrivait une lettre (n° 988) à Gleb M. Krjijanovski, le président du Gosplan qui fut aussi le père de l'électrification de l'URSS à travers le GOELRO³ dont il avait la charge. On connaît le fameux slogan de Lénine à cette époque: *«Le pouvoir soviétique c'est le gouvernement des Soviets plus l'électrification du pays tout entier»*. Dans cette lettre circulaire du 17 octobre 1921, Lénine écrivait avec force:

«J'attire [votre] attention sur l'article du c[amarade] Rakovski ... Il me paraît évident que la conclusion de la Section d'agriculture du Gosplan sur le maïs (du 13 octobre 1921) est insuffisante. A bien des égards, les avantages du maïs (et des haricots), me semble démontrée. Puisqu'il en est ainsi, il faut prendre des mesures plus rapides et plus énergiques. Particulièrement significatif est le fait que la quantité de semences est alors réduite de 10 à 15. Il est clair que c'est une considération décisive. Il faut faire immédiatement le nécessaire pour que toutes les quantités de maïs nécessaires pour un ensemencement complet de la région de la Volga soient achetées à temps pour le printemps de 1922. Pour atteindre ce but, il convient avec cela:

³ Государственная комиссия по электрификации России.

1 – de mettre au point une série de mesures très précises et singulièrement réfléchies pour faire la propagande du maïs et pour apprendre aux paysans la culture du maïs dans les circonstances que nous connaissons et les maigres fonds dont nous disposons maintenant.

2 – de voir rapidement si, dans les conditions actuelles du monde paysan, de son quotidien et de ses habitudes, on peut trouver les moyens pratiques de l'inciter à introduire le maïs dans sa nourriture. Je demande instamment de mettre à l'ordre du jour de la Section d'agriculture [du Gosplan] et du Praesidium la discussion de ces questions en y incluant obligatoirement toutes les opinions concernant le maïs. Faire un rapport au STO (Совет труда и обороны / Conseil du Travail et de la Défense),] le vendredi 21 octobre 1921.

Le Président V. Oulianov (Lénine)⁴. (Conte 1978).

Dans son article Rakovski avait développé un argumentaire détaillé qui, bien avant Khrouchtchev, allait aboutir à la décision de planter du maïs sur de très grandes surfaces. En connaissance de cause, il pouvait assurer que le maïs allait parfaitement s'adapter aux terres de l'Ukraine et de la Russie jusqu'à Moscou. Sur la question cruciale de l'eau en ces temps de sécheresse qui avaient déclenché la famine, il rappelait que les semilles du maïs se font tardivement, au printemps, au moment où il a besoin d'un apport d'eau important, ce qui est le cas le plus souvent grâce aux pluies de cette période. En revanche, par rapport au blé, le maïs supporte mieux les sécheresses du début de l'été et donne un bien meilleur rendement. Autres points essentiels: c'est une plante très nourrissante qui offre de plus un fourrage remarquable. Enfin c'est une plante qui a l'avantage de «nettoyer» la terre des herbes adventices (Conte 1978).

Dans ses nombreux articles sur ce thème, Rakovski souligne aussi le fait que ses cannes contiennent du sucre, avant d'évoquer une inspection liée à la famine où des paysannes l'invitèrent à manger une petite galette qu'elles avaient préparée, non pas avec des grains ou des restes de tiges de maïs, mais avec des racines de la plante. Il fallut alors chercher les solutions permettant de «vaincre le conservatisme de la paysannerie». Il rappelait encore une fois qu'il avait fallu plus de 300 ans pour introduire en Russie la culture de la pomme de terre, venue des Amériques et cultivée en Irlande pour vaincre les famines. Pour la même raison les Génois avaient fait planter en Corse des dizaines de milliers de châtaigniers (dits «arbres à pain») dont la farine sauva les habitants lorsqu'ils eurent pour plat de base la «pulenta» à partir du XVIe siècle.

⁴ Signe de l'importance de cette lettre circulaire pour Lénine, il l'adressa à Ossinski et à Avanessov, mais aussi «à tous les membres du STO pour que tous puissent la lire ... et la signent pour dire qu'ils l'ont lue» (Кржижановский 1957, 359-360). Ossinski Valerian Valerianovitch (1887-1938) était alors Commissaire adjoint à l'agriculture, puis président adjoint du Gosplan; il fut fusillé avec son fils aîné en 1938; voir le témoignage de sa fille (Оболенская 2013). Avanessov Varlaam était alors un des dirigeants de la Tcheka.

Au plus fort de la famine du début des années 1920, Rakovski mobilisa des agronomes pour qu'ils expliquent les bienfaits du maïs à la paysannerie, et pour proposer des aides concrètes concernant l'achat de semences. A l'automne 1921 il republia le décret officiel à ce sujet dans son ouvrage au titre explicite – «*Le maïs - notre sauveur*» Khar'kiv (3000 ex.).

Le 22 décembre 1921, il publiait dans les *Izvestia* un article intitulé «*Nouvelles données sur la culture du maïs*», dans lequel il citait les analyses d'un professeur d'économie de l'Université du Wisconsin qui précisait que, par rapport à la culture d'autres céréales comme le blé, le maïs a besoin de 3 à 5 fois moins d'eau.

Le même jour, on pouvait lire dans la *Pravda* son étude sur «*La paysannerie ukrainienne et l'Armée Rouge*». Il y prévenait contre l'esprit de «*démobilisation*» des soldats; il notait qu'après leur rôle majeur dans la victoire de l'Armée rouge, il leur revenait d'être les appuis du pouvoir soviétique et les agents de diffusion de la foi dans le communisme, et des nouvelles avancées dans l'agriculture, une fois revenus dans leurs villages. A ses yeux, cela était d'autant plus vrai pour Ukraine que, «*plus que tout autre république de la Fédération soviétique, elle reste ouverte aux risques d'interventions étrangères, le long des frontières roumaines et polonaises, mais aussi sur ses côtes maritimes qui en font une véritable tête de pont ... et le prochain théâtre de la guerre*» (КОИТ 2003).

Le 6 janvier 2022, il écrivait un longue étude dans les *Izvestia* sur l'avenir de la nouvelle Fédération soviétique au niveau politique, économique et social. Il s'agissait autant d'un plaidoyer *pro domo* de la part du «*Predsovnarkom Ukrainy*» qu'une volonté de rappeler, une fois encore, le rôle de modèle que devait jouer l'Ukraine, en interne comme en externe, si le Parti avait le courage de passer d'un système fédéral à un système confédéral. Pour lui, c'est seulement à cette condition que l'État soviétique deviendrait un modèle et un exemple doté d'une attractivité incontournable.

Opposition Rakovski-Staline sur la question nationale:

Néanmoins, de 1921 à 1923, une opposition radicale allait opposer Rakovski à Staline dans son rôle de Commissaire du peuple aux nationalités. On sait que le premier était partisan d'institutions souples et représentatives au sein de l'Union soviétique. Pour lui, elles seules avaient la capacité d'assurer un véritable «*centralisme démocratique*», face «*centralisme bureaucratique*» stalinien dont il entrevoyait les graves conséquences. Il s'agissait là d'une opposition de principe en lien avec l'évolution du sens que les Bolcheviks donnaient aux concepts d'internationalisme en évitant «*de faire le jeu de la Russie*» (КОИТ 1991).

Dès 1921, Rakovski estime que la révolution d'Octobre n'a apporté aucune solution concrète au problème des nationalités à l'intérieur du premier État socialiste. Or, disait-il, il fallait créer les conditions «*qui doivent mener, après un long processus qui durera peut-être non pas dix mais cent ans, à vaincre ces particula-*

rités nationales qui se sont développées avec l'histoire de l'humanité: langage, coutumes, habitudes locales... ». Au XIIe Congrès du PCR(b), en avril 2023, il rappelait que c'était la troisième fois que ce problème était discuté officiellement à un Congrès, en ajoutant avec sévérité: *«Plus nous soulevons cette question, plus nous nous éloignons d'une compréhension et d'une solution communistes du problème des nationalités»*⁵ (Conte 1975).

L'obstacle essentiel résidait dans le renforcement par Staline du pouvoir centralisé du PCUS. A la fin de sa vie, et surtout après *«l'affaire géorgienne»*, Lénine avait fortement critiqué cette action. Il avait parlé de la bureaucratie soviétique et du *«caractère de celui qui la menait, du Russe authentique, du Grand-Russe, de ce chauvin, de ce gredin et de cet oppresseur qu'est au fond le bureaucrate russe typique»* (Conte 1975). Poursuivant son analyse, Rakovski proclamait devant les délégués au XIIe Congrès:

«Si pour de nombreuses raisons nous regrettons vivement que Vladimir Ilitch ne puisse se trouver parmi nous, la façon de traiter les nationalités est une de ces raisons. Son autorité, sa compréhension des relations intérieures et internationales, et le respect qui entoure sa parole manquent ici pour donner une forte bourrade à notre parti, pour montrer à notre parti qu'il est en train de commettre des erreurs fatales qui concernent le problème des nationalités» (Vatline, Martchenko 2007).

Il allait plus loin encore en montrant quels étaient les dangers considérables qui menaçaient le pays: il évoquait *«le danger de guerre civile»* si le centre du pouvoir soviétique se révélait *«incapable de montrer plus de compréhension. C'est la question du lien entre le prolétariat russe révolutionnaire et les soixante millions de paysans non russes qui, sous la bannière de leur nationalité, demandent à participer à la vie politique et économique de l'Union soviétique»*. Après quoi il revenait sur le deuxième danger majeur pour la jeune Union soviétique: l'affaiblissement de son aura internationale qui était plus dangereuse encore à ses yeux. Or, à la fin d'une phrase énoncée au même Congrès d'avril 1923, Staline avait proclamé sous la forme d'un oxymore: *«L'Orient tout entier regarde notre République unifiée [souligné par FC] comme un champ expérimental»* (Conte 1975, 113).

Désormais Staline confirma dans les actes le véritable *«complot»* (Trotski) qu'il tramait depuis un an contre Rakovski. Il ne lui pardonnait d'avoir combattu ses options lors des réunions préparatoires aux débats sur les nationalités auxquelles les deux responsables participaient vigoureusement. La détestation de Staline venait aussi d'une série d'autres facteurs qui pouvaient être très dangereux pour lui et pour son début de début de pouvoir absolu à la tête de l'appareil du parti. Il s'agissait d'abord du *«Testament»* politique de Lénine – trois brèves notes que celui-ci avait encore eu la force de dicter le 23 décembre 1922 et surtout le 4 janvier 1923. Lénine y demandait formellement de remplacer de Staline à son poste

⁵ Le texte du XIIe Congrès du RKP(b) se trouve en ligne: <https://rabkrin.org/xii-sezd-rkp-b-stenograficheskiy-otchet-kniga/>

de Secrétaire général du Parti en disant: Il est «*trop brutal et ce défaut, parfaitement tolérable dans notre milieu et dans les relations entre nous, communistes, ne l'est plus dans les fonctions de secrétaire général. Je propose donc aux camarades d'étudier un moyen pour démettre Staline de ce poste*» (Lénine 1923a).

Cette brutalité avait déjà été condamnée par Lénine lorsque les leaders de la Géorgie avaient été violemment pris à partie par les envoyés de Staline – Dzerjinski et Ordjonikidze – en raison de leurs demandes instantes de plus d'indépendance économique et politique, mais aussi de respect pour le sentiment national de la Géorgie comme de toutes les autres républiques soviétiques. Le 31 décembre 1922, Lénine avait dicté (entre autres) la phrase suivante:

«*Il va de soi que c'est Staline et Dzerjinski qui doivent être tenus responsables de cette campagne foncièrement nationalistes grand-russe*» (Lénine 1923b).

Ces mises au point ne furent pas prises en compte par les cercles dirigeants du parti – Kamenev et Zinoviev en premier, qui appuyaient Staline et, paradoxalement, Trotski lui-même qui se tint en retrait alors que Lénine lui avait demandé de défendre ses idées lors du XIIe Congrès du PCUS qui allait se réunir en avril 2023. Nous avons vu que Rakovski y défendit ses opinions de façon catégorique en mettant en avant «*la lutte permanente que les Républiques soi-disant indépendantes et autonomes doivent mener pour sauvegarder non seulement leurs prérogatives mais leur existence même*». C'est alors qu'Ordjonikidze l'accusa d'être «plus virulent que tous les députés géorgiens réunis» (Fagan 1980, 69).

A ce grief, Staline en rajoutait quatre autres qu'il rejetait de façon catégorique en tant que Commissaire aux Nationalités. Dans la conduite indépendante qui était celle de Rakovski en tant que *Predsovnarkom Ukraïny*, Staline ne pardonnait pas le fait qu'en novembre 1922 Rakovski avait réussi, contre lui, à obtenir la création d'un «*Soviet des Nationalités*» pour contrebalancer le poids du «*Soviet de l'Union*» au sein de l'appareil législatif du pouvoir soviétique.

Staline avait aussi refusé la proposition de Rakovski qui visait à réduire le nombre de représentants de chaque république à 1/5 du total (Fagan 1980, 63).

Par ailleurs le «*Gensek*» était foncièrement hostile à la mise en œuvre d'une politique d'ukrainisation/indigénisation de la vie en Ukraine. L'indigénisation (*korenizatsia*) voulue et mise en œuvre avec ardeur par Rakovski et Mikola Skrypnyk (Чернявский, Станчев, Тортика (Лобанова) 2014).

Enfin en tant qu'adepte du centralisme étatique, Staline ne pouvait admettre l'existence d'un appareil diplomatique indépendant en Ukraine et moins encore l'idée de «*prérogatives*» dans ce que Rakovski considérait comme la zone réservée de la République dont il avait la charge. Or on sait que la politique brutale du «*Communisme de guerre*» et la famine qui suivit en 1921-1922 avaient dressé une grande partie des campagnes non-russes contre les bolcheviks, venus d'un Centre méprisant qui était assimilé aux Russes et aux grandes villes. Face à cette méfiance profonde, l'idée de l'indigénisation avait consisté à préparer concrètement des cadres

locaux à des fonctions de direction qui devaient désormais utiliser la langue de chaque République, au cours des débats comme dans la correspondance officielle. Dès les classes primaires, la langue de chaque République fut enseignée en tant que première langue, grâce à la création d'un réseau d'écoles pourvu en enseignants dévoués à la cause. D'un autre côté, l'enseignement de la langue et de la culture russes fut relégué à un rôle très secondaire, parfois même inconsistant, surtout dans les républiques non-slaves, que ce soit en Asie centrale ou dans le Caucase. L'indigénisation concerna alors trois domaines essentiels: la fonction publique, l'éducation et les moyens d'information de masse. Au bout de dix ans, face à l'éloignement progressif des Républiques à l'égard du Centre russe, Staline décida d'arrêter brutalement cette politique. A partir de janvier 1930, des répressions violentes contre le «*nationalisme bourgeois*» et leurs protagonistes furent enclenchées, en Ukraine comme dans les Républiques non-russes, désormais astreintes à une russification sans pareille. Staline prendra beaucoup moins de temps pour briser la décision de Rakovski qui était de créer une politique étrangère propre à l'Ukraine à l'excellent corps diplomatique dont il l'avait doté. Les relations entre l'Ukraine et la Russie furent définies plus nettement au mois de décembre 1920, lorsqu'un important Traité d'Alliance militaire et économique fut signé pour la RSFSR par Lénine et Tchitchérine et pour la RSS d'Ukraine par Rakovskij. L'objet principal de cet accord était d'assurer qu'à l'avenir les activités des deux Républiques soient «*conditionnées par l'intérêt commun des ouvriers et des paysans*». Cette insistance particulière sur l'identité fondamentale des intérêts révolutionnaires entre les peuples russe et ukrainien laissait peu de place à l'indépendance. Pourtant, par souci tactique, Lénine ne pouvait s'empêcher d'inclure une phrase sur l'autodétermination théorique de l'Ukraine soviétique, qui servait à repousser toute accusation d'impérialisme russe: «*Aucune obligation pour la République soviétique ukrainienne envers quiconque ne découle du fait que le territoire de la République soviétique ukrainienne appartint jadis à l'Empire russe*» (Conte 1971, 442). Aux termes du Traité, les deux Gouvernements acceptaient d'unir leurs commissariats aux Affaires militaires et navales, au Commerce extérieur, Finances, Voies de communication, Postes et Télégraphes. Lénine faisait passer cette union sur le compte de la solidarité prolétarienne, mais il est important de noter qu'il accordait à l'Ukraine soviétique un commissariat aux Affaires étrangères. Entre 1920 et 1923, l'Ukraine soviétique put ainsi signer une série de traités officiels avec l'Allemagne, l'Autriche, la Pologne, la Tchécoslovaquie, l'Italie et la Lithuanie. Rakovskij luttait régulièrement pour faire respecter, et même pour augmenter ses prérogatives. Dans le rapport qu'il fit à la VIe Conférence du Parti communiste ukrainien le 10 octobre 1921 (au moment donc de l'anniversaire de la révolution russe), il proclama avec force: «*Il est nécessaire d'accorder plus d'indépendance aux organismes ukrainiens, plus particulièrement à ceux qui sont unifiés; cela, parce que les autres organismes sont [déjà] indépendants*» (Lénine 1923).

Lénine n'était pas homme à se tromper sur le sens que Rakovskij donnait à ses paroles, et sur l'esprit que ce dernier entendait désormais faire régner dans les rapports entre Kharkiv et Moscou. Le leader bolchevik déclarait quelques mois plus tard avec une note d'embarras ironique: «*L'Ukraine est une République indépendante, nous sommes bien d'accord sur ce point. Mais [...] parfois – voyons, quelle est la façon la plus polie de nous exprimer – parfois, elle s'efforce de nous contourner, et il nous faudra remédier à cela. Car là-bas, les gens qui ont la charge des affaires sont rusés, et leur Comité central, je ne dirai pas, nous trompe, mais en quelque sorte s'éloigne de nous*» (Conte 1971, 446). Malgré cette mise en demeure, Rakovski insistera sur une séparation très nette des zones d'influence de la Russie et de l'Ukraine: la Pologne, la Tchécoslovaquie, la Bulgarie, la Turquie, et l'Autriche devaient être placées sous l'influence de l'Ukraine, tandis que le reste appartiendrait à la zone russe. Dans un accord passé au début de 1922 entre Rakovski et Krassine, commissaire russe au Commerce extérieur, la zone préférentielle du commerce extérieur ukrainien fut fixée à la Pologne, la Tchécoslovaquie, la Turquie, la Roumanie, la Bulgarie et la Grèce. Ainsi, le représentant du commerce extérieur ukrainien en Turquie fut nommé président de la Mission unifiée Ukraine-RSFSR. Il n'y a pas de doute sur le lien que l'on peut établir entre la situation forte de Rakovski entre l'année 1922 et le mois de juillet 1923 – date de l'entrée en vigueur de la Constitution de l'Union soviétique. Dans la logique stalinienne, elle fut aussi celle du limogeage de Rakovski comme *Предсовнарком Украины*. Son expulsion d'Ukraine en août 1923 le contraignit à accepter une forme d'exil politique en tant qu'ambassadeur en Grande-Bretagne puis à Paris entre l'automne 1923 et l'automne 1927 où il aboutit à d'excellents résultats (Conte 1971).

A son retour volontaire en URSS, sa descente aux enfers staliniens se poursuivit par une relégation de plus en plus lointaine, d'Astrakan et Saratov jusqu'à la Sibérie de Barnaoul où il fut plusieurs années le chef de file de l'opposition trotskiste en URSS. En 1933, face à la montée d'Hitler au pouvoir, il estima que ses divergences avec la direction du PCUS devaient s'estomper. L'année suivante, il fut intégré au Ministère de la Santé de l'URSS et envoyé à la tête d'une mission au Japon. Ceci permit, entre autres, de le faire accuser d'espionnage lors d'un des «*Procès de Moscou*» de 1938, où il fut condamné à «seulement» 20 ans de prison (à la demande de la France, dit-on): il avait alors 65 ans. En 1941, trois mois après l'invasion de l'URSS par les armées nazies, il se trouvait dans la prison d'Orel avec près de 5.000 autres prisonniers politiques. Le 11 septembre, il fut emmené dans le bois voisin de Medekovo et fusillé par les sbires du NKVD, avec 156 autres détenus (dont Maria Spiridonova, influente personnalité des S-R. de gauche), et de nombreux «*vieux bolchéviks*» (dont la sœur de Trotski – Olga Bronstein-Kameneva – premier épouse de Lev Kamenev). Avant de quitter cette vie, Christian Rakovski aurait dit, en pensant toujours à l'avenir: «*Et les morts parleront ...*».

Bibliographie

- Conte 1971:** F. Conte, C. Rakovski, Commissaire aux Affaires étrangères de l'Ukraine. Cahiers du monde russe et soviétique 12/4, 1971, 439-466.
- Conte 1973:** F. Conte, Christian Rakovski et l'usage de la force armée dans un mouvement révolutionnaire: le cas de l'Ukraine (janvier-août 1919). Revue d'histoire moderne et contemporaine 20/4 (octobre-décembre), 1973, 523-552.
- Conte 1975:** F. Conte, Autour de la polémique Rakovski-Staline sur la question nationale 1921-1923. Cahiers du monde russe et soviétique 16/1, 1975, 111-117.
- Conte 1975:** F. Conte, Christian Rakovski (1873-1941). Essai de biographie politique, vol. 2 (Lille 1975).
- Conte 1978:** F. Conte, Un révolutionnaire diplomate: Christian Rakovski, l'Union soviétique et l'Europe 1922-1941 (Paris 1978).
- Coquin 1964:** F-X. Coquin, Faim et migrations paysannes en Russie au XIXe siècle. Revue d'histoire moderne et contemporaine 11/2, 1964, 127-144.
- Fagan 1980:** G. Fagan, Biographical Introduction to Christian Rakovsky (Londres 1980).
- Lénine 1923a:** Lettre au Congrès, décembre 1922 - janvier 1923, <https://www.marxists.org/francais/lenin/works/1922/12/vil19221229.htm>
- Lénine 1923b:** Lénine, La question des nationalités ou de l'autonomie, <https://www.marxists.org/francais/lenin/works/1922/12/vil19221231.htm>
- Lewin 2015:** M. Lewin, Le dernier combat de Lénine (Paris 2015).
- Stanziani 1997:** A. Stanziani, La gestion des approvisionnements et la restauration de la gosoudaystvennost'. Le Narkomprod, l'armée et les paysans (1918-1921). Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants 38/1-2 (janvier-juin), 1997, 83-116.
- Vatline, Martchenko 2007:** A. Vatline, L. Malachenko, Dessine-moi un bolchevik. Les caricatures du Kremlin 1923-1937. Préface de F-X. Nérard (Paris 2007).
- Werth 2001:** N. Werth, Introduction. Bulletin d'histoire du temps présent 78, second semestre, 2001, 12-51.
- Werth 2020:** N. Werth, Les grandes famines soviétiques (Paris 2020).
- Конт 1991:** Ф. Конт, Революция и дипломатия: Документальная повесть о Х. Раковском (Москва 1991).
- Конт 2003:** Ф. Конт, Страх в зеркале советской политической частушки. В: Ф. Конт, К политической антропологии советской системы. Европейизм и большевизм (Москва 2003).
- Кржижановский 1957:** Г.М. Кржижановский, Избранное (Москва 1957).
- Оболенская 2013:** С.Б. Оболенская, Дети большого террора (Москва: Аграф 2013).
- Чернявский, Станчев, Тортика (Лобанова) 2014:** Г. Чернявский, М. Станчев, М. Тортика (Лобанова), Жизненный путь Христиана Раковского. Европейизм и большевизм: неоконченная дуэль (Москва 2014).

Cristian Rakovski în Ucraina (1919-1923): un subiect actual?

Cvintechie: Cristian Rakovski, Vladimir Lenin, Iosif Stalin, Rusia, URSS, Ucraina, dictatură, independență, naționalități, foame, crime.

Rezumat: Viața și activitatea lui Cristian Rakovski poate face lumină asupra războiului brutal pe care Rusia lui Putin îl poartă astăzi împotriva Ucrainei. A deținut în trei rânduri – în noiembrie 1918, în ianuarie-decembrie 1919 și apoi între anii 1920-1923 – funcția de prim-ministru al Ucrainei sovietice. A fost adeptul revoluției mondiale și îndeplinea toate ordinele lui Lenin. Însă la începutul anilor '20 a înțeles că este o greșeală și în continuare a luptat pentru independența deplină a Ucrainei. În perioada lui Stalin, s-a opus în mod categoric politicii centralismului și absolutismului rusesc pe care îl impunea Stalin poporului ucrainean. În iulie 1923, Stalin l-a înlăturat din toate posturile de vârf din Ucraina și l-a trimis în „exil politic”, în calitate de ambasador întâi în Anglia, apoi în Franța (1923-1927). Dar și acolo Cristian Rakovski lupta împotriva dictaturii lui Stalin. Drept răsplată, a urmat arestul, exilul în Siberia. Când a început războiul, Stalin a dat ordin ca Cristian Rakovski să fie împușcat. Pe 11 septembrie 1941 Cristian Rakovski a fost ucis în pădurea de lângă Orel.

Dr. Francis Conte, Sorbonne Université, Paris, France, ORCID ID: 0000-0003-2263-615X

LEON T. BOGA – ISTORIC AL BASARABIEI

Gabriela Dristaru

Cuvinte-cheie: Leon Boga, Direcția Generală a Arhivelor Statului (România), Comisia Arhivelor Basarabiei, Sucursala Chișinău a Arhivelor Statului, Basarabia, România, Uniunea Sovietică.

Leonida Boga, un nume – pe nedrept – mai puțin cunoscut astăzi, s-a născut în 1886, în apropiere de Skopje, în Macedonia otomană. Studiind la liceul românesc din Bitolia, s-a înscris ulterior la Facultatea de Litere și Filozofie a Universității din București, în 1908. După absolvirea secției de Istorie – Geografie a acestei facultăți, s-a angajat la Direcția Generală a Arhivelor Statului. La începutul anului 1918, din postura de ofițer în armata română, ajungea în Basarabia, pe care o va părăsi definitiv de-abia în 1944¹.

Încă din vara anului 1918, noile autorități românești de la Chișinău au dispus reluarea activității Comisiei Guberniale Științifice a Arhivelor, sub denumirea de Comisia Arhivelor Basarabiei. În Imperiul Rus, în fiecare gubernie exista o comisie științifică a arhivelor, însărcinată cu examinarea și inventarierea arhivelor instituțiilor locale, preluarea documentelor de interes istoric din aceste arhive și depunerea lor în arhivele istorice guberniale, instituții-anexă ale acestor comisii, responsabile exclusiv cu depunerea și îngrijirea documentelor. În Basarabia, înainte de Primul Război Mondial, funcționase o astfel de comisie gubernială a arhivelor, care inspectase și examinase arhivele mai multor instituții administrative locale, dar și arhive private, nereușind însă să înființeze și o arhivă istorică propriu-zisă, din lipsă de fonduri (Dascăl 2013, 68-79). Autoritățile române, la reinstituirea acestei comisii, i-au rezervat aceleași obiective și responsabilități, numindu-l președinte pe Pavel Gore, care îndeplinise aceeași funcție încă din 1908, din timpul Imperiului Rus. El urma să fie asistat în comisie de Leon Boga, secretar, Ion Halippa, Iustin Frățiman, Stere Stinghe, Gheorghe Coriolan – membri².

Câteva luni mai târziu, la sfârșitul aceluiași an 1918, Direcția Generală a Arhivelor Statului din București înființa Sucursala Chișinău a Arhivelor Statului, o instituție structurată după modelul românesc de organizare arhivistică. Atribuțiile

¹ Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare ANIC), Fond Direcția Generală a Arhivelor Statului (în continuare DGAS), dosar 7/1933, f. 8; *Figuri contemporane din Basarabia*, Chișinău, Editura Arpid, 1939, p. 15.

² ANIC, fond DGAS, dosar 6/1918, ff. 1-5.

acestei sucursale erau inspectarea și examinarea arhivelor instituțiilor locale, preluarea documentelor din arhivele locale, la 30 de ani de la crearea acestora, inventarierea și depozitarea lor³. Cu alte cuvinte, în Basarabia se crease un bicefalism între aceste două instituții, cu atribuții și obiective asemănătoare (Dască, 2013, 79-80). Rezultatul a fost un șir continuu de conflicte, tensiuni, care nu au putut fi aplanate nici de prezența lui Leon Boga în ambele organisme: secretar al comisiei, director al Sucursalei Chișinău. Dar cel mai important efect a fost cel produs asupra tezaurului documentar al Basarabiei.

Cea mai mare provocare pentru Leon Boga din funcția de director al Sucursalei Arhivei Statului Chișinău a fost prezervarea tezaurului documentar din Basarabia. Cel puțin, la începutul anilor 1920, episoadele cu licitațiile de maculatură, organizate de diversele instituții locale din propriile arhive, găsirea multor documente cu inscripții ale instituțiilor basarabene în diverse orașe din Vechiul Regat sau distrugerea arhivelor instituțiilor locale de către funcționarii ruși erau cotidiene, făcând obiectul unei intense corespondențe București – Chișinău⁴. Nepriceperea și reavoința funcționarilor (în principal, ruși, elita administrativă a Basarabiei fusese de sorginte rusă) acestor instituții locale în înstrăinarea arhivelor reprezintă o parte din explicațiile pentru aceste episoade. Necunoașterea noilor reglementări legislative românești, extinse asupra Basarabiei, este însă mai degrabă punctul comun. În cadrul Imperiului Rus, instituțiile nu erau obligate să-și predea arhiva la un anumit termen și nici nu erau obligate să anunțe în prealabil licitațiile de maculatură. Exista, într-adevăr, acea Comisie Științifică a Arhivelor, însă aceasta nu era suficient reglementată legislativ, în special în ceea ce privește statutul său în raport cu celelalte instituții, și, mai mult decât atât, spre exemplu, aceste comisii nu aveau stabilit niciun buget din fondurile statului. Aceste comisii au trăit din entuziasmul pasionaților de istorie locali, iar reușitele sale au avut la bază influența membrilor comisiei (în mare majoritate, nobili) în regiunile lor, ceea ce, în mod evident, a dus la mari discrepanțe în activitatea și rezultatele acestor comisii de la o gubernie la alta. Trecerea bruscă, în Basarabia, la sistemul și organizare arhivistică românească, complet diferită, mult mai bine reglementată și legiferată, cu responsabilități și obligații de ambele părți, cu Direcția Generală a Arhivelor Statului, respectiv, cu instituțiile creatoare de documente, nu avea cum să nu producă aceste neînțelegeri, soldate însă cu înstrăinarea de numeroase documente. La fel de adevărat este că tot aceste episoade l-au îndreptățit pe Pavel Gore să afirme, la momentul demisiei sale din Comisia Arhivelor Basarabiei, că ar fi putut face mai multe pentru arhivele din Basarabia, dar a fost limitat de guvernul român, care a neglijat și continuă să neglijeze Basarabia, prin ignorarea sau nesocotirea realităților locale (Dască 2013, 80).

³ ANIC, fond DGAS, dosar 6/1918, ff. 8-15.

⁴ ANIC, fond DGAS, dosar 7/1920, ff. 6-8, f. 15; dosar 7/1921, f. 33; dosar 7/1922, ff. 7-10; dosar 7/1924, f. 10.

Aceleași neînțelegeri s-au înregistrat și în cazul arhivelor private. Între anii 1922-1923, s-au purtat discuții între Direcția Generală a Arhivelor Statului, Sucursala Chișinău și Roman Dolivo-Dobrovolski, fostul mareșal al nobilimii basarabene în cadrul Imperiului Rus, pentru preluarea arhivei fostului mareșalat al nobilimii basarabene. Pe toată durata acestor discuții, Dolivo-Dobrovolski, e adevărat, dând dovadă de – cel puțin – scepticism fățiș față de autoritățile române, nu a părut să înțeleagă de ce această arhivă, într-o stare foarte bună, inventariată, chiar deschisă cercetării, trebuie predată Arhivelor Statului. Problema a fost tranșată doar printr-un ordin emis de Ministerul de Interne, care l-a forțat, în cele din urmă, pe Dolivo-Dobrovolski să predea arhiva statului român⁵. Și de această dată, Comisia Arhivelor Basarabiei, deși Pavel Gore cercetase această arhivă și era un cunoscut al lui Dolivo-Dobrovolski, fiind amândoi nobili, nu a fost inclusă în medierea acestui diferend, deși ar fi fost, considerăm, mult mai îndreptățită să participe.

Toate aceste documente de arhivă referitoare la prima parte a anilor 1920 ne arată un director al Sucursalei Arhivelor Statului Chișinău, Leon Boga, implicat peste măsură în rezolvarea diverselor probleme, disponibil de a călători la orice primărie din Basarabia, pentru a opri licitațiile de maculatură și a sorta arhiva, în permanentă căutare de fonduri pentru a răscumpăra documentele de arhivă deja vândute. Veșnic la datorie, pentru a rezolva diversele probleme, Leon Boga a făcut însă – și putem afirma aceasta, fără a-i știrbi meritele – prea puțin pentru adevărata cauză a problemelor. Necunoscător al realităților basarabene, condus de același crez al centralizării și uniformizării, care a caracterizat politica guvernului român în Basarabia, și aflat într-o competiție simbolică cu Pavel Gore, a căutat rareori să rezolve dificultățile în afara cadrului în care a fost format și în care credea. A evitat, de cele mai multe ori, să implice Comisia Arhivelor Basarabiei și pe Pavel Gore, în ciuda competențelor, uneori mai potrivite ale acestora. A nu se înțelege însă că vinovăția îi revine exclusiv lui Leon Boga, ea este, în fond, una împărțită între cei doi oameni, care își fixaseră ca obiectiv destinele arhivelor basarabene.

O altă provocare cu care s-a confruntat Leon Boga din poziția de director al Sucursalei Chișinău a fost cea a sediului și a permanentei lipse de fonduri. Inițial, arhiva a funcționat într-o clădire aparținând Zemstvei guberniale, care nu îndeplinea standardele necesare depozitării unei arhive. Pe toată durata anilor 1920, Boga a fost în permanentă căutare de un sediu potrivit, trimițând anual câte o nouă propunere de local adecvat⁶. Deși, de fiecare dată, s-a bucurat de sprijinul superiorului său direct, Constantin Moisil, directorul general al Arhivelor Statului, care intervenea cu fiecare nouă propunere la Ministerul Instrucțiunii, de care instituția aparținea în epocă, ministerul nu a răspuns niciodată favorabil vreunei propuneri⁷. Mai mult decât atât, în 1933, același Minister al Instrucțiunii a mutat Sucursala

⁵ ANIC, fond DGAS, dosar 7/1922, f. 64; dosar 7/1923, ff. 29-31, f. 45.

⁶ ANIC, fond DGAS, dosar 7/1921, f. 100; dosar 7/1923, ff. 10-11, 13, 17-18; dosar 7/1924, f. 24

⁷ ANIC, fond DGAS, dosar 7/1923, ff. 17-18; dosar 12/1929, f. 14.

Arhivelor Statului Chișinău în sediul nou-înființatei Facultăți de Agronomie, deschizând un nou conflict de lungă durată cu conducerea facultății, care a luat forma unor numeroase plângeri, amenințări și chiar somații de evacuare⁸. În afara problemei sediului, Sucursala Chișinău a avut dificultăți în toată perioada interbelică, după cum reiese din documentele de arhivă, în procurarea și achitarea diverselor utilități: lemne de foc pentru încălzire, electricitate etc.⁹ În acest caz, Leon Boga a trebuit să se lupte cu indiferența guvernului român față de Basarabia, cu credința guvernului român că administrația românească în Basarabia nu va rezista testului timpului și, prin urmare, investiții serioase nu erau de dorit.

Lipsa fondurilor l-au împiedicat pe Boga să desfășoare o bogată activitate științifică în cadrul Sucursalei Chișinău, conform viziunii sale și propriilor competențe. În perioada interbelică, Leon T. Boga a publicat 20 de volume din *Documente Basarabene*. Deși acestea sunt limitate în spațiu și volum față de ceea ce noi înțelegem astăzi printr-un volum de documente, ele continuă să reprezinte o sursă importantă pentru istoria medievală și contemporană a teritoriului moldovean de la est de Prut. Într-un memoriu adresat lui Constantin Moisil, ilustrând viziunea lui Boga despre reformarea și organizarea arhivelor, directorul sucursalei Chișinău vorbea despre necesitatea recrutării personalului superior al arhivelor din rândul licențiaților Facultății de Litere și Filozofie¹⁰. În realitate, primul angajat al Sucursalei Chișinău cu studii superioare, în afara lui Leon Boga, a fost angajat în 1935. Este vorba de Emil Gane, licențiat al Facultății de Litere și Filozofie de la Universitatea din Iași, cu studiile doctorale în limbi slave desfășurate la Universitatea din Praga¹¹. Prin urmare, activitatea științifică a Sucursalei Chișinău a fost una limitată până în 1935, aflându-se în imposibilitatea de a îndeplini o serie de prevederi din Legea Arhivelor din 1925 (Legea 2008, 65-72), precum înființarea unui muzeu, atât din lipsa personalului specializat, precum și a fondurilor. Diferențele dintre nivelurile de salarizare și salariile mai mici de la Sucursala Chișinău trebuie să fi fost considerate de Boga drept o cauză pentru lipsa personalului de specialitate în filiala pe care o conducea. Pe toată perioada interbelică, Boga a căutat să obțină uniformizarea salariilor între funcționarii diverselor sucursale ale Arhivelor Statului¹², ceea ce, parțial, Boga a reușit. În anii 1940, deși funcționarii Direcției Generale de la București au continuat să aibă salarii chiar și cu 30% mai mari, funcționarii sucursalelor Iași și Chișinău aveau salarii similare, iar funcționarii sucursalei Chișinău aveau salarii considerabil mai mari decât cei de la Sucursala Cernăuți, iar acesta este meritul exclusiv al lui Boga¹³.

⁸ ANIC, fond DGAS, dosar 7/1933, ff. 48-51; dosar 5/1934, f. 10, ff. 17-19; dosar 5/1935, f. 22; dosar 7/1936, f. 42; dosar 5/1937, ff. 13-14, ff. 17-18.

⁹ ANIC, fond DGAS, dosar 7/1925, f. 21; dosar 9/1926, f. 33; dosar 7/1927, f. 7, f. 10; dosar 5/1937, f. 1; dosar 6/1938, f. 9.

¹⁰ ANIC, fond DGAS, dosar 5/1935, f. 23.

¹¹ ANIC, fond DGAS, dosar 7/1934, ff. 34-40.

¹² ANIC, fond DGAS, dosar 5/1935, f. 25.

¹³ ANIC, fond DGAS, dosar 9/1942, f. 13; dosar 3/1944, vol. 1, f. 2; dosar 8/1945.

Directoratul lui Boga nu a fost lipsit de scandaluri. Primul dintre acestea a avut loc în 1932-1933, în plină criză economică. Plângeri la adresa directorului Boga pentru cumul de funcții – era, în același timp, și profesor de geografie în cadrul liceului nr. 3 de băieți Alecu Donici – au început să sosească la Direcția Generală a Arhivelor Statului. Constantin Moisil a încercat să pretindă că nu cunoștea această situație, cumulul de funcții la stat fusese interzis în anii crizei economice, deși, în realitate, după cum arată documentele de arhivă, știa din anii 1920 că Boga este și profesor de liceu. Mai mult decât atât, cumulul de funcții al funcționarilor arhivelor nu era o situație izolată la Sucursala Chișinău, ea putând fi regăsită la toate sucursalele Arhivelor Statului¹⁴ (Decretul 1934). În 1936, Leon Boga și-a angajat fiica în postul rămas vacant de copist. Angajarea s-a făcut cu acordul Direcției Generale a Arhivelor Statului și a lui Constantin Moisil¹⁵. În 1939, la Sucursala Arhivelor Statului se organizează un nou concurs: pentru avansarea Silviei Boga și angajarea Alexandrinei Gane, soția lui Emil Gane, în postul de copist, rămas vacant după avansarea Silviei Boga. Organizarea concursului a fost, inițial, validată de Aurelian Sacerdoțeanu, directorul Arhivelor Statului, dar scandalul public iscat a determinat intervenția Ministerului Instrucțiunii pentru anularea concursului¹⁶.

Un an mai târziu, după retrocedarea Basarabiei Uniunii Sovietice, Leon Boga părăsește Basarabia, pentru a reveni un an mai târziu în această provincie. Raportul elaborat la revenirea sa în Chișinău nu trădează o mare afectare a arhivei, a cărei evacuare nu fusese posibilă în contextul ultimatumului din iunie 1940. Aceasta fusese doar mutată și îngrămadită în câteva încăperi, deoarece sovieticii aduseseră arhivele instituțiilor românești pentru identificarea și căutarea acelor funcționari români care nu părăsiseră Basarabia¹⁷. În anii următori, Boga împreună cu funcționarii Sucursalei Chișinău s-au preocupat de rearanjarea acestei arhive. La începutul anului 1944 au venit însă ordinele de evacuare, în contextul în care linia frontului se apropia de Basarabia și România. Evacuarea arhivelor Chișinău a avut drept destinație comuna Bibești, județul Gorj¹⁸. Evacuarea arhivelor basarabene a fost foarte bine organizată, meritul fiind exclusiv al lui Leon Boga¹⁹.

Conform convenției de armistițiu, România avea obligația de a preda Uniunii Sovietice arhivele din Basarabia, Bucovina și Odessa. Această prevedere a armistițiului, la care sovieticii țineau foarte mult, trebuia respectată²⁰. Inspirația lui Leon Boga a făcut ca o parte din documentele din fosta sucursală a arhivelor statului Chișinău, cel pe care el le-a considerat cele mai importante, cele mai valoroase, să fie fotografiate înainte de predarea lor către sovietici²¹.

¹⁴ ANIC, fond DGAS, dosar 7/1921, f. 30; dosar 7/1933, f. 2, ff. 7-8; dosar 7/1934, f. 21.

¹⁵ ANIC, fond DGAS, dosar 7/1936, ff. 38-39; dosar 5/1937, f. 12, f. 25.

¹⁶ ANIC, fond DGAS, dosar 6/1939, f. 6, ff. 14-15, f. 18, f. 20, f. 22, ff. 44-45.

¹⁷ ANIC, fond DGAS, dosar 8/1941, f. 2.

¹⁸ ANIC, fond DGAS, dosar 6/1944, f. 1

¹⁹ ANIC, fond DGAS, dosar 6/1944, ff. 4-5, f. 8, f. 79, f. 86, f. 104,

²⁰ ANIC, fond DGAS, dosar 10/1944, ff. 254-256, f. 268; dosar 20/1945, ff. 1-4.

²¹ ANIC, fond DGAS, dosar 10/1944, ff. 229-231.

Sucursala Arhivelor Statului Chișinău a fost desființată la 31 martie 1945, după ce întreg materialul fusese predat sovieticilor, iar personalul acesteia a fost distribuit către alte filiale ale Arhivelor Statului din țară. Majoritatea funcționarilor filialei Chișinău au fost relocați la nou-înființata sucursală din Buzău, cu Emil Gane în funcția de director²². Din această postură a fost arestat de sovietici și deportat în Siberia (Colesnic 2012, 170). Leon Boga însă a fost solicitat în repetate rânduri la Comisia Aliată de Control și la Comisia Română pentru Aplicarea Armistițiului, unde a fost întrebat de delegații sovietici despre arhiva Sfatului Țării. Interesul sovieticilor față de Arhiva Sfatului Țării a fost manifestat încă din primele zile ale semnării armistițiului, aceștia suspectând că dosarele Sfatului Țării ar fi fost mutate din Chișinău către alte sucursale ale Arhivelor Statului înainte de evacuare, solicitând verificări la toate filialele Arhivelor Statului. În cadrul acestor comisii, Leon Boga a declarat că la Sucursala Arhivelor Statului Chișinău au existat întotdeauna puține dosare ale Sfatului Țării, care au fost evacuate în 1919-1920 la București sau se află în arhive personale. În discuțiile cu agenții Securității, responsabili cu urmărirea lui la sfârșitul anilor 1950, Boga mărturisea că a avut acte basarabene originale, pe care le-a predat lui Aurelian Sacerdoțeanu, care, la rândul său, a amânat inventarierea acestora în cadrul Arhivelor Statului, pentru a nu fi descoperite de sovietici. Aceste informații se confirmă și din alte surse (Dascăl 2017, 318)²³. Într-adevăr, multe documente ale instituțiilor Republicii Democratice Moldovenești au rămas în arhive private, ceea ce confirmă aserțiunile făcute cu privire la Comisia Arhivelor Basarabiei, Sucursala Arhivelor Statului Chișinău și neglijarea realităților locale. Ioan Pelivan, fruntaș basarabean, responsabil cu afacerile externe în Consiliul Directorilor, a avut, de asemenea, o importantă arhivă personală conținând documente din perioada 1917-1918, pe care le-a distribuit în rândul cunoscuților sau le-a predat Arhivelor Statului, care le-a inventariat de-abia în 1973. Pantelimon Halippa, președintele Sfatului Țării, și-a zidit arhiva personală în pereții casei, arhivă pe care o va preda, de asemenea, Arhivelor Statului în anii 1970. De altfel, Ministerul de Interne, împreună cu Securitatea și cu sprijinul lui Pantelimon Halippa, au început, în anii 1970, un demers pentru identificarea documentelor istorice basarabene, răspândite în arhivele private ale refugiaților basarabeni, și preluarea lor în cadrul Arhivelor Naționale ale României (Guzun 2018, 338-339, 353-356, 360-361, 382-384, 386-387, 391-392, 393, 412-415, 419-421, 517).

După cel de-al Doilea Război Mondial, Leon T. Boga nu s-a mai dedicat istoriei, criticând istoriografia momentului, pe care o cataloga antiromânească. Nu a fost încarcerat, deși a fost urmărit de Securitate, în principal, datorită legăturilor sale cu diferiți fruntași basarabeni. Predând arhiva sa, s-a retras la cei doi copii ai săi, continuând să se dedice literaturii, scrise în aromână (Dascăl 2017, 317-337).

²² ANIC, fond DGAS, dosar 10/1944, ff. 246-249, f. 385; dosar 8/1945, f. 7, f. 19, f. 76.

²³ ANIC, fond DGAS, dosar 10/1944, f. 234, f. 238, f. 240, f. 280, f. 334, ff. 375-378, f. 384.

Bibliografie

- Colesnic 2012:** Iu. Colesnic, Emil Gane, o viață în alb și negru. Magazin bibliologic 1-4, 2012, 169-174.
- Dascăl 2013:** O. Dascăl, Începuturile arhivistice: Comisia Gubernială Științifică a Arhivelor Basarabiei. 1898-1923. Revista Arhivelor XC/1-2, 2013, 66-82.
- Dascăl 2017:** O. Dascăl, Leonida Boga: arhivistul, „macedoneanul”, „voshopoleanlu”. Archiva Moldaviae IX, 2017, 299-338.
- Decretul 1934:** Decretul lege nr. 2420/1934 privind prohibirea cumulului în funcțiunile publice. In: Monitorul Oficial, nr. 189, 18 august 1934, 5237-5240.
- Guzun 2018:** V. Guzun (ed.), Pantelimon Halippa și problema Basarabiei în dosarele Securității. Documente, 1965-1979 (Cluj-Napoca 2018).
- Legea 2008:** Legea privind organizarea și funcționarea arhivelor statului din 15 iulie 1925. In: Legislație arhivistică românească (ed. C.M. Lungu) (București: Editura Fundației România de Măine 2008), 65-72.

Leon T. Boga, historian of Bessarabia

Keywords: Leon Boga, Romanian State Archives, Bessarabian Archives Commission, Chișinău State Archives, Bessarabia, Romania, Soviet Union.

Abstract: The historiographic legacy of Leon T. Boga, silenced and condemned to oblivion by the communist regime, began to be rediscovered in recent years, due to the efforts of historians interested in the history of Bessarabia. However, his activity as director of the Chișinău State Archives, a position he held for twenty-six years, during the entire period of Bessarabia's union with Romania, still remains unknown. The main evidence of his activity is the twenty volumes of Bessarabian Documents, published in the interwar period, included in the “special” or “secret” funds of the libraries after 1947, but which remain to this day some of the most valuable edited sources for the medieval and modern history of the Moldavian territory east of the Prut. The publication of this significant documentary material does not, however, reflect the full extent of Leon Boga's legacy. The sole director of the Chișinău State Archives, the historian of Macedonian origin, was concerned with the organization and integration of this institution into the Romanian institutional corpus, with the defense of the Bessarabian documentary fund, most often in front of the Bessarabian bureaucratic elite of Russian origin, reluctant to the union with Romania, and, above all, with the saving of this valuable archive after the Romanian retreat in 1944.

Gabriela Dristaru, Institutul de Istorie „N. Iorga”, București, România, ORCID ID: 0009-0009-3020-5828, e-mail: dristaru.gabriela@gmail.com

CONSTANTIN MIMI'S CONTRIBUTION TO THE IMPLEMENTATION OF A NEW MODEL OF WINERY IN BESSARABIA

Aurelia Trifan

Keywords: Constantin Mimi, modern viticulture, Bulboaca winery, cellars, tiered structure, gravitational technological flow, aesthetic values.

Constantin Mimi bought the Bulboaca manor in 1891, using the land to cultivate highly productive vine varieties brought from France (Ciobanu, Ursu 2007, 235). The knowledge gained at the School for Higher Education in Vine and Wine from Montpellier, France, he implements to create a household with advanced agricultural technology, according to European criteria. His practical work is praised by the Bender County Committee for Viticulture and Winemaking: "The vineyards of Bulboaca, being in the direct sights of the owner of the manor, were developing wonderfully and, towards the end of the 90s, began to grow so richly that the need arose to build a winery and cellars where the wines could be matured" (Отчётъ 1912).

Thus, in 1901, a winemaking enterprise based on industrial wine production technologies was established in Bulboaca. The location of the Bulboaca winery, but not at Ursoaia or Cobusca Noua, two other estates of C. Mimi, is made for several reasons, including the location on the line of trade routes, such as the railway that facilitated the wine trade with both Russia and Western countries¹, and the road linking Chisinau with Bender, and from there headed to Odessa. Moreover, the surrounding villages had vineyards that could provide the wine factory with raw material.

The building was designed with three levels and was the largest winery in Bessarabia in the early 20th century. In 1915, in a study of viticulture in Bender County, Governorate of Bessarabia, published under the editorship of Baron A.F. Stuart, who was also president of the Wine Committee, the winery is described and the progressive ideas implemented in its construction are highlighted (Бульбокское 1915, 379-383). The industrial space is perceived as rational, with a successful distribution of technical equipment. On the upper level were crushers, presses and lines; one half of the middle floor was occupied by fermentation vats, and the second was for

¹ In 1871 the construction of the Tiraspol-Chisinau railway was completed, and Bessarabia was given an exit at the Odessa port. Later, the railway was extended to Ungheni, thus making the junction with Romania, through which it was possible to exit to Europe.

Fig. 1. Constantin Mimi (1868-1935)².

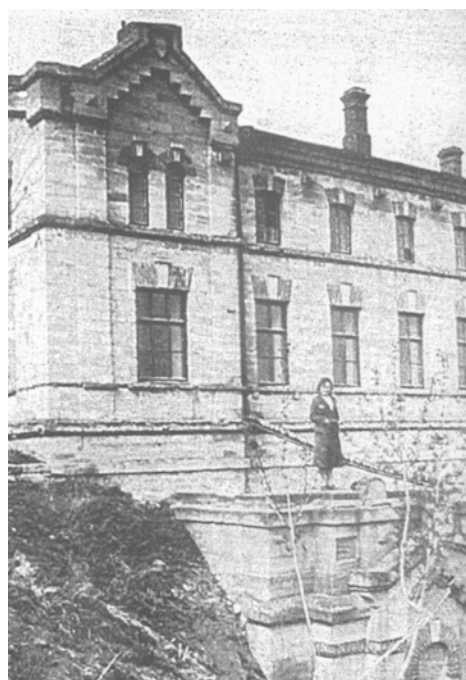

Fig. 2. Fragment of the Bulboaca winery building. 1940 (C.Gh. Ciobanu, 2011).

fermenting white wines in barrels. The lower level was divided into rooms for bottling and storing wine in bottles and cool vaulted galleries for maturing and ageing wine in barrels. Reinforced concrete was used in the construction of the industrial enterprise – an innovation at the time, made possible by inviting Italian workers.

The newly-built winery had obvious advantages over previous ones in terms of the tiered structure of the technological process. Its two-tier concept was already known in the Bordeaux wine region in the mid-19th century (Beschi 2013, 4). In the following decades, several works appear in which the theme of functionally well-ordered cellars (“cuviers bien disposés”), with overlapping levels, allowing a gravitational technological flow, is addressed. Architectural publications also contribute to the wide dissemination of the Bordeaux wine cellar model, where drawings of wine cellars “à étage” are placed³. The new generation of well-trained architects, such as Théodore Duphot, Louis Michel Garros and Ernest Minvielle, contributed to the emergence of an ostentatious architecture by designing buildings that corre-

² <https://unimedia.info/ro/advertoriale/13096219fa48f8e9/generatiile-de-vinificatori-de-la-constantin-mimi>

³ Félix Narjoux, renowned architect, publishes the drawings of the „à étage” winery made at the Château de Cestas in *Encyclopédie d'architecture* (1878) and *Constructions agricoles et architecture rurale* (1889).

Fig. 3. A group of workers in front of the Bulboaca winery. 1940⁴.

sponded to the process of winemaking by gravity, which required the development of a worthy architectural envelope. It was the Bordeaux architecture of the wineries that may have influenced C. Mimi who, during his stay in France, succeeded in establishing relations with important personalities in the vineyard and wine industry, giving him the opportunity to learn first-hand about the process of organising the wine industry at the famous French wineries (Ciobanu, Ursu 2007, 214).⁴

The rational organization of the Bulboaca winery also led to its location. Integrated into a southern slope, the building was protected from the cold north winds, and the sloping terrain allowed the technological process to be carried out efficiently. Access to the winery was ensured on all levels: on the upper level, on the north side, the grapes were received without the use of additional mechanisms for lifting the baskets, as in the case of Bordeaux winery, the reception area being at ground level; on the lower level, which was in the same horizontal plane as the courtyard, on the south side, optimal conditions were created for operating the cellar and handling with large vessels or other loading and unloading operations. From the courtyard, the finished material could be transported directly to the nearby railway station or to the road to be shipped to its destination. Probably, the winery was also located

⁴<https://www.rafinat.ro/tag/castel-mimi/>

on a slope, based on the household owner's choice to produce wine by gravity technology, and most of the construction – underground – in order to keep the optimal temperatures constant in the technological spaces.

Compared to the wineries existing at that time on the territory of Bessarabia, the newly opened winery is distinguished by changes in the elevation of the building and construction technologies. In its construction, both traditional classical materials were used, such as limestone brought from quarries near the Bulboaca, Chirca, Roscani and Telita villages, bricks produced at the local factory, and reinforced concrete – a modernizing trend dictated by the need to align with the modern cultural trend of the 20th century. In reinforced concrete constructions, reinforcing bars were used, joined by bending the ends, as welding was not known at the time of the construction of the winery. The same composite material was used for the floor – a structure of slabs and beams separating the middle level from the upper level. The same solution constituted the ceiling above the first basement gallery which simultaneously served as a terrace for the middle level.

Reinforced concrete ensures the strength of the floor to bend under the weight of the equipment. The floor was supported by pillars, also made of reinforced concrete, of square section, but with the edges tapering from a certain height to the top where they widened, suggesting the division of the classical column and creating the impression of a base and capital. The beam-pillar construction node, used for the first time in Bessarabia, opens up the potential of using reinforced concrete in industrial architecture. Thanks to the reinforced concrete structure, the architecture of the winery has benefited from wider spaces and greater freedom in the organisation of the interior by efficiently distributing the appropriate machinery and offering the possibility of changing the technological scheme in the future.

Other rational elements that have been the basis for the operation of the Bulboaca winery are the absence of ceilings in the pressing and fermentation rooms and the introduction of a heating system. The height of the rooms on the upper level included the space under the roof, and the level was equipped with furnaces to heat the rooms, if necessary, to speed up pressing and optimise the fermentation process. The furnaces are of a rare construction, made of specially shaped pieces of cast iron.

The rational character also persists in the organisation of the cellar. The entrance is located on the south side, with the most pronounced difference in level, and is preceded by a gallery that serves as a drum, necessary to protect the stored wines from the outside air. The cellar has been dug into the slope, which naturally ensures both timely humidity and relatively stable temperature. It is located under the winery and consists of three rows of vaulted rooms made of stone and brick, in the form of galleries arranged parallel to the longitudinal walls of the winery, with a wall thickness of up to 1.60 metres.

Transitions from one room to another are made through arched gaps marked by solid brick quoins. The entrance to the ordered galleries is central, placed on the axis of symmetry of the building. The cylindrical vaulting of the galleries is continuous and compact along their entire length, and is a successful solution for wine storage spaces in barrels, activating the circulation of air in the interior space through their shape and the arrangement of the voids in the lower part of the masonry. The vents join the galleries in a system that allows ventilation without the formation of strong air currents that can damage the quality of the wine. The cellar, of large proportions even by today's winemaking standards, had a capacity of 30 000 decalitres of wine stored in barrels and, although the space was never fully occupied (Ciobanu 2007, 67), there was provision for it to be extended in the future.

In the case of increased wine production capacity, the side walls of the galleries – on the central axis and following on from the galleries on the east side, the right-hand wings – included arches from the outset which, once the masonry inside them had been removed, became passageways into the newly built spaces. Moreover, during the earthworks carried out on the territory of the winery and the consolidation of the foundation of the building, a cavity already prepared for this purpose was discovered but abandoned.

The Bulboaca winery has long functioned as one of the best equipped in Bessarabia. Constantin Mimi was up to date with new developments in the field, and as a result, these cutting-edge technological achievements were introduced to the newly built winery, thus ensuring a high-performance technological cycle that ended with the production of fine wines (Ciobanu, Ursu 2007, 236). In fact, C. Mimi's winemaking household has written one of the most interesting tabs in the history of Bessarabian winemaking.

The professor of the "Herestrău" Agricultural Academy (Academy of High Agronomic Studies), I. C. Teodorescu, in his public lectures on Romanian winemaking, held in Bucharest, repeatedly mentioned the importance of the Bulboaca vineyard as a focal point for the spread of progressive methods of vine-growing (Ciobanu, Ursu 2007, 233). During the interwar period, the winery was appreciated by the Romanian Ministry of Agriculture and Domains, serving the study undertaken by the Ministry's Architectural Service⁵, being considered at that time as a model winery, with a demonstrative character, to show in practice the results of the implementation of progressive technologies.

This industrial building, with its eminently functional structure, combined the demands of productive organisation and exterior architecture with aesthetic values. Its focus on the construction of an architectural form with a large gain of space through vertical development also allowed a representative solution to the envelope.

⁵ ANRM (National Archive of the Republic of Moldova), F. 88, inv. 2, d. 270, f. 41.

Fig. 4. Winery from Bulboaca in the Soviet period. The main facade (Patrimoniul 2011).

From direct observations of the building until the reconstruction started in 2011⁶, supplemented by photographic images from the first half of the 20th century, we can sketch its original appearance. The building has remained essentially unchanged to the present day, undergoing repairs during the Soviet period, guided mainly by practicality and immediate needs. The exterior facades of the building have been maintained in their original form, but with the application of plaster on one of the side facades and on the rear facade. Another building was attached to the second side facade, and above the basement, on the terrace portion of the intermediate level, additional rooms were organized. During the operation of the winery, the roof covering was changed and the west side was reinforced with buttresses. The interior partitioning was preserved.

Thus, the building constructed by C. Mimi was distinguished by the simplicity and rigor of the facade composition. The general compositional structure was uniform, but with particular solutions to emphasise the importance of the main facade which, facing the railway line, stood out both by its greater height and by the special attention paid to all the decoration. The elevation of the winery, consisting of three levels, with a sloping location that gave it massiveness, combined with the expressive force emanating from the regularity and balance of the forms, created

⁶In the years 2011-2016 is carried out the reconstruction of the entire wine complex of Bulboaca, including the winery built by C. Mimi in 1901, which had become non-functional and underwent modifications in order to conform to the tourist phenomenon.

the impression of monumentality. The solution for the organisation of the facade lay in the succession of projections and recesses. The central projection, located in the axis of symmetry of the facade, was supported by two smaller, subordinate projections flanking the ends of the building. Slightly set back from the facade line, the projections were finished with a triangular pinion with tumbles at the centre and in the extension of the slabs outlining their surface. In the axis of the central projection was organized the entrance to the intermediate level, and on the upper level – the exit to the balcony through a door, with the arched opening in full arch, flanked by two similarly resolved windows, above which there was a round opening. The facade was divided by cornices and brackets, a vertical hierarchy emphasised by the different sizes of the windows, decreasing from the lower to the upper register.

The entrance to the cellar, dug into the main facade, was marked by a pediment which was distinguished by the proportions and the workmanship of the elements used. This difference in form can also be seen between the upper levels of the winery with the simple arrangement of windows on the smooth-surfaced wall and the treatment of the cellar wall with multiple raised elements, such as the voussoirs, cornice and brackets of different prominence, rectilinear or with fluted elements.

For the other three facades, the general plastic principles were followed, but the treatment was simpler. All facades had a symmetrical composition. At the same time, they were not identical, each having its own originality given by the solutions found to adapt to the technological structure. The short side facades were in the form of a triangular pediment, divided by pilasters into three panels, and the rear facade was highlighted by a single pediment, identical to those placed at the corners of the main facade, interrupting the cornice in the central part. The facades were organized in two main registers: the lateral one, on the west, was distinguished by two complete levels with an entrance at the intermediate level of the winery, the rear one – by a developed plinth, made of broken rough stone, with a transition to the next register through a discreet bracket.

The specificity of the building was given by the decorative use of brick, a material increasingly used at the end of the 19th century in the construction of industrial buildings. The graphic plasticity was due to the contrast between the light-coloured stone masonry of the walls and the burnt brick elements, from which the cornice and the brackets between the registers, the lintels and arches of the windows and entrances, the chimneys and other decorative elements of the facades were made. The upper windows ended in an arched or semicircular segment in the voussoirs register and on the side facades, and those on the lower levels had straight lintels. Fronts and pinions contained round ventilation louvres with circular anchoring.

The architecture of the building was subordinated to the compositional principles of the classicist eclectic style with mutually perpendicular axes, with the ordering in horizontal registers and the division of the facade into elevations, the central one containing the entrance, but also taking elements from medieval architecture,

Fig. 5. Reconstruction of the wine-making complex from Bulboaca. Period of reconstruction works 2011-2016⁷.

such as the pinions, the crown of the elevations and the Lombard frieze of decorative blind arches with the use of brick in contrast with limestone, which would be an influence of modernism in terms of the use of building materials according to colour and workmanship. The stylistic elements of the facades' decoration dominated the exterior atmosphere of the building, emphasizing the eclecticism of its architecture, while the interior spaces were remarkable for their innovative way of thinking that gave them an industrial character.

The value of the building can be highlighted both by compositional elements, volumetry, plan typology and, last but not least, by details and materials. A careful study of the architecture shows that the construction of this building created a valuable complex, where new technologies were implemented which, in the economic context of the late 19th century, were at the experimental stage in European countries with an advanced vine-growing culture.

The Bulboaca winery appears in a period of economic boom, which explains the large-scale construction with a large production capacity planning of the enterprise. In the second half of the 19th century, viticulture had become a very attractive field for landowners and investors, profitable and promising, with local wines being

⁷<https://locals.md/2022/castel-mimi-2/>

appreciated on the huge Russian market. This has boosted the development of viticulture, increasing interest in the branch. The growing phenomenon could not have left indifferent such an enterprising, far-sighted person as C. Mimi.

On August 13, 1892, the Ministry of State Property of the Russian Empire approved the Articles of Association of the Bessarabian Society of Vineyard and Orchard Owners and Winemakers, which declared as its primary purpose “the development of local viticulture and winemaking” (Уставъ 1892, 1). Despite the devastating attack of phylloxera and mildew on vineyards in Bessarabia at the end of the century, C. Mimi maintains its vineyards⁸ and its dominant position in the wine industry. The wines produced at the Bulboaca winery were repeatedly awarded at various exhibitions: in 1903 they won the Gold Medal at the Exhibition in Chisinau, in 1911 – at the International Exhibition organized in Turin, Italy (Отчётъ 1912). In the jubilee edition dedicated to Chisinau, among the first in the list of the most famous and, therefore, the largest and best organized vineyards in Bessarabia, existing in 1912, is included that of Bulboaca (Юбилейный 1914, 106). Moreover, it had become a scientific-methodical centre where popular courses were held for winegrowers and winemakers to acquire knowledge about the efficient and rational organisation of quality wine production.

Bibliography

- Beschi 2013:** A. Beschi, L'invention d'un modèle: l'architecture des «chais» en Gironde au XIXe siècle. In Situ [En ligne], 21, 2013, 4. <http://insitu.revues.org/10327> (accesat 14.01.2016).
- Ciobanu 2007:** C.Gh. Ciobanu, Bulboaca de pe Bâc. Urmele timpului (Chişinău 2007).
- Ciobanu, Ursu 2007:** C.Gh. Ciobanu, M. Ursu, Constantin Mimi – militant activ pentru dezvoltarea economică a Basarabiei, promotor al unei viticulturi moderne. Buletin Ştiinţific. Muzeul Naţional de Etnografie şi Istorie Naturală a Moldovei 6 (19), 2007, 208-242.
- Patrimoniul 2011:** Patrimoniul cultural al Republicii Moldova: de la realitate la necesitate. Coordonator I. Ştefăniţă (Chişinău 2011).
- Бульбокское 1915:** Бульбокское хозяйство. В: Виноградарство Бендерскаго уезда Бессарабской губерніи (Бендеры 1915), 379-383.
- Отчётъ 1912:** Отчётъ о действияхъ Бендерскаго Уезднаго Комитета Виноградарства и Виноделія за 1911-1912 гг. В: Доклады Комитета и постановленія Бендерскаго уезднаго Земскаго собранія 44-го созыва (Бендеры 1912).
- Уставъ 1892:** Уставъ Общества Бессарабскихъ садовладельцевъ и виноделовъ (Кишинёвъ 1892).
- Юбилейный 1914:** Юбилейный сборникъ Кишинёва 1812-1912 гг. (Кишинёвъ 1914).

⁸C. Mimi is already using American rootstocks to grow vines in his Bulboaca and Ursoaia plantations.

Aportul lui Constantin Mimi la implementarea unui nou model de cramă în Basarabia

Cuvinte-cheie: Constantin Mimi, viticultură modernă, crama de la Bulboaca, pivnițe, structură etajată, flux tehnologic gravitațional, valențe estetice.

Rezumat: Gospodăria vitivinicolă de la Bulboaca se înscrie în istoria vinificației basarabene ca una dintre cele mai impunătoare datorită proprietarului său – Constantin Mimi (1868-1935), care s-a evidențiat nu numai ca activist pe tărâm public (din 1906 este președinte al Upravei Zemstvei din județul Bender, iar din 1913 – al Zemstvei Guberniale), dar și ca promotor al unei viticulturi moderne în Basarabia. Cunoștințele obținute la Școala Superioară de Viticultură din Montpellier, Franța, fondează ideea creării unei gospodării cu tehnologie agricolă avansată, după criteriile europene, iar arhitectura bordelează îi oferă posibilitatea de a se documenta pe viu cu procesul de organizare a industriei vinicole la renumitele crame franceze.

C. Mimi ia decizia amplasării cramei la Bulboaca, moșie procurată în anul 1891, din mai multe considerente, printre care localizarea pe linia căilor comerciale, cum ar fi calea de linie ferată, ce facilita negoțul cu vinuri atât cu Rusia, cât și cu țările occidentale, și șoseaua ce lega Chișinăul cu Benderul, îndreptându-se spre Odesa. Clădirea, proiectată cu trei niveluri, devine cea mai mare fabrică de vinuri din Basarabia de la începutul sec. XX. Alcătuită din crămă (două niveluri) și pivnițe (un subsol imens cu o capacitate de 30 000 decaltri de vin păstrat în poloboace), construcția se evidențiază prin căi de acces spre fiecare nivel, iar structura etajată a vinăriei integrează fluxul tehnologic gravitațional în organizarea procesului de preparare a vinului. Totodată, e de remarcat faptul că datorită viziunii, perseverenței și efortului depus de C. Mimi acest edificiu industrial, cu o structură eminent funcțională a combinat exigențele organizării productive și arhitecturii cu valențe estetice. Insistența acestuia pe construirea unei forme arhitectonice prin dezvoltarea pe verticală a permis și o soluționare reprezentativă a exteriorului anvelopant.

Lista ilustrațiilor:

Fig. 1. Constantin Mimi (1868-1935).

Fig. 2. Fragment al clădirii cramei de la Bulboaca. 1940 (C. Gh. Ciobanu, 2011).

Fig. 3. Un grup de lucrători pe fundalul cramei de la Bulboaca. 1940.

Fig. 4. Crama de la Bulboaca în perioada sovietică. Fațada principală (Patrimoniul 2011).

Fig. 5. Reconstrucția complexului vinicol de la Bulboaca. Perioada lucrărilor de reconstrucție 2011-2016.

Dr. Aurelia Trifan, Institute of Cultural Heritage, Chisinau, Republic of Moldova, ORCID ID: 0000-0001-9738-3842, e-mail: trifanaurelia2707@gmail.com

МАРИЯ ЧЕБОТАРИ В ИТАЛЬЯНСКОМ КИНО

Сергей Пилипецкий

Ключевые слова: Мария Чеботари, итальянский кинематограф, Кармине Галлоне, Гуидо Бриньоне, музыкальный фильм, роль.

Мария Чеботари (1910-1949) – уникальный феномен в европейской культурной жизни первой половины XX в. Одна из лучших певиц эпохи, с равным успехом исполнявшая на академической сцене произведения разных стилей и направлений, благодаря эффектным внешним данным, врожденным актерским способностям и профессиональной выучке сочетала в себе талант кинодивы. За короткую творческую жизнь она успела выпустить около десятка художественных лент, работая с русскими, немецкими и итальянскими режиссерами. Оба ее супруга, актеры А. Вырубов и Г. Диссль, внесли значительный вклад в формирование и продвижение кинокарьеры М. Чеботари.

Тема кинематографического наследия М. Чеботари изучена поверхностно, в основном киноведами, среди которых выделяются наши современники: молдавский исследователь Д. Олэреску (Olărescu 2010) и немецкий историк Р. Киллиус (Killius 2021). Они заложили фундамент научного подхода в освящении проблемы. Однако анализ вокально-музыкальной составляющей фильмов, осмысленных в исторической ретроспективе, остался в тени изучения ими актерских свершений М. Чеботари; источниковедческая основа также несовершенна. Исходя из этих положений, является актуальным рассмотреть тему глубже, приоритетно вдаваясь в область музыкознания с использованием документов и прочной критической базы, сформированной из публикаций авторитетных авторов того времени. В статье собран богатый фотоматериал, заимствованный из частного архива Х. Шлиссер, подруги М. Чеботари.

Большая часть свершений артистки в кинематографе сводится к шести полнометражным итальянским фильмам 30-х - начала 40-х гг., где, сыграв главные роли, она добилась особенных результатов. Адаптированные к разным странам, картины К. Галлоне и Г. Бриньоне с ее участием давались в кинотеатрах при аншлаге по всей Европе, будь то столица или провинциальный город, включая родной Кишинев. Имя М. Чеботари стало известным повсеместно, а зрители, пресса и критика высоко оценили великолепное пение и драматический талант актрисы. В совершенстве владея итальян-

ским языком, она смогла озвучить все ленты, поэтому встраивание в великую кинематографическую культуру Италии было естественным и бесшовным¹.

Космополитическое творчество выдающегося режиссера **Кармине Галлоне** известно всему миру. Пройдя полувековой артистический путь от немого до послевоенного цветного кино при нескольких политических режимах, он снял большое количество лент, в том числе музыкальных, выявляя новые имена актеров, ставших впоследствии архипопулярными. Особенно удачно он работал с женщинами. П. Иаччо, один из авторов монографии «Не только Сципион: кино Кармине Галлоне», отмечал его уникальную способность к открытию и продвижению по карьере великих актрис. Ссылаясь на статью-интервью П. Марини, помещенную в римском журнале «Фильм» за 1939 г., П. Иаччо называет среди многих имена Аннабеллы, Д. Дарьё, М. Эггерт, О. Чеховой, Б. Стокфельд, Ф. Баджиотти, Дж. Паольери, А. Улиг (Iaccio 2003, 2). В этом списке оказалась и М. Чеботари, которая снималась у К. Галлоне в короткий период с 1937 по 1942 гг., ежегодно выпуская по картине. Актриса высоко ценила возможность работы со знаменитым режиссером, как и его уникальную художественную личность. Отношение было взаимным. Молдавский биограф Р. Арабаджиу в монографии о певице поместил высказывание К. Галлоне – горячего поклонника М. Чеботари: «Ей было присуще чувство героического самопожертвования, творческого горения и поиска». Р. Арабаджиу подчеркивал, что «появление Марии Чеботарь в картинах К. Галлоне ознаменовало для него переход на более высокую ступень творчества» (Арабаджиу 1990, 112).

«Только для тебя»

Успешным дебютом М. Чеботари в фильмах К. Галлоне стала лента с оригинальным названием в Италии «Только для тебя» („Solo per te”), в немецкой версии – «Песня матери» („Mutterlied”), снятая в 1937 г. римской компанией «Итала-фильм». Видный итальянский кинокритик Ф. Сакки справедливо писал, что благодаря этой картине «Мария Чеботари – русское сопрано с хорошим голосом и миловидным личиком, из Берлина попала на международный экран» (Sacchi 1938b, 2).

Фильм был выпущен по итало-немецкому соглашению о культурном сотрудничестве с участием актеров и персонала съемочной группы из обеих стран². В короткий период по завершении съемок и дублирования немецкой

¹Тому послужили и внешние данные певицы, она была весьма схожа с жителями Апеннинского полуострова, многие из которых столь полюбили певицу, что, услышав итальянизированную фамилию Чеботари, уже не сомневались в ее происхождении. Например, газета «Коррьере дела сера», перечисляя итальянских артистов, спевших в «Свадьбе Фигаро» В.А. Моцарта в Зальцбурге летом 1938 г., ошибочно включила М. Чеботари в их число (Artisti 1938, 6).

²Р. Киллиус отмечала, что, являясь политическими союзниками, Германия и Италия наладили тесные связи в киноиндустрии. Й. Геббельс контролировал немецкое кино, а Витторио, сын Б. Муссолини, – итальянское (Killius 2021, 76).

Рис. 1. Кадр из фильма «Только для тебя» (фотоархив Х. Шлиссер).

Рис. 2. Съёмочный процесс фильма «Только для тебя». Слева направо сидят К. Галлоне, М. Бонен, М. Чеботари; слева стоит помощник режиссера Н. Оттави (Национальный Музей Истории Молдовы).

версии Ф. Сакки отмечал любопытные детали: «Действительно итальянцами являются продюсер Джакалоне, режиссер Галлоне, исполнитель главной роли Б. Джильи, а также директор, инспектор, секретарь фильмопроизводства и помощник режиссера. С другой стороны фильм снят только на немецком, на немецкий сюжет и сценарий с немецкими актерами. Среди них выделяются имена баритона Михаэля Бонена, Ганса Мозера, Хильде Хильдебранд, маленького П. Боссе и Марии Чеботари, которая была анонсирована как интересное открытие, – молодая примадонна большого таланта, бессарабка по происхождению, берлинка по воспитанию и образованию, достигшая международной славы благодаря выступлениям на Зальцбургском фестивале» (Sacchi 1937, 3).

М. Чеботари снялась в главной женской роли начинающей оперной певицы Фьяммы Аппиани, ее сына Марио сыграл знаменитый в фашистское время ребенок-актер П. Боссе. Великий итальянский тенор Б. Джильи снялся в роли певца Этторе Ванни – учителя и мужа Фьяммы.

На фоне популярной музыки и высококачественного пения разворачивается детективная история. Певцы-супруги Фьямма и Этторе Ванни совместно выступают в Римской опере. Там женщина встречается с баритоном Чезаре Доре (М. Бонен), с которым у нее были отношения незадолго до того, как она вышла замуж за Этторе. Доре шантажирует Фьямму, говоря, что маленький Марио – его ребенок, и жаждет продолжения связи. Во время спектакля

Рис. 3. Исполнители главных ролей в фильме «Только для тебя» Б. Джильи и М. Чеботари (по Killius 2021, 61).

«Бал-маскарад» Дж. Верди, Доре был застрелен в гримерке. Все улики вели к тому, что злодейство совершила Фьямма, которая была отправлена в тюрьму. Вскоре, бросившаяся под автомобиль спутница Доре ревнивая Риккарда (Х. Хильдебранд) в больнице на смертном одре сознается в преступлении.

Кино построено на незамысловатом, со счастливым концом, сюжете, где существуют «добро и низость без оттенков», – как выражался итальянский писатель и сценарист С. Де Фео в газете «Мессаджеро» за 26 апреля 1938 г. (цит. по Iassio 2003, 169). В то же время Ф. Сакки с юмором писал в одном из апрельских номеров «Коррьере делла сера», что сценарий, принадлежащий перу Т. фон Харбоу и Б. Хофмана, достоин оперного сюжета: баритон, который домогается примадонны, любимой жены тенора, вскоре погибает, пораженный кинжалом ревнивой любовницы (Sacchi 1938b, 2).

«Песня матери» впервые была показана в Берлине 22 декабря 1937 г. в одном из больших кинотеатров – «Капитоле». «Фильм был тепло принят публикой, которая не уставала аплодировать. Б. Джильи не смог присутствовать на премьере, но захотел сделать берлинской публике сюрприз: он передал по радио из Рима короткие слова приветствия и пожелания счастливого Рождества, а также спел несколько итальянских песен» (Successo 1937, 2). В Италии фильм был продемонстрирован в апреле 1938 г.

Органичная игра и прекрасное пение М. Чеботари в ее первом итальянском фильме сразу обратили на себя внимание огромной европейской кино-

Рис. 4. Коллектив актеров и съемочного персонала летны «Только для тебя» в перерыве между работой (по Killius 2021, 76).

аудитории, критики заслуженно хвалили актрису, которая не оказалась в тени выдающегося тенора, но была достойной его партнершей. Внешне она выгодно разнилась от располневшего Б. Джилли, вокально вполне соответствуя ему. От немецких и итальянских артистов она отличалась потрясающей восточно-европейской красотой, манерами без вульгарных аффектов, тонкостью вкуса к выбору нарядов (уместно вспомнить хотя бы оригинальный головной убор в виде турецкой фески, зримо удлиняющий невысокий рост актрисы), а также теплотой сверкающего голоса. Стоит подчеркнуть, что М. Чеботари с блеском проявила собственное артистическое дарование, воспитанное многолетними занятиями с ее первым супругом, актером Пражской труппы МХТа А. Вырубовым.

Интерпретация артисткой вокальной музыки заслуживает отдельного упоминания. Кроме нескольких фраз дуэта Церлины и Дон Жуана из I действия оперы В.А. Моцарта и коротких реплик сцены Мадлен и Жерара из «Андре Шенье» У. Джордано, примечательно исполнение М. Чеботари цель-

ных номеров: канцонетты Э. де Куртиса «Ti voglio tanto bene» («Я так тебя люблю») с продолжительной колоратурной каденцией и дуэта Амелии с Ричардом (Б. Джильи) из III действия «Бала-маскарада» Дж. Верди. Сохранилась групповая фотография всего коллектива во главе с режиссером, сделанная во время паузы при съемке данного фрагмента. Амелия – сугубо драматическая партия, которую М. Чеботари никогда не пела в театре. Лирический молодой голос певицы легко справлялся с мощным оркестром, не поддавался форсированию или «расширению», центральный и нижний участки диапазона звучали насыщенно, как и яркие верхние ноты. Ее драматический вокал был оправдан трагическим сценическим поведением.

«Джузеппе Верди»

В следующем 1938 г., в грандиозной картине К. Галлоне «Джузеппе Верди» («Giuseppe Verdi») о жизни и творчестве великого композитора, артистка сыграла роль Терезины Штольц – первой исполнительницы партии Аиды в одноименной опере. «Мария Чеботари воплотила на экране Терезину, одну из трех женщин, которые так много значили в творчестве Верди», – отмечает Р. Киллиус (Killius 2021, 76). В немецкой версии фильм так и называется «Drei Frauen um Verdi» («Три женщины Верди»). Существует и вариант ленты, созданной для Испании под титлом «Divine armonie» («Божественная гармония»). По устному утверждению Р. Киллиус, М. Чеботари озвучила все перечисленные версии, при том что речь артистки была практически лишена акцента. Этот фильм с участием выдающегося итальянского актера Фоско Джакетти в заглавной роли был показан летом 1938 г. на VI Венецианском кинофестивале и удостоен Кубка Национальной фашистской партии Италии (ASAC).

В истории мирового кинематографа «Джузеппе Верди» выделяется по нескольким причинам, обозначенным неизвестным автором в «Коррьере делла сера» за 26 октября 1938 г.: «Возможно, впервые музыка занимает столь важное место в кино; верно то, что она не звучит фоном в различных сценах, но их постановка вдохновляется и направляется ею. /.../. Музыка в фильме не просто самая красивая из наследия Верди, но с технической точки зрения является совершенной по качеству, которого до сих пор не знал звуковой кинематограф». Для записи дорожек были задействованы оркестр из ста музыкантов римского Театра «Реале дель'Опера», руководимый всемирно известным дирижером Т. Серафином, двухсотголосный хор и солисты, имя которых говорит само за себя: Б. Джильи, П. Тассинари, М. Чеботари, Г. Гатти (La musica 1938, 4).

Сохранилась критика разных лет. Октябрьский номер газеты «Коррьере делла сера» того же года сообщал, что постановка и монтаж сцен были поручены архитектору Гвидо Фьорини, костюмы – талантливой художнице

Рис. 5. Немецкая афиша фильма «Три женщины Верди» (по Killius 2021, 77).

Рис. 6. М. Чеботари и Ф. Джакетти на съемках картины «Джузеппе Верди» (по Iaccio 2003).

Титине Рота, а сценографию для вердиевских опер, отрывки которых появляются в ленте, создал Камилло Парравичини. Эти три художника сотворили поэтический видеоряд, точно соответствующий эпохе: «Перед нами дефилируют знаменитые персонажи, которые сформировали великий век, они появляются в партерах лучших итальянских театров, заполненных элегантной публикой; мы видим целые реконструированные кварталы старого Милана, уголки Венеции, всю площадь в Бусетто, римские улицы; присутствуем при сценах, где двигаются тысячи артистов и статистов» (La musica 1938, 4). В послевоенной периодике встречаем также другое высказывание, принадлежащее анонимному автору: «„Верди“ Галлоне /.../ состоит из серии разрозненных эпизодов, рассчитанных на внешний эффект, сопровождаемых популярной вердиевской музыкой, а также известными фактами частной жизни великого композитора» (Gallone 1975, 19).

Научный интерес представляют статьи, которые освещали допремьерный процесс создания ленты. Ф. Сакки писал для «Коррьере делла сера» в самом начале 1938 г.: «Сюжет (сценариста – авт.) Люцио Д’Амбры строится на трех наиболее важных периодах артистической жизни маэстро: «Набукко», трилогии «Травиата» – «Трубадур» – «Риголетто» и «Аида»; /.../ „Верди“ отли-

чается от предыдущих фильмов о знаменитых музыкантах, картина не является романтическим прочтением жизни композитора, состоящим из надуманных эпизодов (Шуберт, Беллини), но цельной и органичной биографией, составленной из реальных событий, свободно переплетенных хронологически» (Sacchi 1938d, 3). В апреле в той же газете он отмечал важные детали, как то, что по старым документам была реконструирована в Чинечитта миланская галерея «Де Кристофорис», в которой снималась одна из больших сцен фильма, а роль композитора сыграл Ф. Джакетти, являющийся наиболее значимым из молодых актеров итальянского кинематографа (Sacchi 1938c, 3).

Общепринятым считается мнение, что небольшая роль Терезины получилась наименее удачной в галерее галлониевских фильмов М. Чеботари. Действительно, певица не смогла точно передать ни внешним видом, ни пластикой, ни голосом облик и характер драматического сопрано из Богемии. Мало-выразительная роль вышла достаточно мелкой, в сугубо индивидуальном прочтении. В старейшем итальянском киножурнале «Бьянко е nero» за сентябрь 1938 г. находим заметку неизвестного автора на только что вышедший фильм, и в частности на игру актрисы: «Чеботари без похвалы и без позора; Терезина Штольц – брюнетка и южанка вместо блондинки и северянки, какой она была в реальности, чьи портреты дошли до нас во множестве» (Giuseppe 1938, 58). По-видимому, режиссер руководствовался при выборе актрисы тем, что «Терезина Штольц – соблазнительница. Она должна быть привлекательной и хорошо петь, поэтому была выбрана Мария Чеботари, бессабарско-берлинское сопрано, которую мы видели в „Только для тебя”» (Sacchi 1938c, 3).

Большим преимуществом М. Чеботари стала ее великолепная вокальная трактовка роли Терезины. Первым появлением в кадре является сцена, где Штольц исполняет в оперной постановке финальную фа-мажорную часть романса Елизаветы с хором из I действия «Дон Карлоса» „Ritorna al suo patrio...” («Вернись на родину...»). Свежий, искрящийся голос артистки парил над толщей хора и оркестра. Используя *mezza voce*, М. Чеботари удалось обеспечить собственную интерпретацию высоким качеством звуковедения, ровностью регистров. Точная атака тона зарождалась из абсолютной тишины. Несмотря на то, что в репертуар певицы не входила лирико-драматическая партия Елизаветы, за исключением большой сцены и арии из последнего действия «Tu che le vanità conoscesti del mondo...» («Ты, кто познал тщеславие мира...»), которую она пела в концертах, данная роль, на тот момент, хорошо подходила типу ее сопрано.

Анализируя исполнение М. Чеботари фрагментов партии Аиды, стоит отметить, что образ пленной эфиопской царевны удался ей гораздо более, нежели игровая роль Терезы Штольц. Безукоризненная немецкая вокальная техника органично сочеталась с обаянием теплого голоса, которому было подвластно ощущение эпического масштаба оперы. Не испортила впечатле-

Рис. 7. Терезина Штольц
(М. Чеботари), исполняющая Аиду.
Кадр из фильма
(фотоархив Х. Шлиссер).

ния сугубо лирическая подача сольных номеров, отрывки которых запечатлены в фильме (по сюжету – репетиции под рояль с маэстро Дж. Верди). К ним относятся: финал арии из I действия «*Numi, pietà...*» («Боги, молю...») и часть романса «*O cieli azzurri...*» («О, небеса лазурные...») из начала III действия, где М. Чеботари легко удаётся сложнейшая c^3 на нюансе *dolce*. Средний и нижний участки диапазона полностью озвучены, «сглажены» на переходных нотах. Финалом картины стал заключительный дуэт «*O, terra addio...*» («Прощай, земля...») с Б. Джильи из театральной постановки «Аиды», который символически совмещен режиссером с последующим эпизодом фильма, когда Дж. Верди в 1872 г. после европейской премьеры оперы в Ла Скала получает всенародную славу и мировое признание. Схожие по уникальному сочетанию звонкости и мягкости тембров, голоса певцов удачно дополняют друг друга, полнозвучно соединяясь в кульминации, трепетно замирая и вибрируя на *pianissimo*.

«Сон Баттерфляй»

Вскоре, в самом начале 1939 г., последовала картина на сюжет Э. Маришки и сценарий Г. Кантини «Сон Баттерфляй» («*Il sogno di Butterfly*»), в немецкой версии – «Премьера Баттерфляй» («*Premiere der Butterfly*»), имевшая оглушитель-

ный резонанс и явившаяся значительной художественной победой М. Чеботари. Благодаря этому фильму она стала одной из самых популярных киноактрис. Д. Олэреску подтверждает, что данная лента – наиболее удачная ее работа в кинематографическом жанре (Olărescu 2010, 22). Он отмечал: «Артистическая интуиция, лирическая эмоциональность М. Чеботари доминируют в фильме, возвышая ее над самыми яркими звездами (кино – *авт.*) своего времени» (Olărescu 2010, 21). Британский оперный режиссер Р. Фоукс в книге «Опера в фильме» добавлял: «Лента с Чеботари, которая была в отличной вокальной форме, очень хорошо показала себя в прокате» (цит. по Killius 2021, 78).

Сюжетная линия фильма с перекликающейся фабулой из известного сочинения Дж. Пуччини «Мадам Баттерфляй» такова: оперная певица Роза Беллони родила сына от дирижера Гарри Петерса (Ф. Джакетти), который, не подозревая об отцовстве, уезжает по контракту в Америку. Годы спустя он с женой, богатый и знаменитый, возвращается в Италию, где вновь встречает Розу, выступающую в партии Чио-чио-сан в театре Брешиа. После окончательного расставания с бывшим возлюбленным, певица, в отличие от героини Дж. Пуччини, продолжает активную творческую жизнь.

Картина была представлена на VII Венецианском кинофестивале и удостоена Кубка Министерства народной культуры Италии (ASAC). Один из главных итальянских кинокритиков тех лет Ф. Сакки, признавая явный успех на показе, сообщал в газете «Коррьере делла сера»: «Фильм снят искусно и хорошо. /.../ Сцены наделены сильной экспрессией, пластической живостью, спонтанностью». Ф. Сакки также отметил игру и пение артистки: «Мария Чеботари, исполнившая главную роль, в удачных кадрах приятна и интересна, она демонстрирует значительный прогресс в использовании собственных сценических средств, ей удалось создать теплый и совершенный образ» (Sacchi 1939, 2).

Успешная миланская премьера ленты была освещена также в «Коррьере делла сера», которая подчеркивала, что публика городского кинотеатра «Одеон» с живостью встретила первый показ нового фильма К. Галлоне. О главных исполнителях сообщалось: «М. Чеботари в роли Розы Беллони и Ф. Джакетти — Гарри Петерс сформировали классическую пару, которой нет равных в анналах кино; драматическая история любви, разворачивающаяся параллельно с сюжетом знаменитой (оперы – *авт.*) «Мадам Баттерфляй», была прекрасно сыграна исполнителями высокого класса». Далее там же: «Значительное место во второй части ленты, в действительности, занимает почти полностью третий акт пуччиниевской оперы. Мария Чеботари — главная актриса и певица фильма» (Il sogno 1939, 3).

Известный журналист и кинокритик М. Громо в газете «Ла Stampa», указывая на то, что сочетание славных страниц оперной музыки с сюжетом собственных фильмов присуще режиссерской манере, писал: «Эта послед-

Рис. 8. Плакат немецкой версии «Премьеры Баттерфляй» (по Killius 2021, 78).

Рис. 9. К. Галлоне и М. Чеботари на съемочной площадке фильма «Сон Баттерфляй» (фотоархив Х. Шлиссер).

няя картина Кармине Галлоне, несомненно, предназначена для того, чтобы понравиться различным слоям аудитории» (Gromo 1939). Композитор М. Лаброка в журнале «Фильм» от 26 августа 1939 г. отмечал, что «музыкальная часть картины по-театральному хорошо составлена драматургически, но звуковой дорожке немного не достает контрастов между *piano* и *forte*». Сценарист и переводчик Дж. Изани сообщал в журнале «Чинема» от 10 ноября 1939 г., что в ленте присутствует теплая тональность, которая значительно трансформирует рассказ по пуччиниевским мотивам в оригинальное произведение: «Наконец оперный театр со своими артистами поставлены на службу кинематографу и не существуют сами по себе; в длинных, скучных сценах оперы есть возможность услышать чудный голос Марии Чеботари» (цит. по Iassio 2003, 173).

Немецкая певица послевоенных лет, легендарное штраусовское сопрано Леони Ризанек вспоминала о фильме: «Ребенком я смотрела „Мадам Баттерфляй“ десятки раз, знала наизусть каждую ноту. Я ее (М. Чеботари – авт.) страстно обожала. Она была очень обаятельным человеком, таким же обворожительным был ее голос» (Dusseck, Schmidt 1990, 104).

Рис. 10. Ф. Джакетти и М. Чеботари в ленте «Сон Баттерфляй». Кадр из фильма (фотоархив Х. Шлиссер).

Рис. 11. «Сон Баттерфляй». Кадр из фильма. (фотоархив Х. Шлиссер).

На протяжении последующих лет критика и зрители продолжали единодушно признавать высокий уровень экранизации картины, в особенности отмечали центральную героиню. «Одесская газета» в 1942 г. писала: «Роль Розы Беллони исполняет знаменитая румынская певица Мария Чеботари; ее чарующий голос и замечательная игра являются свидетельством богатства артистических дарований румынского народа. Музыка Пуччини, исключительная игра актеров, „язык Италии золотой” — все делает этот художественный фильм одним из блестящих украшений европейской кинематографии» (Петин, Мовсесов 1942, 2).

Стоит отметить, что после войны картина уже не пользовалась тем успехом, постепенно была забыта широкой аудиторией, так как ее вкусы с установлением новой жизни стали меняться. Уже в декабре 1945 г., после одного из показов в кинотеатре, миланская «Коррьере делла сера» отозвалась о ленте не совсем благоприятно, даже цинично: «Фильм честен по замыслу, который читается в названии. И это единственный довод, чтобы не остаться совсем разочарованным. /.../ Мария Чеботари хорошо спела о своих приключениях, но публика тронута не была. Эра мелодрамы окончательно закатилась» (i.m. 1945, 2).

Автору не доступна редкая итальянская версия фильма, поэтому пение М. Чеботари в данной картине рассмотрим на примере варианта, созданного для Германии, где оно на немецком. Начальный музыкальный фрагмент – быстрая часть каватины Норины «So anch'io la virtu magica...» («Знаю так же и я силу волшебную...») из комической оперы Г. Доницетти «Дон Паскуале». Натурально и свежо звучит голос певицы. Блестящие колоратуры точны и не тяжеловесны, верхний участок диапазона раскрывается во всей пленительной красоте. Далее звучит за кадром первый фрагмент оперы «Мадам Бат-

терфляй» в исполнении М. Чеботари: лирическое ариозо из дуэта с тенором «Vogliatemi bene...» («Любите меня...») финала I действия. Вторая половина фильма отведена под инсценировку оперы, большие фрагменты которой показываются на киноэкране³. Отметим, что в баритоновой роли Шарплеса выступил молодой, позднее выдающийся итальянский певец и оперный режиссер Т. Гобби. Стоит ли пояснять, что одна из лучших партий М. Чеботари, многократно спетая на оперных подмостках с колоссальным успехом, не могла не показаться лучшим образом на киноэкране? Блестящая актерская игра в сочетании с великолепным вокалом и чудесной, миниатюрной внешностью «фрау Бабочки», как ее ласково окрестила благодарная публика, оказались теми достоинствами, которые справедливо составили пленительный образ Баттерфляй в лучшем фильме М. Чеботари.

«Люби меня, Альфред»

После начала Второй мировой войны, в 1940 г., была выпущена лента с титлом, заимствованным из реплики Виолетты во II действии «Травиаты» Дж. Верди, «Люби меня, Альфред» («Amami, Alfredo»). Версия для Германии известна как «Мелодия любви» («Melodie der Liebe»). Совместная немецко-итальянская работа была призвана закрепить удачу предыдущего фильма. Для этого за основу была взята вышеназванная опера, так как Виолетта, наряду с Мадам Баттерфляй, — одна из коронных партий М. Чеботари в театре, которую она всегда удачно исполняла на разных этапах творческой жизни. Растянутая интрига картины, как и в «Сне Баттерфляй», перемежается с многочисленными постановочными сценами из популярнейшего сочинения Дж. Верди.

По сюжету оперная певица Мария Дальджерери больна грудной болезнью, врач советует ей отказаться от карьеры во имя здоровья. Она связана любовными узами с молодым талантливым композитором Джакомо Варни. Ей, несмотря на интриги и всякие перипетии, удается склонить руководителей театра поставить оперу начинающего мастера, который готов исполнить сочинение только при участии Марии. В итоге выздоровевшая героиня выходит за него замуж. Партнером М. Чеботари является молодой итальянский актер К. Гора. Юмористический оттенок картине придают комические персонажи, сыгранные Л. Инглиш, П. Стоппой и Л. Альмиранте.

³ Из II действия: монолог Чио-Чио-сан «Un bel di vedremo...» («В прекрасный день мы увидим...») целиком, часть сцены с Шарплесом «E questo?..» («А это?..»), эпизод появления корабля «Ci porterà lontano...» («Нас увезет далеко...») с последующими проведением фрагмента дуэта с Сузуки «Gettiamo a mani piene...» («Разбросаем повсюду...»), сценой ожидания Пинкертона «Or vienmi ad adognar...» («Теперь приди нарядить меня...») и финальным хором. Из III акта: фрагмент появления героини «E qui...» («Здесь...») и ария Баттерфляй «прощания с сыном» в h-moll «Tu? tu? Tu?..» («Ты?, ты?, ты?»), а также самый конец оперы.

Рис. 12. Итальянская афиша картины «Люби меня, Альфред»⁴.

Гарантированного, полного успеха экранизации не последовало. Мнения критиков разделились. Ф. Сакки отмечал, что «наглядно копируя „Сон Баттерфляй”, в этот раз на киноэкран Галлоне выводит „Травиату”, создавая, так сказать, платформу для драмы одной большой певицы». И далее: «„Люби меня, Альфред” – богато поставленный фильм, в котором инсценированы с большим вниманием длинные оперные отрывки». О М. Чеботари критик отзывался весьма благоприятно, что она «не только отличная певица, но у нее симпатичный, теплый и приятный женский темперамент» (Sacchi 1940, 4). П. Иаччо цитирует неизвестного автора заметки в газете «Ла Трибуна» от 17 октября 1940 г.: «Галлоне, после успеха „Сна Баттерфляй”, оказался в плену вокальной мощи исполнительницы, поэтому фильм вышел статичным» (цит по Iassio 2003, 177). А из монографии Р. Киллиус известно, что сама М. Чеботари, не раз критически оценивая собственные фильмы, также считала эту ленту довольно слабой (Killius 2021, 79).⁴

Известно мнение главного немецкого киножурнала «Фильм-Курир», справедливо определившего в качестве отправной точки картины именно голос М. Чеботари, который наиболее ярко проявлялся в операх Дж. Верди. При исполнении партии Виолетты он варьировался в огромной вокальной амплитуде: от альта и лирико-драматического участка диапазона до колоратурных высот (Killius 2021, 79). В сочетании с великолепной игрой артистки, ее женским обаянием, безупречными костюмами, пение М. Чеботари не оставляет зрителя равнодушным. В целом, кинематографическая работа оставляет большое эстетическое впечатление. Д. Олэреску писал, что картина «и если была высоко оценена европейской и американской публикой, то только благодаря Виолетте, то есть Марии Чеботари, так как режиссеру К. Галлоне, сценаристу Г. Кантини и

⁴<https://picclick.it/Brochure-Originale-Amami-Alfredo-Maria-Cebotari-Lucia-Englisch-166009011526.html>

Рис. 13. М. Чеботари (Виолетта) и Дж. Малипьеро (Альфред), исполняющие финал «Травиаты» Дж. Верди. Фото со съемок фильма «Люби меня, Альфред» (фотоархив Х. Шлиссер).

оператору А. Брицци не удалось подобрать ключ ни к драматургии, ни к языку, которые бы адекватно соответствовали вердиевской опере» (Olărescu 2010, 23).

Саундтреки к фильму представляют счастливую возможность услышать фрагменты партии Виолетты, исполненные М. Чеботари на итальянском языке, так как существующие записи разных лет одной из лучших оперных ролей артистки известны только на немецком. В картине прозвучал ряд важнейших отрывков «Травиаты»⁵. Партнером М. Чеботари в партии Альфреда выступил известный итальянский тенор Дж. Малипьеро, сегодня забытый. Стоит отметить, что голоса певцов удачно сочетаются по тембрам и великолепной вокальной технике. Баритоновую роль Жермона-отца спел знаменитый певец прошлого М. Стабиле, хотя в близком кадре он не появлялся. Руководил оркестром Л. Риччи.

Кроме фрагментов из «Травиаты» Дж. Верди в кадрах звучит музыка итальянского композитора Р. Дзандонаи, который написал звуковой материал для оперы Дж. Варни «Семирамида», за постановку которой, по сюжету ленты, ратовала Дальджери. Часть одного из вокальных номеров этого сочинения М. Чеботари исполнила в начале картины.

⁵ Из I действия: часть интродукции с начальными репликам Виолетты, фрагмент вальса, включающий ариозо Альфреда «Un dì, felice, eterea...» («В день счастливый, неземной...») и следующий дуэт, а также финальная часть арии Виолетты «Sempre libera...» («Всегда свободна...»). Из II акта в видеоряд включены заключительные 12 тактов дуэта Виолетты и Жермона «Piangi, piangi...» («Плачь, плачь...») и последующая сцена с Альфредом, со знаменитой фразой главной героини «Amami, Alfredo...» («Люби меня, Альфред...»), когда Виолетта пишет ему прощальное письмо. Из III действия оперы (спальня Виолетты) были заимствованы фрагменты, включающие оркестровое вступление, часть речитатива с Анниной и трагическая ария «Addio del passato...» («Прощай, прошлое...»), быстрая часть сцены появления Альфреда с заключительным дуэтом «Ah, gran Dio!.. morir si giovane...» («Ах, Боже!.. умереть столь молодой...»), а также финал оперы «Se una pudica vergine...» («Если чистая девушка...»).

«Одесса в пламени»

В итало-румынском антисоветском художественном фильме К. Галлоне «Одесса в пламени» («Odessa in fiamme»), удостоенном медали за документалистику на X Венецианском кинофестивале в 1942 г., М. Чеботари исполнила основную женскую роль (ASAC). По праву, в этой картине она «ярко проявила собственные дарования киноактрисы и певицы» (G.P. 1942, 3). Данная лента, в которой снялись итальянские и румынские артисты, до середины 2000-х гг. забытая и считавшаяся утерянной, была найдена в архиве Чинечитта, где хранилась после падения нацизма. Через некоторое время, субтитрованная на румынском языке стараниями Д. Олэреску, выставлена для всеобщего просмотра в сеть.

«Одесса в пламени», в которой использовалась документальная военная хроника, справедливо становится в ряд пафосных пропагандистских лент, снятых итальянцами в разгар незадавшейся войны на востоке. По сюжету, действие которого происходит в СССР, кино схоже с другим итальянским фильмом 1942 г. «Кровавый горизонт» («Orizzonte di sangue») Дж. Ригелли, снятым также на антибольшевистскую тему (Brunetta 2009, 142)⁶.

Представляется занимательной заметка в «Одесской газете», выходявшей в годы оккупации на русском языке в Одессе, центре новообразованной румынской провинции Транснистрия, где сообщалось о будущих съемках фильма: «Г. Губернатор Транснистрии сообщил Муниципалитету гор. Одессы, что в результате ходатайства Министерства национальной пропаганды было разрешено Национальному кинематографическому отделу этого Министерства воспроизвести в гор. Одессе и на местах битв вокруг г. Одессы в течение июня месяца с.г. различные сцены для специальной кинокартины под названием „Одесса“. Сценарий этой кинокартины был написан г. Николаем Кирицеску /.../. Для постановки этой кинокартины были приглашены техники и артистический персонал одной из крупных итальянских фирм „Grandi Film Storici“. Главная роль будет исполнена румынской артисткой с европейским именем (кишиневка) г-жой Марией Чеботарь. Вся кинокартина, которая будет исполнена на румынском и итальянском языках, будет сниматься под контролем Министерства национальной пропаганды и при самом широком содействии Министерства Итальянской народной культуры. Это должна быть большая кинокартина, в которой будет выявлена вся значи-

⁶ К ним можно добавить картины «Мы живые» («Noi vivi») и «Прощай, Кира!» («Addio, Kira!») Г. Алессандрини, снятые в том же году, а также «Человека с крестом» («L'uomo dalla croce») Р. Росселлини 1943 г. Стоит отметить, что подобные кинопродукции исторических драм националистического толка выпускались в летний период 1942 г. и второстепенными странами, сражавшимися на русском фронте. Венгрия сняла «Искушение» («Negyediziglen»), режиссер З. Фаркаш, Испания представила «Свадьбу в аду» («Boda en el infierno») А. Романа, а в Финляндии появился фильм «По ту сторону пограничной полосы» («Över gränsen») У. Илмари. Общей смысловой посыл данных лент – объявление большевизма общим врагом и обещание реставрации собственно славного прошлого, в том числе и религиозной жизни (Reich, Garofalo 2002, 298).

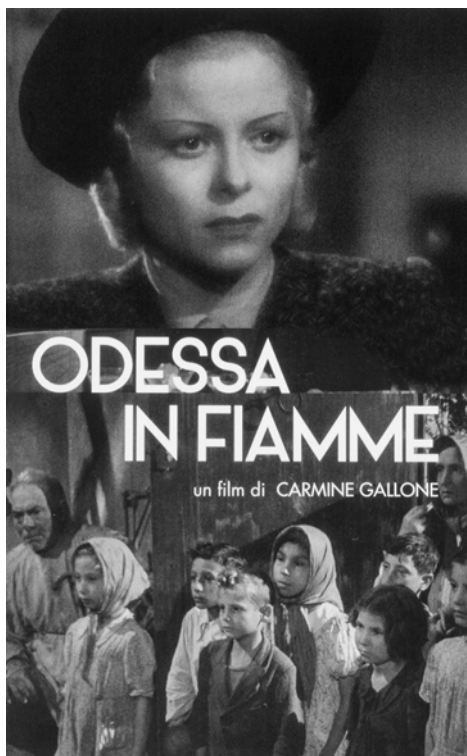

Рис. 14. Афиша картины «Одесса в пламени» (по Killius 2021, 81).

Рис. 15. М. Теодореску (М. Чеботари) исполняет арию Тоски в одноименной опере Дж. Пуччини. Кадр из фильма (фотоархив Х. Шлиссер).

тельность сражений, в которых приняли самое активное участие румынские армии на восточном фронте /.../» (Одесса 1942, 3).

Главная героиня, оперная прима Мария Теодореску (М. Чеботари) — жительница бессарабского Кишинева, замужем и воспитывает маленького сына Нико (М. Ромителли). В момент входа советских войск в регион летом 1940 г. ее муж Михай (К. Нинки), богатый землевладелец, уехавший с любовницей в Бухарест, оказывается за границей. За время короткого отсутствия матери новыми властями ребенок был отправлен в детское учреждение. В поисках сына, уже в дни большой войны, Мария оказывается в оккупированной Одессе, где работает в оперном театре. Там она встречается с мужем — офицером румынской армии. Оба отправляются на поиски сына, который был спрятан от бомб с другими детьми в одесских катакомбах. Сложные поиски увенчались успехом и семья воссоединилась.

Неустановленный автор в «Коррьере делла сера» после показа «Одессы в пламени» на Венецианском фестивале писал: «Полностью достигнутой целью было создание большого массового кино, основанного на фабуле и чувствах,

которые бы отозвались в народной душе, подобно простой, но сильной мелодраме, с сюжетом, заимствованным из недавних исторических событий: таким образом, решена не только художественная задача, но и политическая». Далее он сообщал: «По сюжету, эпизодам, диалогам можно заключить, что фильм трактован как популярный приключенческий детектив, героическое содержание которого придает ему новую силу и торжественность. Способность режиссера Кармине Галлоне запечатлеть (исторические – *авт.*) события подтверждается еще раз. Подлинные архитектурные ансамбли большевистской Одессы, великие сцены войны сняты с большим мастерством» (G.P. 1942, 3). П. Иаччо в книге о К. Галлоне процитировал итальянского драматурга и журналиста, поместившего в декабре 1942 г. в веронской газете «Л`Арена» критику на этот претенциозный и несколько наигранный фильм: «Должны признать, что умелая и опытная рука режиссера привнесла в ленту зрелищные эффекты от больших, впечатляющих событий современного противостояния, а также от огромных массовых сцен. Мария Чеботари выполнила две вещи, и обе хорошо: она пела и страдала без устали» (Iassio, 2003, 181).

Предположение относительно причин участия М. Чеботари, всегда сторонившейся политики, в данном фильме может быть следующим. Судьба главной героини, оперной певицы, показалась артистке близкой (возможно, даже имя Мария было заимствовано у нее), привлекало и место съемок, где разворачивается сюжет (родной Кишинев, румынские города, Одесса и ее окрестности). Бесспорно, участие М. Чеботари в картине косвенно сыграло на пользу режиму.

Оставив в стороне историко-политическую составляющую ленты, сосредоточимся на ее музыкальном оформлении и пении М. Чеботари. Уже при заставке, на фоне полыхающего города, звучит «огненный» голос певицы, сильный и страстный, исполняющий финал арии Елизаветы из «Тангейзера» Р. Вагнера «Dich teure Halle...» («О, светлый зал мой...») в итальянском переводе. Символом материнской любви к потерянному сыну стала колыбельная («Ninna nanna») в трогательном исполнении М. Чеботари, красной нитью прошедшая через весь фильм. Также в кадре звучит итальянская песня «La mia pace è finita senza te...» («Мой покой потерян без тебя...»). Последние два произведения, по всей видимости, принадлежат перу итальянца П. Сассоли, заявленного в качестве композитора картины.

Финальная часть ленты по сюжету отведена постановке спектакля «Тоска» Дж. Пуччини в опере Одессы, где М. Теодореску поет заглавную партию⁷. Известно, что для съемок сцен из спектакля в Чинечитта были построены огромные декорации, изображающие зрительный зал и сцену великолепного здания одесской оперы. В кадре звучат главные фрагменты партии Тоски:

⁷ Напомним, что М. Чеботари в 1937 г. снялась в фильме Г. Майша «Сильные сердца», где ее героиня певица Марина Марта также участвовала в спектакле «Тоски».

Рис. 16. «Одесса в пламени», кадр из финала картины. Слева направо М. Ромителли, М. Чеботари, К. Нинки (фотоархив Х. Шлиссер).

ария «Lo dici male...» («Говоришь неправду...») и последующий дуэт с Кавардосси (Ф. Альбанезе) из I действия, а также появление и молитва Тоски «Vissi d'arte...» («Я жила искусством») во II акте, исполненные М. Чеботари на высоком профессиональном уровне. Ее свежий и сочный голос ровен на всем диапазоне, вокализация драматически насыщена, сценическое поведение убедительно.

В культурологическом отношении, кроме яркой игры и оперного пения артистки, лента примечательна тем, что в ней запечатлено уникальное исполнение М. Чеботари дойны, что является единственной записью ее голоса в народном жанре. Известно, что М. Чеботари любила мелодии своего края, часто их пела, особенно в ранней молодости. Эта молдавская песня в обработке И. Василеску, состоящая из двух контрастных частей: непосредственно протяжно-певческой дойны (медленная) и последующего веселого, танцевального жока (быстрая), в фильме разделена и дана не по порядку в разных сюжетных контекстах. В режиссерской трактовке жок, спетый М. Чеботари под аккомпанемент народного молдавского оркестра, ассоциировался с довоенным многолюдным праздником, печальная акапельная дойна — с последующими трагическими событиями.

«Мария Малибран»

Особняком стоит последний, старомодно красивый фильм «Мария Малибран», выпущенный режиссером **Гуидо Бриньоне** в разгар Второй мировой войны (1942-1943 гг.). М. Чеботари вместе с известным в послевоенное время

Рис. 17. М. Чеботари в роли М. Малибран (фотоархив Х. Шлиссер).

Рис. 18. Р. Брацци и М. Чеботари. Кадр из фильма «Мария Малибран» (фотоархив Х. Шлиссер).

итальянским актером Р. Брацци (Шарль де Берио) сыграла великую примадонну прошлого⁸. В картине с исторической достоверностью показаны «трагическая и насыщенная событиями жизнь знаменитой певицы на ее главных этапах: несчастный брак с банкиром Малибраном; безусловная любовь к скрипачу де Берио; искренняя дружба с Беллини, успехи в Париже, Лондоне, Милане, где она исполняла „Семирамиду“, „Сомнамбулу“, „Норму“. А также ее смерть, в роковой день 23 сентября — годовщину смерти Беллини. Все в контрасте между супружеской верностью, серьезностью намерений, стремлениями сердца, рвением к искусству, в постоянном блуждании и жажде тишины» („Maria Malibran“). Сыграв в этом фильме, М. Чеботари роковым образом скоро повторила судьбу своей героини, скоропостижно скончавшись в расцвете лет и зените творчества. Музыкальный руководитель театра Колон в Буэнос-Айресе, дирижер и музыковед К. Пален в книге «Великие певцы нашего времени» писал об артистке: «В 1942 г. она воплотила на экране в

⁸ Из миланской газеты «Коррьере делла сера» известно, что в двойной версии ленты (итальянской и немецкой) вместе с исполнительницей главной роли, в коротком эпизоде, также снялся ее супруг, выдающийся австрийский актер Густав Дисль (Notiziario 1942, 3). Однако в доступном автору итальянском варианте картины работа артиста купирована.

итальянском фильме фантастическую жизнь известнейшей Марии Малибран. Она не подозревала, что сама недолго задержится на вершине славы» (цит. по Killius 2021, 247).

В начале 1943 г., после выхода в прокат, фильм не всегда удаивался положительной критики, в особенности игра протагонистки, которой не удалось в полной мере воплотить огненный испанский темперамент М. Малибран. «Коррьере делла сера» отмечала, что «образ этой певицы, коротко прожитый (на экране – *авт.*) от первого до последнего дня, уничтожен постоянной возбужденностью, точно не соответствует ни личности, ни дружелюбной мягкости, ни откровенно сентиментальной экспрессии Марии Чеботари» (г.г. 1943, 2). С. Де Фео в «Мессаджере» от 7 апреля 1943 г. писал, что «это была не совсем хорошая идея доверить вялой, сдержанной певице Марии Чеботари главную роль /.../ она создала статичный образ, если не сказать пассивный. Никаких порывов, никаких переломных моментов или хоть капли безумия! Фильм похож на портрет: достойный, правильный, декоративно безупречный, но непоправимо скучный и искусственный» (цит. по «Maria Malibran»).

Несмотря на это, картина обладает важным достоинством: благодаря великолепному пению М. Чеботари, Г. Бриньоне добился адекватного вокального воплощения М. Малибран на киноэкране. Неизвестно, нашлась бы исполнительница, которая бы справилась с этой задачей лучше. М. Чеботари вдохновенно исполняла сочинения эпохи романтического бельканто из репертуара легендарной певицы, что было также отмечено критиками. Например, описывая один из запоминающихся моментов фильма (известие о гибели молодого гениального В. Беллини), ведущий журналист «Коррьере делла сера» А. Черетто восторженно писал об исполнении М. Чеботари начального фрагмента финальной арии Амины из «Сомнамбулы»: «Из ее уст выходил не просто звук /.../, чистый и сладкий голос достигал самого дальнего уголка зала театра, как если бы громкоговоритель излучал гармонии звуковой дорожки фильма, ранее записанной» (Ceretto 1942, 3).

С незаурядным режиссерским мастерством сняты полные живости и комизма сцены, связанные с персонажем и музыкой Дж. Россини (Л. Гицци). В первом фрагменте М. Малибран, прячась в саду, с блеском исполняет отрывки из контрастных по характеру произведений великого маэстро: известную неаполитанскую тарантеллу «La danza» («Танец») под аккомпанемент автора и печальную песню Дездемоны об иве «Assisa a pie d'un salice...» («У подножия ивы сидя...») из оперы «Отелло». Во втором — М. Малибран вторгается в выступление конкурентки, знаменитой современницы сопрано Генриетты Зонтаг. Обе, состязаясь, под общее ликование публики и композитора, по очереди и одновременно поют финальную арию Золушки «Non più mesta accanto al fuoco...» («Не буду больше у огня...») в одноименной опере, где М. Малибран

одерживет уверенную победу⁹. В картине также вставлен фрагмент парижской постановки «Семирамиды»: ария «Bel raggio lusinghier...» («Прекрасный благостный луч...»). Стоит отметить запоминающуюся, яркую интерпретацию М. Чеботари россиниевских произведений, несмотря на редкую неточность и тяжеловесность интонации быстрых колоратурных пассажей. Остается лишь жалеть о том, что певица никогда не исполняла опер композитора в театре.

Возвышенно-поэтические моменты фильма принадлежат страницам творчества В. Беллини. Лейтпроизведением, которое проходит сквозь всю картину, наряду с печальной скрипичной мелодией в исполнении Ш. де Берио, становится заключительная сцена из «Сомнамбулы»: сначала в театральной постановке звучит кабалетта «Ah, non giunge...» («Ах, не в состоянии...»), а позднее – ранее названная ария «Ah, non credea mirarti...» («Ах, не думала я, что увижу тебя...»), являющаяся музыкально-лирической кульманцией ленты. По сюжету частично она исполняется М. Малибран в трагическом контексте: артистка, прерывая спектакль «Нормы» в Ла Скала, доносит со сцены до всех присутствующих скорбную весть о кончине композитора. А. Черетто писал: «И вдруг появляется в сверкании света рампы Мария Малибран, потрясенная смертью Беллини, о которой ей только что сообщили. В белоснежной тунике, бледная и опечаленная, великая артистка неподвижно становится перед ошеломленной прискорбной вестью публикой и трогательно отдает последнюю дань почтения Беллини, спев „Ah, non credea mirarti...”, ту знаменитую арию из „Сомнамбулы”, в которой ее страстное и ярко эмоциональное пение останется непревзойденным». В конце фильма ария звучит еще раз, уже целиком, когда с большим успехом М. Малибран ее исполняет в последнем концерте, будучи совершенно больной после трагического падения с лошади. Отдельно отметим, что в этом произведении голос М. Чеботари звучит ровно на полноразмерном *legato*, совершенно подчиняясь воле певицы в динамическом и тембровом построении. Художественная значимость интерпретации, полной меланхолии и печали, неимоверно высока.

К сожалению, в данной ленте опера «Норма», заглавную партию в которой М. Малибран с большим успехом исполняла в Ла Скала, осталась в тени арии из «Сомнамбулы», что является существенным упущением сценаристов и режиссера. Вокальная часть партии Нормы представлена в виде начальных фраз из популярной каватины «Casta diva...» («О, пречистая богиня...»), которые М. Малибран напевает под собственный фортепианный аккомпанемент. Они не способны создать полного впечатления об исполнении М. Чеботари столь сложной и знаковой партии, имевшей огромное значение в творчестве М. Малибран.

⁹ Данный фрагмент картины исторически достоверен. Подмостки Итальянской оперы в Париже стали в конце 20-х гг. XIX в. площадкой знаменитых артистических поединков между М. Малибран и Г. Зонтаг. «В операх, где они появлялись вместе, каждая из певиц стремилась превзойти соперницу» (Мария Малибран).

Рис. 19. Последний крупный кадр фильма «Мария Малибран» (фотоархив Х. Шлиссер).

Основанный на изучении документов и кинокритики эпохи, историко-музыковедческий анализ рассмотренных фильмов с участием М. Чеботари свидетельствует о следующем:

Снявшись в пяти лентах выдающегося режиссера К. Галлоне и в картине «Мария Малибран» Г. Бриньоне, М. Чеботари добилась большого зрительского успеха и хороших отзывов в итальянском кино первой половины XX в. Картины с участием певицы в главных ролях шли в кинотеатрах по всей Европе, три из них удостоились наград Венецианского Биеннале. Тому послужили ее высочайший вокальный уровень, значительные артистические способности, а также органичная интеграция в итальянскую культуру, вследствие бессарабского происхождения.

Благодаря съемкам в итальянских фильмах, М. Чеботари снискала огромное признание как певица, что послужило еще большему ее утверждению на вокальном Олимпе, а также широкой популяризации оперного жанра.

За годы интенсивного труда, умело владея актерским ремеслом, отточенным в работе с выдающимися мастерами кино и театра, в числе которых были оба ее мужа, актеры А. Вырубов и Г. Дисль, на съемочной площадке она удостоилась сниматься у знаменитого режиссера К. Галлоне, быть партнершей лучших артистов того времени: Ф. Джакетти, Р. Брацци, К. Гора, П. Боссе, среди которых певцы Б. Джильи, Дж. Малипьеро, Ф. Альбанезе, Т. Гобби, М. Стабиле и др.

Итальянские картины артистки являются музыкальными. В них она сыграла оперных певиц разных национальностей, с уникальными женскими судьбами, чья творческая жизнь запечатлена на киноэкране в виде отрывков из постановок опер. Помимо коронных ролей Мадам Баттерфляй и Виолетты, которые М. Чеботари на протяжении всей жизни с блеском исполняла на различных европейских сценах, в фильмах запечатлены фрагменты из партий, которые она не пела в театре, что послужило раскрытию новых граней ее вокального дарования. Это – отрывки из опер В. Беллини (Амина в «Сомнамбуле»), Дж. Россини (Анжелика в «Золушке», Семирамида), Г. Доницетти (Норина в «Дон Паскуале»), Дж. Верди (Амелия в «Бале-маскараде», Аида), Дж. Пуччини (Тоска) и Р. Вагнера (Елизавета в «Тангейзере»).

Несмотря на явные художественные и профессиональные достоинства, сегодня итальянские фильмы М. Чеботари, как и остальные, считаются забытыми, а их просмотр, большей частью, труднодоступен. Они стали достоянием лишь истинных ценителей и исследователей. Надеемся, что данная работа, наравне с трудами других немногочисленных авторов, воспрепятствует их полному забвению.

Библиография

- Арабаджи 1990:** Р. Арабаджи, Неоконченная симфония: Очерк жизни и творчества певицы Марии Чеботарь (Кишинев 1990).
- Мария Малибран:** Мария Малибран. <https://www.belcanto.ru/malibran.html> (31.7.2023).
- Одесса 1942:** Одесса. В: Одесская газета, № 94 (Одесса 9.06.1942), 3.
- Петин, Мовсесов 1942:** Е. Петин, Г. Мовсесов, «Мадам Беттерфляй»: итальянский музыкально-художественный фильм в кинотеатре «Бессарабия». В: Одесская газета, № 138 (Одесса 27.07.1942), 2.
- „Maria Malibran“:** „Maria Malibran”. <https://www.cinematografo.it/film/maria-malibran-yehbqq8y> (31.7.2023).
- Artisti 1938:** Artisti italiani acclamati nelle «Nozze di Figaro» a Salisburgo. In: Corriere della Sera, N. 138 (Milano 3.08.1938), 6.
- ASAC:** Archivio Storico delle Arti Contemporanee. <https://asac.labiennale.org/it> (14.08.2023).
- Brunetta 2009:** G.P. Brunetta, Il cinema italiano di regime: Da «La canzone dell'amore» a «Osessione». 1929-1945 (Bari 2009).
- Ceretto 1942:** A. Ceretto, Lirica nel teatro di Posa. In: Corriere della Sera, N. 254 (Milano 24-25.10.1942), 3.
- Dussek, Schmidt 1990:** P. Dussek, P. Schmidt, Leonie Rysanek: 40 Jahre Operngeschichte (Hamburg 1990).
- G.P. 1942:** G.P. „Odessa in fiamme” a „La grande ombra” della Tobis. In: Corriere della Sera, N. 219 (Milano 14.09.1942), 3.
- Gallone 1975:** Gallone scelse Giachetti, Matarazzo invece Cressoy. In: Corriere della Sera N. 74 (Milano 30.03.1975), 19.
- Giuseppe Verdi 1938:** Giuseppe Verdi. In: Bianco e nero, N. 9, 30.09.1938, 58.

- Gromo 1939:** M. Gromo, Il sogno di Butterfly. In: La Stampa, 13.10.1939. <https://www.mymovies.it/film/1939/il-sogno-di-butterfly/rassegnastampa/415484/> (28.02.2023).
- i.m. 1945:** i.m. Il sogno di Butterfly. In: Corriere della Sera, N. 171 (Milano 7.12.1945), 2.
- Iaccio 2003:** P. Iaccio (a cura di), Non solo Scipione: Il cinema di Carmine Gallone (Napoli 2003).
- Il sogno 1939:** Il sogno di Butterfly. In: Corriere della Sera, N. 243 (Milano 13.10.1939), 3.
- Il successo 1939:** Il successo del Sogno di Butterfly. In: Corriere della Sera, N. 243 (Milano 13.10.1939), 2.
- Killius 2023:** R. Killius, Maria Cebotari: „Ich lebe, um zu singen“. Opernlegende und Filmstar (Berlin 2021).
- La musica 1938:** La musica nel film „Giuseppe Verdi“. In: Corriere della Sera, N. 254 (Milano 26.10.1938), 4.
- Notiziario 1942:** Notiziario del cinema. In: Corriere della Sera, N. 63 (Milano 14-15.03.1942), 3.
- Olărescu 2010:** D. Olărescu, Maria Cebotari între viață și film (Chișinău 2010).
- r.r. 1943:** r.r. Redenzione – Giorno di Nozze – Maria Malibran. In: Corriere della Sera, N. 33 (Milano 7.02.1943), 2.
- Reich, Garofalo 2002:** J. Reich, P. Garofalo, Re-viewing Fascism. Italian Cinema, 1922-1943 (Bloomington 2002).
- Sacchi 1938a:** F. Sacchi, Nuove lavorazioni a Roma. In: Corriere della Sera, N. 260 (Milano 31.10.1937), 3.
- Sacchi 1938b:** F. Sacchi, Solo per te. In: Corriere della Sera, N. 85 (Milano 9.04.1938), 2.
- Sacchi 1938c:** F. Sacchi, Un album di personaggi verdiani. In: Corriere della Sera, N. 92 (Milano 17.04.1938), 3.
- Sacchi 1938d:** F. Sacchi, Un film su Giuseppe Verdi. In: Corriere della Sera, N. 15 (Milano 18.01.1938), 3.
- Sacchi 1939:** F. Sacchi, La Mostra del Cinema. Due successi: „Il sogno di Butterfly“ di Gallone e il film giapponese „La terra“. In: Corriere della Sera, N. 197 (Milano 20.08.1939), 2.
- Sacchi 1940:** F. Sacchi, Amami, Alfredo – Capitan Furia. In: Corriere della Sera, N. 244 (Milano 11.10.1940), 4.
- Successo 1937:** Successo del primo film tedesco prodotto a Cinecittà. In: Corriere della Sera, N. 305 (Milano 23.12.1937), 2.

Maria Cebotari in Italian cinema

Keywords: Maria Cebotari, Italian cinema, Carmine Gallone, Guido Brignone, musical film, role.

Abstract: The main roles in Italian musical films of the 30s - early 40s, where M. Cebotari achieved particular success, are of great importance in her creative heritage. Adapted to different countries, the pictures were shown in cinemas everywhere. M. Cebotari starred in five films by the outstanding director C. Gallone: “Solo per te” (1937), “Giuseppe Verdi” (1938), “The Dream of Butterfly” (1939), “Love Me, Alfredo” (1940) and in propaganda drama “Odessa in Flames” (1942). Three of them were awarded the Venice Biennale. The last film “Maria Malibran”, released by director G. Brignone at the height of the Second World War (1943), in which M. Cebotari played a great singer of the past, stands apart. Using documents and a solid critical base, the author examines these movies from a musicological perspective. The article contains a rich photographic material.

List of illustrations:

- Fig. 1. A scene from “Solo per te” (H. Schliesser photo archive).
- Fig. 2. The filming of “Solo per te”. From left to right: C. Gallone, M. Bohnen, M. Cebotari are sitting; on the left is director’s assistant N. Ottavi (National Museum of the History of Moldova).
- Fig. 3. The performers of the main roles in “Solo per te” by B. Gigli and M. Cebotari (after Killius 2021, 61).
- Fig. 4. Cast and filming staff of “Solo per te” in between work (after Killius 2021, 76).
- Fig. 5. The German poster of “Drei Frauen um Verdi” (after Killius 2021, 77).
- Fig. 6. M. Cebotari and F. Giacchetti during the filming of “Giuseppe Verdi” (after Iaccio 2003).
- Fig. 7. Teresina Stolz (M. Cebotari) performing Aida. A scene from the film (H. Schliesser photo archive).
- Fig. 8. Poster of the German version of “Premiere der Butterfly” (after Killius 2021, 78).
- Fig. 9. C. Gallone and M. Cebotari on the set of “Il sogno di Butterfly” (H. Schliesser photo archive).
- Fig. 10. F. Giacchetti and M. Cebotari in “Il sogno di Butterfly”. A shot from the movie (H. Schliesser photo archive).
- Fig. 11. “Il sogno di Butterfly”. A scene from the movie (H. Schliesser photo archive).
- Fig. 12. The Italian poster of “Amami, Alfredo”.
- Fig. 13. M. Cebotari (Violetta) and G. Malipiero (Alfredo) performing the finale of G. Verdi’s “La Traviata”. Shot from “Amami, Alfredo” (H. Schliesser photo archive).
- Fig. 14. Poster of “Odessa in fiamme” (after Killius 2021, 81).
- Fig. 15. M. Teodorescu (M. Cebotari) performs the aria of Tosca in the opera of the same name by G. Puccini. A scene from “Odessa in fiamme” (H. Schliesser photo archive).
- Fig. 16. “Odessa in fiamme”, the ending scene of the movie. From left to right: M. Romitelli, M. Cebotari, C. Ninchi (H. Schliesser photo archive).
- Fig. 17. M. Cebotari in the role of M. Malibran (H. Schliesser photo archive).
- Fig. 18. R. Brazzi and M. Cebotari. A shot from “Maria Malibran” (H. Schliesser photo archive).
- Fig. 19. The last close-up shot of “Maria Malibran” (H. Schliesser photo archive).

Др. Сергей Пилпеецкий, Национальный театр оперы и балета «М. Биешу», Кишинев, Республика Молдова, ORCID ID: 0000-0002-9845-7441, e-mail: pilpetsky@mail.ru

EUGENIA CRUȘEVAN – PRIMA FEMEIE AVOCAT DIN BASARABIA

Ana Maria Rusnac

*„Avocata Eugenia Crușevan a fost
un om cinstit și de o rară cultură...”*
(Irina Moșneanu)

Cuvinte-cheie: Eugenia Crușevan, prima femeie avocată, Curtea de Apel, documente, fonduri de bază ale Muzeul Național de Istorie a Moldovei.

Pe data de 17 octombrie 1919, la Curtea de Apel din Chișinău, prestează jurământul ca avocat prima femeie avocat – Eugenia Crușevan (Moșneanu 1992, 7). Acest eveniment a marcat o mare cotitură în istoria avocaturii din Basarabia. Eugenia Crușevan devine femeia-model pentru alte femei care, ulterior, și-au dorit să profeseze în domeniul juridic. Ea a fost un șoc pentru bărbații din acest domeniu și un exemplu de urmat pentru celelalte femei (Preașcă 2020).

Scopul articolului rezidă în elaborarea unui studiu despre viața și activitatea primei femei avocat din Basarabia – Eugenia Crușevan, în baza documentelor și obiectelor de uz personal din fondurile Muzeului Național de Istorie a Moldovei. Metodologia cercetării a fost conformată surselor antrenate obiectului, scopului și a constituit-o, în primul rând, metoda analitică – depistarea, analiza și cercetarea documentelor prezente în fondurile MNIM, metoda logică – axându-ne pe materialul factologic și bazându-ne pe anumite scopuri și obiective, am selectat doar acele piese muzeale care ne oferă date concrete și valoroase despre anii de viață și despre activitatea primei femei avocat.

Colecția de piese ale patrimoniului muzeal, care i se atribuie Eugeniei Crușevan, a fost completată pe parcursul a câtorva ani, începând cu anul 1998 și până în anul 2003. O parte din piese au fost donate muzeului de către Irina Speranschi, iar altă parte din obiectele de uz ale primei femei avocat au fost achiziționate de către muzeu de la aceeași Irina Speranschi. Colecția de obiecte donate este compusă din:

- O fotografie a Eugeniei Crușevan din anul 1933;
- Carnetul de identitate pentru funcționari publici din anul 1935;
- Un document al Baroului Avocaților Lăpușna-Chișinău, anul 1935;
- Extras din registrul stării civile, eliberat la data de 15 ianuarie 1944;

Fig. 1. Fotografie din tinerețea Eugeniei Crușevan, anul 1933 (MNIM, FB-23515-1).

- Pașaport, eliberat la data de 8 iulie 1914;
- Atestat (de finalizare a șapte clase ale Gimnaziului N. Dadiani);
- Certificat, eliberat la data de 3 mai 1947¹.

Printre obiectele ce au aparținut Eugeniei Crușevan și care au fost achiziționate de către muzeu se numără și lucruri personale:

- Un prosop moldovenesc;
- O brățară;
- Un cuțit pentru tăiat hârtia;
- Un degetar;
- Un clește pentru zahăr;
- Șase lingurițe de argint;
- Două ouă încondeiate;
- Un set: o brățară și o broșă;
- Un cardigan, începutul sec. XX².

¹ MNIM, FB-23515-1; FB-23515-2; FB-23515-3; FB-23515-4; FB-23644; FB-23646; FB-23646.

² MNIM, FB-23513; FB-23514-2; FB-23514-1; FB-23514-3; FB-23514-4; FB-24300; FB-24301; FB-24298; FB-24299; FB-24615.

În calitate de dovadă ilustrativă despre nașterea și botezul Eugeniei Crușevan servește extrasul din registrul stării civile, eliberat de către Consiliul Eparhial Chișinău, și din registrele bisericești din târgul Fălești, Bălți. Acest extras conține o informație excepțională despre nașterea și botezul Eugeniei Crușevan, cu indicarea datei și a anului nașterii, a numelui, prenumelui, a ocupației și religiei părinților. De-asemena, în acest extras din registrul stării civile se conțin informații generale și despre nași.

Eugenia Crușevan s-a născut la 29 iulie 1889 în târgul Fălești, Bălți, în familia nobilului Epaminond Crușevan, de profesie notar public. Eugenia Crușevan este cel mai mare copil dintre cei patru copii ai familiei Epaminond și Vera Crușevan (Colesnic 1997, 113). Ea este descendenta unei familii nobile, cu reprezentanți ai neamului Crușevenilor de mare calibru, în special Pavel Crușevan, nume rămas în istorie (fig. 1). Prin extrasul de stare civilă cu numărul 446, din 1944, ianuarie, ziua 15, se certifică: în registrul stării civile al bisericii din Fălești, Bălți, partea I, pentru născuți în anul 1889, este înscrisă cu numele celor născuți: Eugenia, botezată în data de 3 august 1889 de către preotul Feodor Baconschi, cu cântărețul Ion Florea. Nașii copilului au fost: studentul Constantin Iano, nobilul Leonid Egor Stamati, nobila Eleonora Egor Zarutchi, Nadejda Casian Pitade³ (fig. 2).

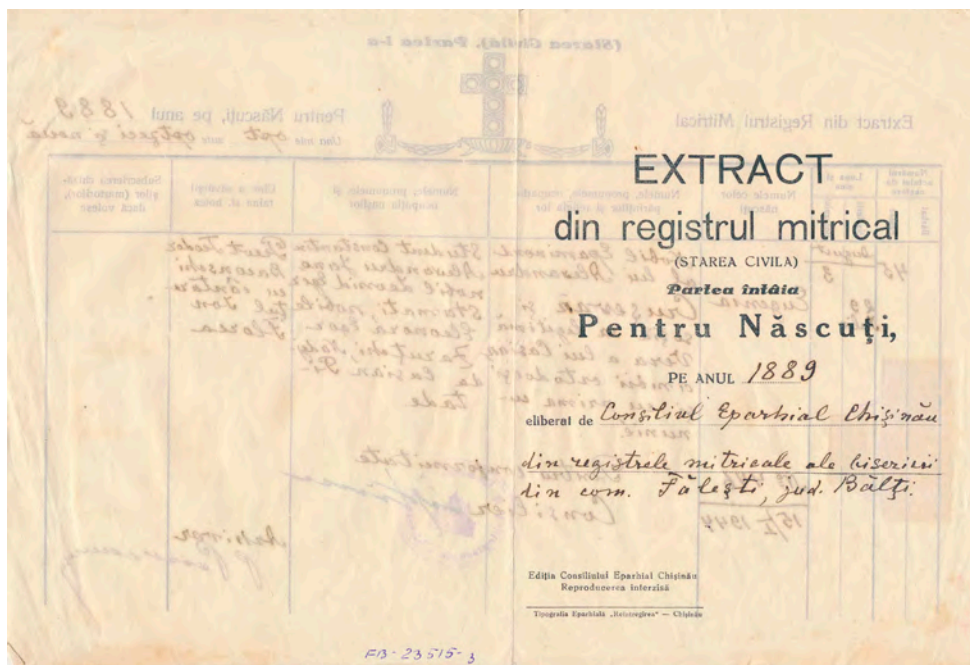
Urmează studiile liceale la Liceul Principesa Natalia Dadiani (fig. 3) din Chișinău. În anul 1906 primește atestat pentru finalizarea a șapte clase, unde sunt indicate toate obiectele studiate din clasa a III-a până în clasa a VII-a și cu notele obținute⁴ (fig. 4).

În anul 1918, în toiul revoluției, Eugenia Crușevan își finalizează studiile de licență la facultatea de drept a Universității din Moscova (Colesnic 1997, 114). În data de 17 octombrie 1919 se înscrie în Baroul din Chișinău. De aici își începe cariera de avocat la Consiliul Eparhial al Arhiepiscopiei Chișinăului și Hotinului. Eugenia Crușevan a fost numită în calitate de avocat eparhial. Acest lucru este indicat în carnetul de indentitate al Eugeniei Crușevan, eliberat de Căile Ferate Române, la data de 16 aprilie 1935⁵ (fig. 5). Deci Eugenia Crușevan a reușit să devină avocat în orașul Chișinău, fiind, astfel, prima femeie din domeniul avocaturii din Basarabia. Ea a câștigat respectul și aprecierea celor din jur pentru abilitățile și cunoștințele sale juridice remarcabile. Eugenia Crușevan, în calitate de jurisconsult la Consiliul Eparhial al Arhiepiscopiei Chișinău, s-a interesat și a studiat legile cu privire la organizarea Bisericii Ortodoxe Române. Cărțile care au făcut parte din biblioteca primei femei-avocat ne adevăresc acest lucru. Printre cărțile din biblioteca Eugeniei Crușevan se numără: *Legea și statul pentru organizarea bisericii ortodoxe*, volumul II; *Dreptul bizantin în biserică*; *Dezbaterile congresului național bisericesc* (Costescu 1925; Casso 1923; Dezbaterile congresului 1930) (fig. 6).

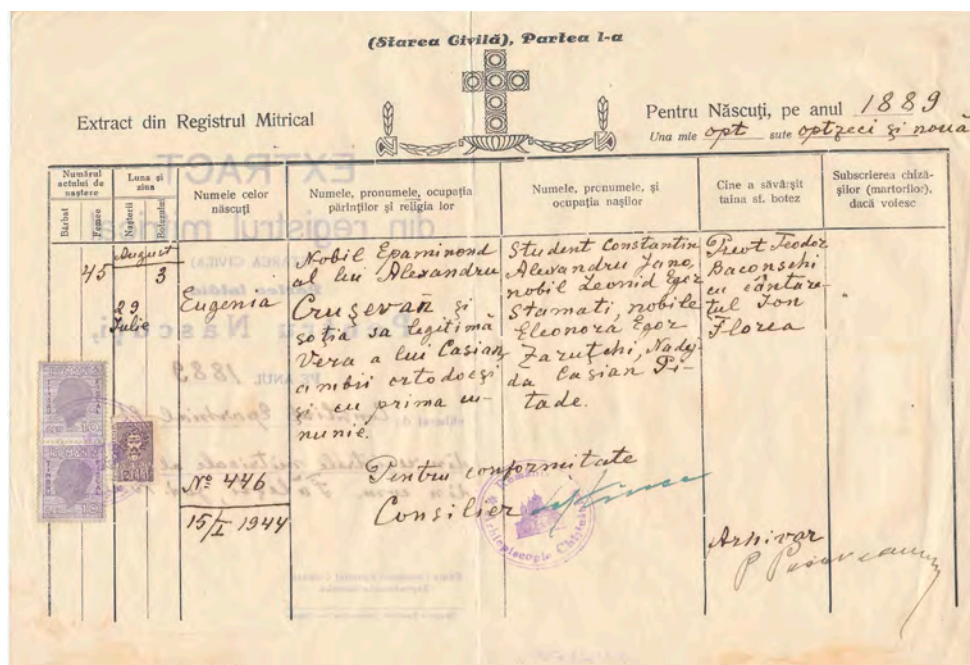
³MNIM, FB-23515-4.

⁴MNIM, FB-23646.

⁵MNIM, FB-23515-2.

1

2

Fig. 2. 1 - Foaia de titlu a extrasului de stare civilă; 2 - prima foaie a extrasului, unde sunt indicate informații despre nașterea și botezul Eugeniei Crușevan (MNIM, FB-23515-4).

Fig. 3. Carte poștală cu imaginea gimnaziului de fete nr. 2 (Liceul Principesa Natalia Dadiani). Imagine din perioada interbelică (MNIM, FB-24563-45).

În una dintre cărțile Eugeniei Crușevan, și anume *Legea și statul pentru organizarea bisericii ortodoxe române*, din 6 mai 1925, au rămas păstrate două extrase din Monitorul oficial nr. 62 din martie 1931 și din Monitorul oficial nr. 101 din 4 mai 1936 (fig. 7), cu privire la modificarea unor legi referitoare la Biserica Ortodoxă (Costecu 1925, 26-27, 72-73), ceea ce ne demonstrează activitatea laborioasă a Eugeniei Crușevan ca avocat la Consiliul Eparhial al Arhiepiscopiei Chișinău. Pe procesul-verbal al Monitorului oficial nr. 62 din martie 1931, în partea de sus, apare o însemnare a Eugeniei Crușevan, ceea ce ne face să ne simțim mai aproape de acea vreme, de această doamnă, de parcă scrisul ar fi reprezentarea imaginii vii a Eugeniei Crușevan (fig. 8).

În pofida faptului că era un mare specialist în domeniul său de activitate și era văzută cu ochi buni de către colegii săi avocați, Eugenia Crușevan ducea o viață modestă și nu era bogată. Irina Mașinschi, verișoara ei, într-un articol din anul 2001, scria că ea (E. Crușevan – *n.a.*) nu avea bogății, trăia cinstit din munca ei. La fel, în articol se menționează că Eugenia Crușevan avea un suflet bun și ajuta mult pe cei nevoiași (Mașinschi 2001, 7).

Din cele spuse mai sus deducem că Eugenia Crușevan era o doamnă demnă de respect și era un model pentru femei ca înaintașă în domeniul avocaturii, pentru colegi – ca un bun cunoscător al meseriei și un exemplu de om cu literă mare.

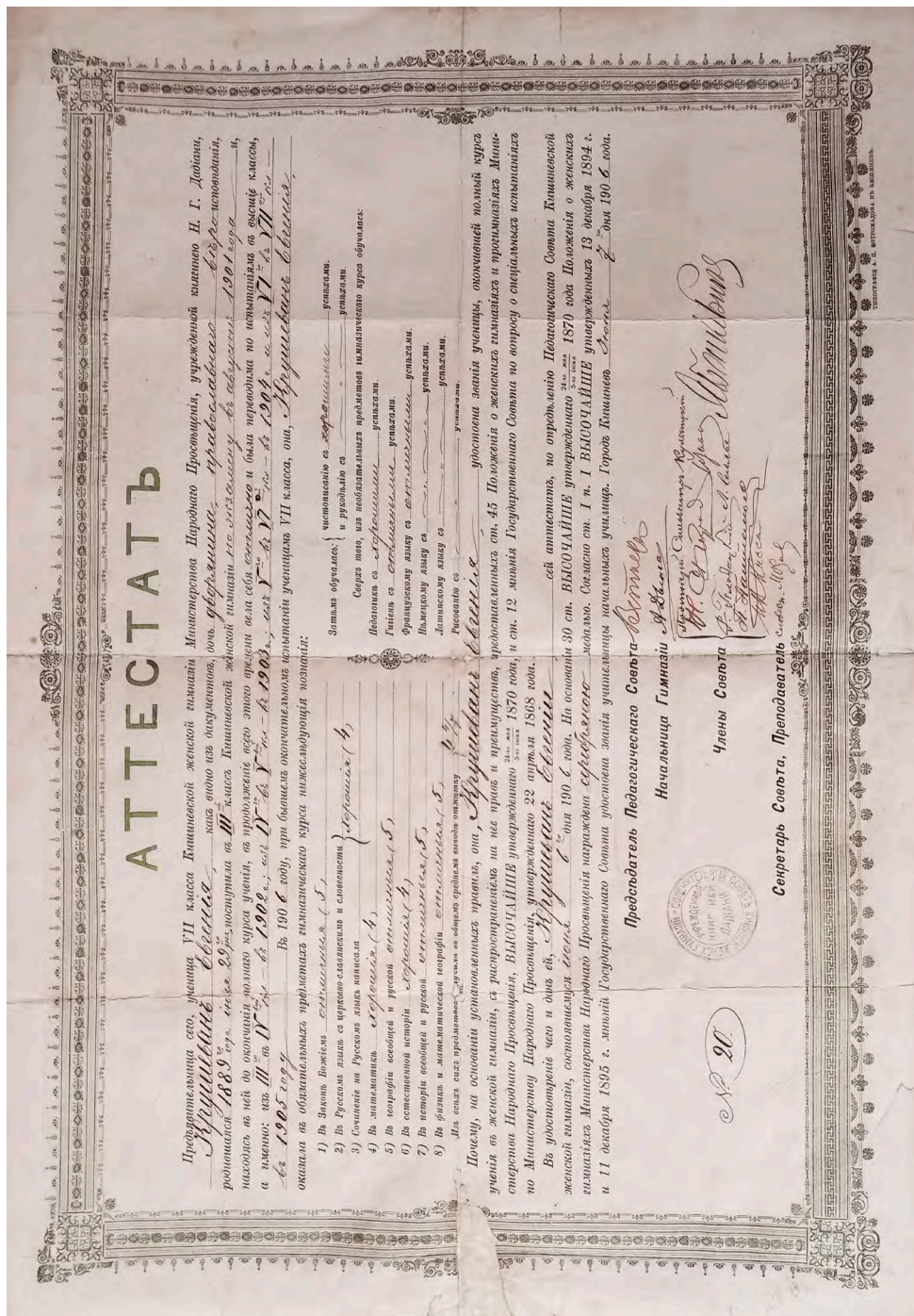

Fig. 4. Atestat de finalizare a șapte clase al Eugeniei Crușevan (MNIM, FB-23646).

Fig. 5. Carnet de identitate pentru funcționarii publici, eliberat de către Căile Ferate Române în anul 1935 (MNIM, FB-23515-2).

Referitor la viața ei personală, nu avem documente care să adeverească că Eugenia Crușevan a fost căsătorită sau că ar fi avut copii. Cel mai probabil, Eugenia Crușevan și-a închinat toată viața profesiei sale și misiunii de feministă (a fost secretar al societății *Femeile Române*) (Preașcă 2020).

Destinul intelectualilor basarabeni care au fost expulzați din țară de către puterea sovietică în perioada interbelică și după cel de-al Doilea Război Mondial a fost crud și nemilos. În lista intelectualilor basarabeni trimiși din țară după anexarea Basarabiei de către Uniunea Sovietică, în 1940, se află și numele Eugeniei Crușevan. Nu se cunoaște exact motivul emiterii ordinului de părăsire a țării de către Eugenia Crușevan. Dar, la general, cauzele acestor represiuni au variat de la presupusa *activitate contrarevoluționară* până la opoziția față de politica sovietică de colectivizare și asimilare culturală.

După noi, expulzarea intelectualilor și a altor categorii sociale, considerate *dușmani ai clasei muncitoare*, a avut consecințe devastatoare asupra dezvoltării culturale și sociale a Basarabiei. Pierderea unor personalități-cheie și a resurselor intelectuale a dus la slăbirea comunității și la o scădere a calității vieții pentru mulți locuitori ai regiunii. În plus, expulzarea a avut un impact profund asupra identității naționale a basarabenilor.

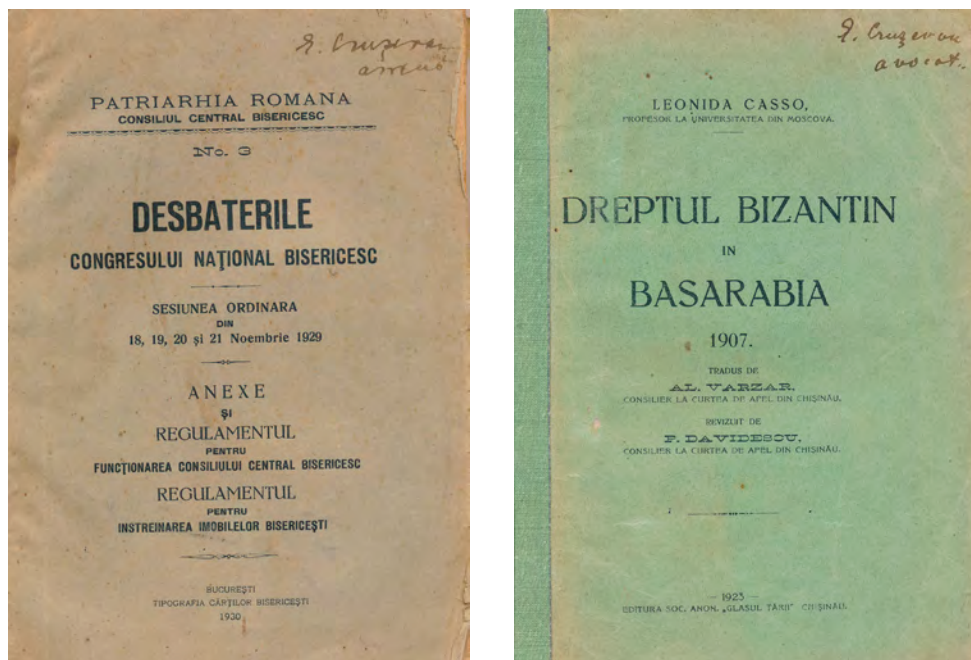

Fig. 6. Cărți din biblioteca Eugeniei Crușevan, despre dreptul bizantin din Basarabia și dezbaterile congresului național bisericesc (MNIM, FB-23520-3; FB-23520-8).

Eugenia Crușevan a fost o figură importantă pentru Basarabia și a ținut mult la soarta țării ei, dar aceasta nu a salvat-o de la acest destin dur – de a fi departe de casa ei și de locul unde au rămas cele mai frumoase trăiri din copilărie și remarcabilul moment al carierei ei de avocat, anul 1919, când a depus jurământul la Curtea de Apel Chișinău. În anul 1944, la data de 6 iunie, i s-a dat un ordin de a părăsi imediat Basarabia. Ordinul a fost emis de primăria Chișinău. În document era specificat orașul Craiova, România, ca destinație și i s-a dat dreptul la un bagaj cu greutatea de 60 kg (Colesnic 1997, 114). Eugenia Crușevan, din motive necunoscute, se decide să rămână în Buzău. Aici, Eugenia Crușevan a lucrat până la pensionarea sa (Preașcă 2020). La începutul anilor '50 se mută cu traiul la Timișoara și aici își trăiește tot restul vieții. Încetează din viață la 11 martie 1976 și este înmormântată în cimitirul timișorean.

În comparație cu alți intelectuali, Eugenia Crușevan a avut totuși un pic de noroc, fiindcă a fost trimisă în România, țara cu o cultură care este aproape de sufletul nostru, basarabean, și limba maternă a Eugeniei Crușevan. În România, Eugenia Crușevan a avut posibilitatea de a-și continua cariera de avocat și de a-și face bine meseria, ceea ce nu au putut face alți intelectuali, expulzați în țări străine. Dar și aici se face simțită gheara destinului: Crușevan are o bătrânețe grea și sărăcăcioasă, în pofida faptului că toată viața și-a dedicat-o profesiei și faptelor bune. Verișoara ei, Irina Mașinschi, într-un articol publicat în revista *Literatura și arta*, menționează

că Eugenia Crușevan a muncit toată viața cinstit, dar bătrânețea a fost grea, și avea o pensie mizerabilă, o locuință scundă, lipsită de cel mai mic confort (Mașinschi 2001, 7). Prezența unei bătrânețe grele și a bolii se fac simțite și din corespondența Eugeniei Crușevan cu Gheorhe Bezviconi. În scrisoarea din 22 aprilie 1966, Eugenia Crușevan scrie că, în locuința ei din Timișoara, nu are mobilă, are doar niște lăzi pe care le folosește ca mobilă. În loc de pat, la fel, are o ladă mare, cumpărată de la evreii care au plecat în Palestina în anul 1950. Locuința ocupată de ea avea o cameră cu dimensiunile 2,6×4,0 m, joasă, și o tindă-bucătărie de 1,6×4,0 m (Colesnic 2016, 124). Deci este evident că nu avea mari bogății și ducea o viață destul de simplă.

În concluzie, ținem să menționăm că în istoria omenirii există multe femei remarcabile, care au schimbat istoria prin contribuțiile lor în sfera științei, politicii, culturii sau în alte domenii. Printre aceste femei, care și-au lăsat amprenta în discursul istoric, se numără și o însemnată doamnă din istoria Basarabiei – Eugenia Crușevan. Dânsa, o personalitate de marcă pentru Basarabia, a fost profund atașată de țara ei și a avut o carieră remarcabilă ca avocat, depunând jurământul la Curtea de Apel Chișinău în anul 1919. Cu toate acestea, destinul a avut alt plan pentru ea și, în anul 1944, a primit un ordin de a părăsi imediat Basarabia, fiind trimisă în România, la Craiova. Chiar dacă a avut norocul de a ajunge într-o țară cu o cultură apropiată și cu limba maternă, viața în România nu a fost ușoară pentru Eugenia Crușevan. Cu toate că și-a continuat cariera de avocat și și-a dedicat întreaga viață profesiei și faptelor bune, bătrânețea i-a adus dificultăți și sărăcie. A avut o existență modestă și lipsită de confort, fiind nevoită să trăiască în condiții precare în Timișoara, unde s-a mutat mai târziu. Cu toate eforturile și munca sa cinstită, viața Eugeniei Crușevan a fost marcată de privațiuni și lipsuri materiale, demonstrând că destinul poate fi neîndurător chiar și față de cei dedicați muncii și cu valoare în societate. Chiar și în contextul unei cariere de succes, persoanele remarcabile pot fi afectate de soarta imprevizibilă și de circumstanțele care le pot influența cursul vieții.

Eugenia Crușevan va rămâne în memoria celor care au cunoscut-o pe parcursul vieții, dar și se va întipări în mințile celor care i-au studiat viața și activitatea prin prisma documentelor și obiectelor de uz ce se păstrează și se vor păstra în fondurile muzeale.

Bibliografie

- Colesnic 1997:** I. Colesnic, *Basarabia necunoscută*, vol. 2 (Chișinău: Museum 1997).
- Colesnic 2016:** I. Colesnic, *În lumea asta sunt femei* (Chișinău: Cartier 2016).
- Mașinschi 2001:** I. Mașinschi, *Avocata Eugenia Crușevan*. *Literatura și arta* 36 (2924), 2001, 8.
- Moșneanu 1992:** I. Moșneanu, *Prima femeie avocat din Basarabia*. *Literatura și arta*, 3 septembrie 1992, 8.
- Preașcă 2020:** D. Preașcă, *Cine a fost Eugenia Crușevan – feminista care a devenit prima avocată din Basarabia*. *Moldova.org*. 19 iun. 2020. <https://www.moldova.org/cine-a-fost-eugenia-crusovan-feminista-care-a-devenit-prima-avocata-din-basarabia/> (vizitat 15.08.2023)

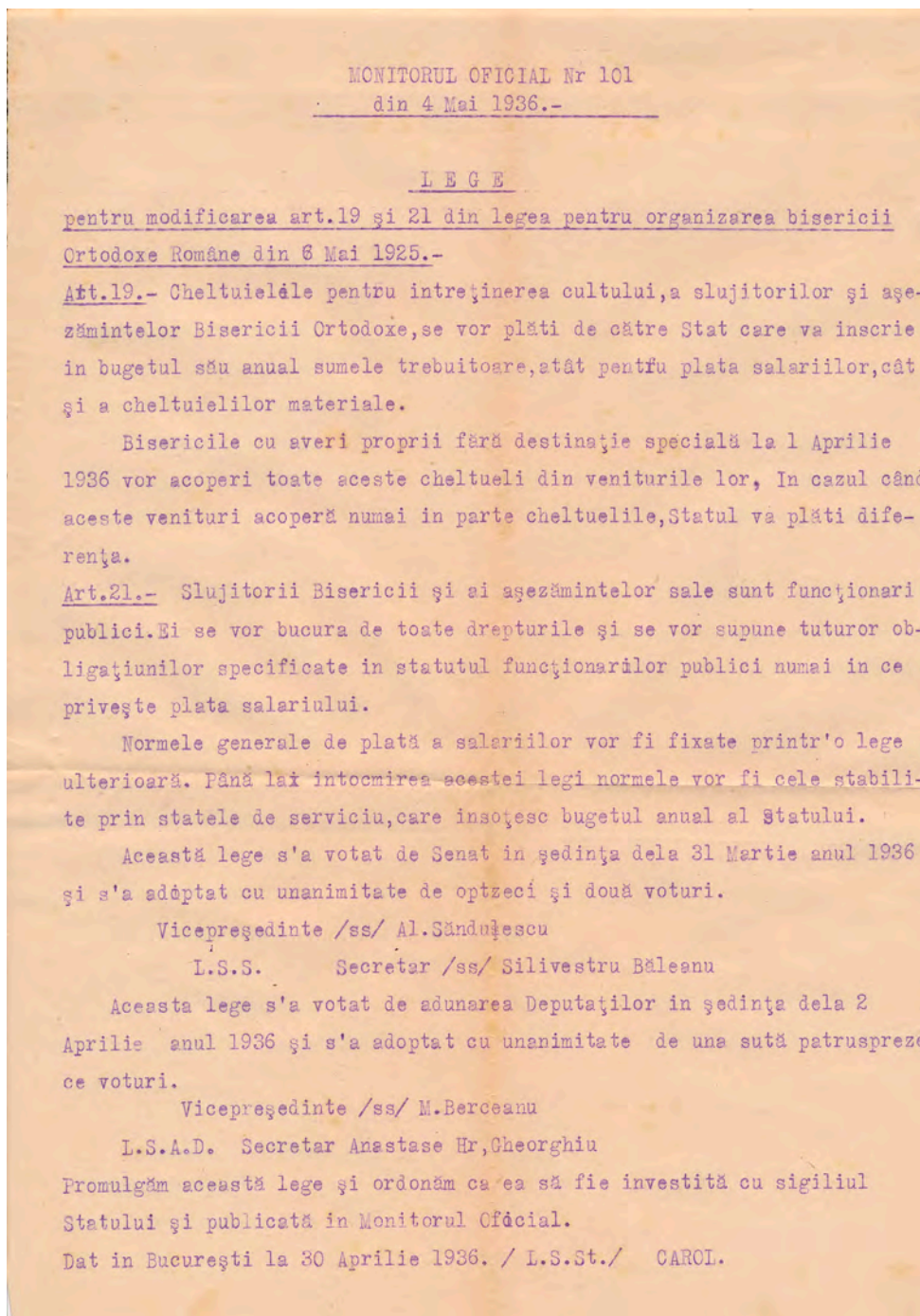

Fig. 7. Inserții ale Eugeniei Crușevan la lucrarea lui Chiru C. Costescu, *Legea și statul pentru organizarea bisericii ortodoxe române* (București 1925).

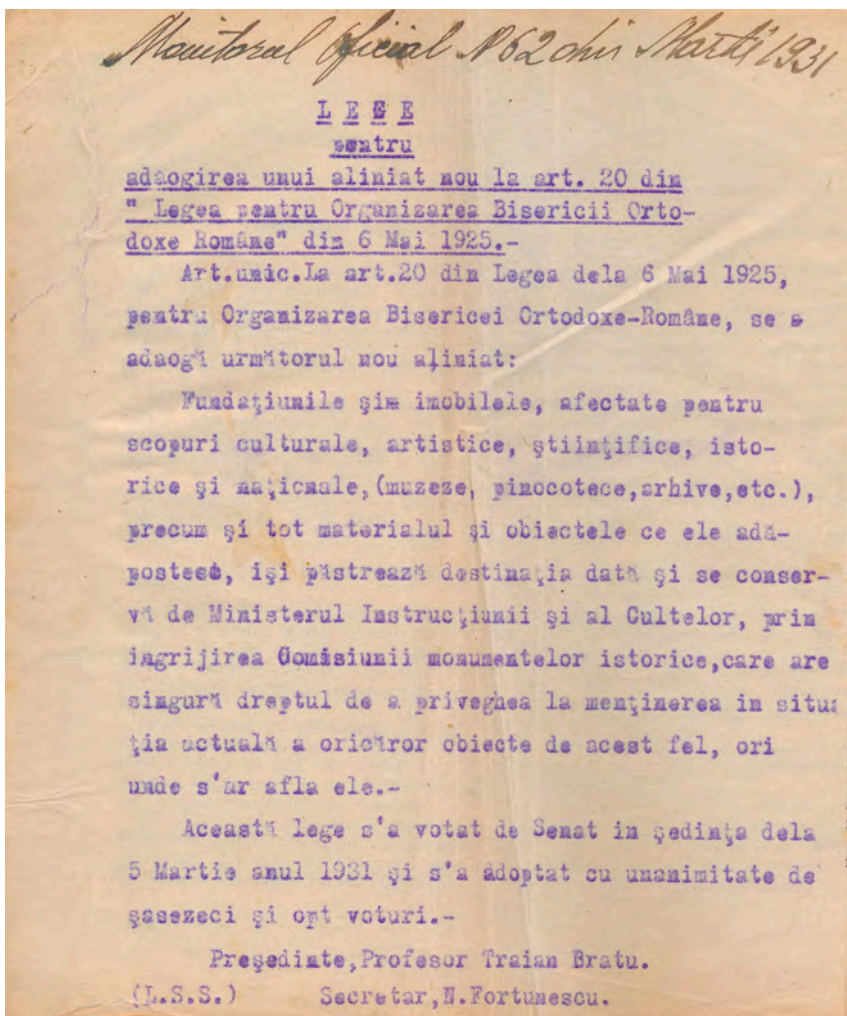

Fig. 7. continuare

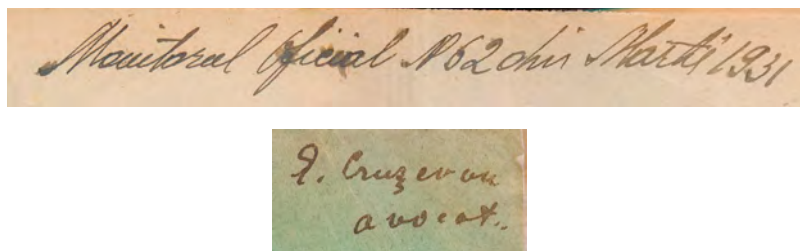

Fig. 8. Însemnări făcute de Eugenia Crușevan pe coperțile unor cărți din biblioteca personală.

Eugenia Crușevan – the first female lawyer in Bessarabia

Keywords: Eugenia Crușevan, first female lawyer, documents, personal items, basic funds of the National History Museum of Moldova.

Abstract: This communication is a contribution to the life and activity of the first female lawyer in Bessarabia – Eugenia Crușevan, based on the documents and personal items from the MNIM funds. The collection was completed over a period of six years, from 1998 to 2003. Part of the items were donated to the museum by Speranschi Irina, while another part of the first female lawyer's personal items were acquired by the museum. Eugenia Crușevan was born on July 29, 1889, in Fălești, Bessarabia, into the family of nobleman Epaminond Crușevan, a public notary by profession. Eugenia Crușevan is the eldest of the four children of Epaminond and Vera Crușevan's family. She began her high school studies starting in the third grade at Principesa Natalia Dadiani High School in Chișinău. In 1906, she received a certificate for completing seven grades. In 1918, amidst the revolution, Eugenia Crușevan completed her law degree at the Moscow State University. On October 17, 1919, she was registered as a member of the Bar Association in Chișinău. This marked the beginning of her career as a lawyer, which continued until her retirement. After the cession of Bessarabia in 1940, Eugenia Crușevan took refuge in the free territory of the Kingdom of Romania, refusing to accept the Soviet regime. In 1944, she settled in Buzău, where she worked as a lawyer. In the early 1950s, she moved to Timișoara, where she lived the rest of her life. She passed away on March 11, 1976, and was buried in the Timișoara cemetery.

List of illustrations:

- Fig. 1. Photo from Eugenia Crușevan's youth, year 1933 (MNIM, FB-23515-1).
- Fig. 2. 1 - Title page of the civil status extract; 2 - the first page of the extract, containing information about the birth and baptism of Eugenia Crușevan (MNIM, FB-23515-4).
- Fig. 3. Postcard with the image of Girls' Gymnasium No. 2 (Princess Natalia Dadiani High School). The image is from the interwar period (MNIM, FB-24563-45).
- Fig. 4. Completion certificate for seven grades of Eugenia Crușevan (MNIM, FB-23646).
- Fig. 5. Identity card for public servants, issued by the Romanian Railways in the year 1935 (MNIM, FB-23515-2).
- Fig. 6. Books from Eugenia Crușevan's library, about Byzantine law in Bessarabia and the debates of the national church congress (MNIM, FB-23520-3; FB-23520-8).
- Fig. 7. Inserts by Eugenia Crușevan in the work of Chiru C. Costescu, *The Law and State for the Organization of the Romanian Orthodox Church* (Bucharest 1925).
- Fig. 8. Annotations made by Eugenia Crușevan on the covers of some books from her personal library.

Ana Maria Rusnac, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chișinău, Republica Moldova, <https://orcid.org/0009-0000-3315-5795>, e-mail: anamariasurugiu3@gmail.com

DUMITRU GHEORGHÎȚĂ – COMPOZITOR ȘI ACORDEONIST DIN BASARABIA

Alexandru Rusnac

Cuvinte-cheie: Dumitru Gheorghîță, Artist al Poporului din RSS Moldovenească, fondurile de bază ale Muzeului Național de Istorie a Moldovei.

Scopul articolului rezidă în elaborarea unui studiu despre viața și activitatea uneia dintre cele mai importante personalități basarabene din domeniul muzicii, și anume activitatea compozitorului și acoardeonistului Dumitru Gheorghîță, în baza documentelor și obiectelor de uz personal din fondurile Muzeului Național de Istorie a Moldovei.

Colecția de piese ale patrimoniului muzeal, în baza căruia a fost elaborat acest articol despre viața și activitatea lui Dumitru Gheorghîță, a fost donată Muzeului Național de Istorie a Moldovei de către fiica lui Dumitru Gheorghîță, într-un singur volum, în anul 1994, fapt ce constituie un aport important la dezvoltarea și amplificarea patrimoniului Muzeului Național de Istorie a Moldovei. Întregul volum al colecției este compus din:

- Adeverință de membru al Comitetului Republican pentru Premiile de Stat al RSS Moldovenești în domeniul Literaturii și Artei;
- Adeverință de membru al Comitetului de Stat al Sovietului de Miniștri al RSS Moldovenești pentru Televiziune și Radiodifuziune;
- Adeverință de membru al Sindicatului Artiștilor Instrumentiști din România;
- Carte de Liberă Profesie a Sindicatului Artiștilor Instrumentiști din România;
- Diplome de onoare, oferite de Sovietul Republican Moldovenesc al Uniunilor Profesionale;
- Carnet de cotizare, oferit de Casa de Pensii a Teatrelor și Operelor Române;
- Telegramme de stat, cu ocazia conferirii titlului de Artist al Poporului din RSS Moldovenească;
- Adeverință de membru al Comitetului Moldovenesc de Apărare a Păcii;
- Fotografii personale din anumite etape ale vieții.¹

Este născut la 16 februarie (23 februarie – în alte surse) 1917, la Chișinău, în familia lui Efim și Varvara Gheorghîță. Efim Gheorghîță, fierar de profesie, care se ocupa de confecționarea potcoavelor, mai cânta destul de bine la armonică, execu-

¹MNIM, FB-22541-(1-55). Colecție de documente, poze, note, broșuri, ce au aparținut lui D. Gheorghîță.

tând cu mult haz cântece de glumă, fapt care îi asigura invitații dese pe la nunți și cumătrii. Varvara Gheorghiiță, o doamnă mai liniștită, care îmbina lucrul casnic cu fredonarea unor melodii, era o țărancă veselă și harnică, provenind dintr-o familie de plugari (Mircea 1980, 4-5). Dumitru Gheorghiiță a crescut într-o familie cu 4 copii, în care muzica era apreciată mereu (Șestacov 2017). De pe când era elev, Dumitru era pasionat de muzică și începuse să cânte în fanfara școlii, lucru ce nu-i prea plăcea tatălui său, care considera că, de fapt, cântatul e un lucru nu destul de serios pentru o activitate de bază în viața unui muncitor de rând, a doua problemă fiind și taxa prea mare de membru al fanfarei școlii. „Când eram elev în clasa a treia a școlii primare, își amintește Dumitru Gheorghiiță, îl aveam ca învățător pe Ion Burlescu” (Димитриу 1965). În una din zile venise la școală cu o căruță plină de instrumente muzicale. Toți copiii au venit la descărcat. La vederea trompetelor strălucitoare, nu puteai să nu rămâi încântat”. Dumitru Gheorghiiță a fost supus unor examene îndelungate și riguroase pentru a deveni membru al orchestrei. Taxa pentru cei admiși ca membri ai orchestrei era prea mare pentru tatăl lui Dumitru, ca să i-o poată achita: pentru părinți era o întreagă avere. Talentul pe care îl avea Dumitru Gheorghiiță i-a permis să rămână în orchestră, în urma unei vizite în timpul repetițiilor a directorului școlii, care a spus că băiatul acesta trebuie să devină muzicant emerit.

Absolvind școala primară, Dumitru Gheorghiiță urmează studiile la liceul „B.P. Hașdeu” și, simultan, la conservator, în clasa de trompetă, condusă de S. Zlatov. Avea pe atunci doar 12 ani. Trecând cu succes de examene, urma achitarea taxei de studii, bani pe care părinții băiatului nu și-i puteau permite. În cazul dat, Dumitru Gheorghiiță a fost ajutat de unul din pedagogii conservatorului, pe nume Alexandru Iacovlev, care a intuit situația anevoioasă din familia lui Dumitru, aflând că părinții își doreau ca feciorul lor să urmeze îndeletnicirea transmisă din generație în generație și nu acordau o atenție deosebită domeniului muzicii ca ceva serios în viață (Mircea 1980, 6-8).

Studiind la conservator, Dumitru Gheorghiiță începe să câștige primii săi bani din cântatul la trompetă seara prin restaurantele din oraș, activitate, la fel, anevoioasă pentru tânărul trompetist. O simplă întârziere la lucru, chiar dacă era din motive de sănătate, putea fi urmată imediat de concediere, întrucât orașul era plin cu șomeri pe străzi, un lucru bine plătit era greu de obținut. Bani câștigați Dumitru îi dădea pe toți mamei sale, pentru a putea să-i cumpere mâncare și îmbrăcăminte. Cântatul la trompetă era foarte greu, în scurt timp Dumitru Gheorghiiță, din motive de sănătate, este nevoit să renunțe la cântatul din trompetă.

În iunie 1940, sub conducerea lui Petru Bacinin, se creează orchestra radioului (fig. 1). Pentru a evolua în orchestra dată, au fost invitați numeroși muzicanți din oraș. Odată cu Dumitru Gheorghiiță, în orchestră este acceptat și vestitul compozitor basarabean Eugeniu Coca, pe atunci și el muzicant care evolua prin restaurante. În orchestră se interpreta mai des muzică populară, anume aici Dumitru

Fig. 1. Dumitru Gheorghîță cu orchestra Radioului, 1940 (MNIM, FB-22541-43).

Gheorghîță simte nevoia de a crea propria muzică, în care să-și exprime prin cântec trăirile. Astfel, apare prima piesă compusă de Dumitru Gheorghîță, pentru a fi cântată la acordeon. Urmează al Doilea Război Mondial, vreme grea pentru toți, activitatea tânărului compozitor și acordeonist Dumitru Gheorghîță este pusă pe pauză. După război, mulți muzicieni revin în oraș. Își începe activitatea Comitetul pentru radiodifuziune. Ca și alți locuitori ai orașului, preocupați de restaurarea lui, Dumitru Gheorghîță decide să creeze din nou piese, care să motiveze populația la acte de eroism, ce aveau ca scop refacerea economiei distruse de cumplitul război. Una din ele este „Lelea Ileana”; în această piesă compozitorul redă entuziasmul femeii colhoznice, partașă activă la făurirea vieții noi. Piesa a fost cântată pentru prima dată de Tamara Ciobanu (fig. 2). Cântecele lui Dumitru Gheorghîță au fost incluse în repertoriile micilor formațiuni de amatori, se difuzau la radio, astfel obținând o popularitate largă. Dumitru Gheorghîță devine vestit și datorită orchestrei de muzică populară „Fluieraș” (Мануїлов 1967). Cântecele lui erau cel mai des interpretate de solista Tamara Ciobanu. Dumitru Gheorghîță, prin piesele lui, redă chipurile eroilor timpului de atunci, oameni simpli, care lucrau în colhozurile din țară.

În anul 1960, cântecele lui Dumitru Gheorghîță răsună la câteva concerte din cadrul Decadei artei moldovenești de la Moscova. În acest concurs, compozitorul Dumitru Gheorghîță este distins cu ordinul „Insigna de Onoare” (fig. 3). În anul

Fig. 2. Tamara Ciobanu interpretând piesa „Lelea Ileana”, compusă de Dumitru Gheorghîță (MNIM, FB-22541-41, F-12948).

Fig. 3. Dumitru Gheorghîță, distins cu ordinul „Insigna de Onoare” în cadrul Decadei artei moldovenești de la Moscova, 1960 (MNIM, FB-22541-46, F-12950).

1961, Dumitru Gheorghîță este primit în rândurile Uniunii compozitorilor din Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste. În anul 1964, lui Dumitru Gheorghîță i se conferă titlul onorific „Lucrător emerit al artelor din RSSM”. În același an, la editura „Cartea Moldovenească” apare prima culegere de cântece, în număr de 22 de melodii, scrise pe versurile poezilor P. Zadnipru, G. Vieru, V. Russu. În anul 1967, compozitorului i se conferă titlul de „Artist al poporului din RSSM” (Чернова 1977).

Dumitru Gheorghîță conduce o mică orchestră de muzică populară, deseori poate fi observat la diferite concerte și serate de creație (fig. 4), desfășurând și o amplă activitate obștească. În calitate de deputat al Sovietului orașenesc Chișinău, Dumitru Gheorghîță vizitează adesea grădinițe și școli, unde se întâlnește cu micuți și elevi (fig. 5). Compune pentru ei cântece, dar îi învață și a le interpreta.

În anul 1973, Casa republicană de creație populară a publicat cea mai mare culegere de cântece ale compozitorului. În ea au intrat mai multe lucrări, scrise

Fig. 4. Dumitru Gheorghită, conducător de orchestră de muzică populară (MNIM, FB-22541-39).

Fig. 5. Dumitru Gheorghită în vizită la o grădiniță din orașul Chișinău (MNIM, FA-10295-44).

pe versurile mai multor poeți moldoveni. Culegerea „Cântăm Moldova” cuprinde piese compuse de Dumitru Gheorghită la sfârșitul anilor '60 – începutul anilor '70, piese care pot fi considerate apogeul creației artistice a compozitorului. Printre ele menționăm „Nunta miresei”. La 7 noiembrie 1976, compozitorul Dumitru Gheorghită primește Premiul de stat al URSS, gest pentru enormul aport în creația populară (Mircea 1980, 46-52).

Bibliografie

- Mircea 1980:** S. Mircea, Dumitru Gheorghîță (Chișinău: Literatura artistică 1980).
- Șestacov 2017:** E. Șestacov, Dumitru Gheorghîță – 100 ani de la naștere. Audiovideoteca națională. 23 februarie 2017. <http://audiovideotecanationala.blogspot.com/2017/02/dumitru-gheorghita-100-ani-de-la-nastere.html> (vizitat 20.08.2023).
- Димитриу 1965:** Г. Димитриу, Думитру Георгицэ. In: *Культура Молдовей*, 1965.
- Мануйлов 1967:** М. Мануйлов, Пе арипиле кынтекулуй. Композиторул Думитру Георгицэ а ымплинит 50 де ань. In: *Кишинэу. Газета де сарэ*, 10.11.1967.
- Чернова 1977:** А. Чернова, Песни для всех, творческий портрет лауреата Государственной премии МССР Д. Георгицэ. В: *Советская Молдавия*, 1977.

Dumitru Gheorghîță – composer and accordionist from Bessarabia

Keywords: Dumitru Gheorghîță, People’s Artist of the Moldavian SSR, the basic funds of the National History Museum of Moldova.

Abstract: The author aims to research the most important moments in the life and activity of the composer and accordionist Dumitru Gheorghîță (1917-1987) based on the documents and personal objects kept in the National History Museum of Moldova. The inventory collection, which completed the Museum’s heritage, was donated by the composer’s daughter in 1994, which contains several documents attesting to the considerable activity of Dumitru Gheorghîță, such as: certificate of membership of the Republican Committee for State Awards of the Moldavian SSR in the field of Literature and Art, membership certificate of the State Committee of the Soviet of Ministers of the Moldavian SSR for Television and Radio Broadcasting, membership certificate of the Instrumental Artists Union of Romania, Free Profession card of the Instrumental Artists Union of Romania, the artist of received honorary diplomas, offered by the Moldavian Republican Soviet of Professional Unions, for active participation in cultural patronage work in the rural environment, membership card offered by the Pension House of Romanian Theaters and Operas, state telegrams on the occasion of conferring the title of Artist of To the people of the Moldavian SSR, certificate as a member of the Moldovan Peace Defense Committee, etc. The collection also contains several photographs that reflect sequences from the personal and professional life of Dumitru Gheorghîță. On the back of some photographs are indicated dates and messages about a certain stage of the composer’s life, stage performances and work in orchestras.

List of illustrations:

- Fig. 1. Dumitru Gheorghîță with the Radio Orchestra, 1940 (MNIM, FB-22541-43).
- Fig. 2. Tamara Ciobanu, performing the song “Lelea Ileana”, composed by Dumitru Gheorghîță (MNIM, FB-22541-41, F-12948).
- Fig. 3. Dumitru Gheorghîță, honored with the “Insignia of Honor” order during the Moldovan Art Decade in Moscow, 1960 (MNIM, FB-22541-46, F-12950).
- Fig. 4. Dumitru Gheorghîță, a conductor of folk music orchestra (MNIM, FB-22541-39).
- Fig. 5. Dumitru Gheorghîță visiting a kindergarten in the city of Chișinău (MNIM, FA-10295-44).

Alexandru Rusnac, Universitatea de Stat din Moldova, Chișinău, Republica Moldova, ORCID ID: 0009-0008-3612-0158, e-mail: rusnacalex1@gmail.com

PROFESORUL ALEXANDRU MOȘANU – PERSONALITATE PROEMINENTĂ A NEAMULUI NOSTRU

Anatol Petrencu

Cuvinte-cheie: Alexandru Moșanu, Republica Moldova, patrimoniu, memorie.

De regulă, la auzul noțiunii *patrimoniu*, ne gândim la bunuri materiale și spirituale, care aparțin unei colectivități de oameni. DEX-ul dă următoarea definiție noțiunii *patrimoniu*: „totalitatea bunurilor care aparțin colectivității și sunt administrate de către organele statului; bun public”.

Mai puțin ne gândim la oamenii care au creat aceste valori. Consider că organizatorii acestei Conferințe științifice au făcut un pas decisiv înainte, atunci când în noțiunea de *patrimoniu* au inclus și marile personalități ale Neamului. Este vorba de oamenii din domeniul științei, culturii, sportului, dar și oamenii politici, care au servit interesul poporului din care au făcut/fac parte. Opera, dar și biografiile oamenilor de vază, fac parte din patrimoniul național al popoarelor. Iată de ce studierea și valorificarea biografiei și operei marilor noștri înaintași este deosebit de actuală și necesară societății în carte trăim.

În cele ce urmează, vom expune succint viața și activitatea științifică, universitară și politică a profesorului universitar, doctorului habilitat în științe istorice Alexandru Moșanu, președintele Parlamentului Republicii Moldova (1990-1993), membru de onoare al Academiei Române, președinte de onoare al Asociației Istoricilor din Republica Moldova, care astăzi îi poartă numele.

Personalitatea profesorului și omului politic Alexandru Moșanu a fost elucidată în diverse publicații, în unele destul de sumar (Țarălungă 2011, 523), în altele – mai larg (Dicționar 2007, 268-269; Moșanu 2012, 11-16).

În studiul de mai jos ne-am propus ca scop să prezentăm marea personalitate Alexandru Moșanu în calitatea lui de cercetător al trecutului, de profesor universitar și de om politic – cel care a proclamat Independența Republicii Moldova.

Pentru realizarea scopului propus, am utilizat documentele timpului (Moșanu 1993a, 249-273; Moșanu 1993b, 7-19), articole din presa vremii (Demisia 1993, 3.02), precum și documente din Arhiva Academiei de Științe a Moldovei. Cu prilejul împlinirii a 90 de ani din ziua nașterii (19 iulie 2022), Asociația Istoricilor din Republica Moldova „Alexandru Moșanu” a organizat o Masă rotundă, la care a fost evocată personalitatea profesorului Alexandru Moșanu (Petrencu 2022). De ase-

menea, în iulie 2023, Asociația Istoricilor din Republica Moldova a organizat o altă Masă rotundă, consacrată memoriei profesorului A. Moșanu.

Profesorul Alexandru Moșanu s-a născut la 19 iulie 1932, în satul Braniște, județul Bălți, România, în familia unui plugar, posesor a 4,5 ha de pământ arabil. Despre copilăria profesorului și anii adolescenței aflăm din câteva autobiografii, păstrate în arhivele Academiei de Științe a Moldovei (AȘM) și a Universității de Stat din Moldova (USM). În plus, profesorul A. Moșanu a reușit să publice o parte din memorii, în care și-a amintit de cariera sa științifică (Moșanu 2012, 14).

În 1939, Alexandru Moșanu a fost înscris la școala primară din sat. Dar la 28 iunie 1940, atot- și atote- „eliberatoarea” Rusia (URSS) ajunge cu tancurile la Prut și impune României o nouă frontieră. Din *Autobiografia* scrisă la 8 iulie 1952 de Alexandru Moșanu, deducem că părinții, el și fratele lui mai mare (Mihail, 1922-1948), au muncit în gospodărie (1940-1941), iar după eliberarea Basarabiei (1941), Alexandru Moșanu a continuat studiile primare pe care le-a absolvit în 1944¹.

În una din autobiografiile, scrise de mână, autorul îl menționează pe fratele mai mare: „În acest timp (1944), fratele a fost mobilizat într-un batalion de muncă; din cauza bolii, nu a putut fi încadrat în armată. În anii 1944-1945, i-am ajutat pe părinți în gospodărie. În 1945, fratele a fost demobilizat, iar eu am intrat la școala de șapte ani din Cubani (Cobani – A.P.), raionul Balatina, (azi raionul Glodeni – A.P.), pe care am absolvit-o în 1948. În acest an a murit fratele, iar eu am intrat la Colegiul Pedagogic din Bălți...”².

În anii 1946-1947, autoritățile comuniste invadatoare, dar și colaboraționiștii lor basarabeni, au provocat o foamete cumplită, care a dus la moartea a 200 000 de oameni (10% din populația RSS Moldovenești). Alexandru Moșanu s-a salvat datorită faptului că școala pe care a frecventat-o oferea hrană elevilor.

Foamea și deportarea din 5 spre 6 iulie 1949 a distrus destinul multor basarabeni: o parte din ei au fost trimiși în Siberia, alții, cei ce au rămas, – au fost nevoiți să cedeze inventarul agricol – viu și mort – și să accepte munca colectivă (colhozurile). Între ei au fost și părinții profesorului Alexandru Moșanu.

Politica represivă de înfometare și deportare, promovată de Puterea sovietică, a avut repercusiuni grave și asupra modului de comportare a băștinașilor față de autorități. Împotrivirea față de autorități te putea costa închisoarea pe mulți ani sau chiar și viața.

În 1948, A. Moșanu a intrat la studii la Colegiul pedagogic din Bălți, care purta numele lui Boris Glavan, student basarabean la Universitatea din București, care, după anexarea Basarabiei, a nordului Bucovinei, a Ținutului Herța de către sovietici (28 iunie 1940), s-a grăbit să vină în teritoriul ocupat, și-a continuat studiile la Bălți (cunoștea limba rusă, mama lui fiind rusoaică; în 1941 s-a retras cu sovieticii,

¹ Aceste și alte date sunt luate din dosarul profesorului Alexandru Moșanu, păstrat la Arhiva Universității de Stat din Moldova, Fond 1, inv. 1, d. 1875.

² Arhiva Universității de Stat din Moldova, Fond 1, inv. 1, d. 1875, f. 7.

a intrat în luptă cu germanii, a fost prins și executat (1942). Sovieticii l-au ridicat la nivel de erou și model de îndoctrinare a tinerilor.

În condițiile regimului totalitar comunist, oamenii s-au conformat realităților. Părinții îi susțineau cu tot ce puteau pe copiii lor să facă carte („Ai carte – ai parte”, spunea un proverb din acele timpuri; „parte” din bunuri materiale), să fie ascultători, să îndeplinească poruncile profesorilor. În asemenea mediu, tânărul Alexandru Moșanu – un elev deosebit de sârguincios – a fost recomandat în organizația tineretului comunist al URSS și admis în 1949. A fost membru al comitetului de conducere al uteciștilor din Colegiu.

La Colegiul pedagogic, Alexandru Moșanu a fost eminent la toate obiectele. Aceasta însemna să primești un surplus de 25% la bursa oferită de stat. Din cele scrise de A. Moșanu, constatăm că era împătimit de fizică și matematică și dorea să continue studiile anume la aceste specialități. Cel care l-a convins să vină la Istorie a fost Efim Levit (1921-2001), istoric literar, doctor în științe filologice (1966), din 1956 a fost cercetător științific superior la Institutul de Limbă și Literatură al AȘM. Așa cum menționează autorii Dicționarului de Istorie, cercetările lui Efim Levit „se caracterizează printr-o înaltă ținută științifică, prin ineditul fenomenelor și operelor analizate, stimă profundă față de personalitatea marilor înaintași ai culturii românești” (Levit 2007, 232-233).

După absolvirea cu note excelente la toate obiectele a Colegiului, Alexandru Moșanu putea fi înscris la orice facultate fără examene de admitere. Alexandru Moșanu a depus documentele la Facultatea de Istorie și Filologie a Universității de Stat din Moldova, la specialitatea „Istorie”.

În decembrie 1953, A. Moșanu a fost admis în rândul Partidului comunist al URSS. Dictatorul Iosif Stalin murise la 5 martie 1953, dar spiritul lui a dominat viața internă a URSS până în februarie 1956, când, în cadrul unei ședințe închise a Congresului al XX-lea al PCUS, chiar comuniștii au criticat ceea ce ei au numit „cultul personalității lui Stalin”. Altfel spus, politica promovată de regimul stalinist a fost condamnată, în special, crimele comise față de membrii de partid comunist, represiunile politice nefondate etc. Cu referire la acest moment (admiterea în rândurile PCUS), Alexandru Moșanu a scris următoarele: „...Nu mi-am dat seama atunci, în 1949, dar nici mai târziu, în 1953, când am devenit membru al partidului comunist, că se întâmplase ceva grav: mă îndepărtasem de părinții mei, de fapt, de o tradiție de veacuri, pe care o întruchipau mama și tata” (Moșanu 2012, 18).

Totuși, anul 1956 a fost unul de cotitură pentru URSS. Liderul sovietic Nikita Hrușciov a pus bazele „dezghețului” ce-i poartă numele: o ușoară liberalizare a vieții interne a avut loc; autoritățile comuniste au permis critici la adresa regimului lui Stalin, în presă au apărut materiale despre represiuni, despre deportați, despre Gulag (Alexandr Soljenițin, *Odin deni Ivana Denisovicea / O zi a lui Ivan Denisovici*, 1959 etc.), despre alte realități, până atunci necunoscute publicului larg. În astfel de condiții și-a format concepțiile despre viață, despre lume studentul Alexandru Moșanu.

După terminarea studiilor universitare, în fața tânărului specialist în istorie s-au deschis mai multe drumuri: ar fi putut îmbrățișa cariera de funcționar de partid sau în alt domeniu. Însă, așa cum menționează A. Moșanu, șeful Catedrei de istorie universală a USM Nicolae Mohov (1904-1984)³, angajat și la Sectorul de Istorie al Institutului de Istorie, Limbă și Literatură al AȘM (Mohov 1974, 412), l-a invitat la Academie.

Aproape două decenii (1957-1976), Alexandru Moșanu a activat în cadrul Institutului de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, deținând funcțiile de cercetător științific inferior (1957-1966), secretar științific (1966-1970), cercetător științific superior (1970-1976). Alexandru Moșanu a studiat probleme legate de mișcarea socialistă din România din a doua jumătate a secolului al XIX-lea (Мошану 1977, 272). În 1966, a susținut teza de doctor, iar în 1979 – pe cea de doctor habilitat în științe istorice, având ca subiect aceeași problematică, despre care profesorul A. Moșanu a scris: „Această tematică, la fel ca toate celelalte compartimente ale istoriei, era politizată și ideologizată. Dar nu era falsificată atât de grosolan, cum se întâmpla, de exemplu, cu problema genezei poporului român, cu istoria relațiilor ruso-române, marcate, mai ales, de consecințele nefaste ale anilor 1812, 1940, 1944 etc. În ce privește tema pe care o studiam, istoriografia sovietică exagera influența mișcării revoluționare și a revoluțiilor din Rusia asupra României. Vrând-nevrând, cădeam și eu în acest păcat. Dar, prin scrierile mele, nu atingeam temeliile conștiinței naționale a românilor...” (Moșanu 2012, 22). Alexandru Moșanu a lăsat rânduri frumoase despre Eugeniu Russev (1915-1982), istoric medievalist, director al Institutului de Istorie al AȘM. În condițiile în care la Academia de atunci se vorbea doar în limba rusă, directorul Eugeniu Russev l-a considerat pe Alexandru Moșanu „prieten încercat” și vorbea cu el în limba română. Lui îi aparține constatarea corectă: „Cercetarea istorică are valoare științifică doar în măsura în care aceasta se bazează pe toate sursele existente, precum și pe normele morale recunoscute...” (Russev 2007, 340-341), principiu de care Alexandru Moșanu s-a condus în munca de valorificare a trecutului.

În 1982, lui Alexandru Moșanu i s-a acordat titlul didactic de profesor universitar. El este autor a două monografii și a peste 100 de lucrări științifice.

Alte două decenii (decembrie 1976 - iunie 1997), a activat în cadrul Facultății de Istorie și Filosofie a Universității de Stat din Moldova (USM) în calitate de lector superior, de conferențiar, apoi de profesor (1976-1980). A fost ales șef al Catedrei de Istorie Contemporană universală (1980-1990), decan (1989-1990). Profesorul Alexandru Moșanu a contribuit la pregătirea unei pleiade de istorici, știind să-i îndrume și să-i sprijine pe tinerii capabili, mulți din ei și-au format o conștiință națională clară și au ocupat o poziție activă în viață.

³ Om al timpului respectiv, Nicolae Mohov a fost un promotor al ideilor imperialiste ruse în istoria românilor basarabeni.

În perioada regimului totalitar-comunist, A. Moșanu a fost supus, în câteva rânduri, maltratărilor politice. La 15 septembrie 1970 a fost „ascultat” la ședința Biroului CC al PCM, fiind „criticat” pentru comiterea unor „greșeli” politice grave în reflectarea realităților politice din România din anii 1944-1970. Ca urmare, A. Moșanu a fost destituit din funcția de secretar științific al Institutului de Istorie, pe motiv de naționalism. „Subversive” s-au dovedit a fi și prelegerile ținute în fața studenților în sălile de curs. Doar faptul că nimeni dintre discipolii săi, supuși unor interogatorii umiltoare, nu s-a lăsat intimidat a zădărnici procesul „istoricilor naționaliști”, pus la cale de către organele de securitate de la Chișinău, în anii 1982-1983. În 1989, împreună cu alți colegi de la Universitatea de Stat din Moldova, Alexandru Moșanu a fost acuzat pentru activitatea sa de mobilizare a tineretului studios și a profesorilor la lupta împotriva politicii antinaționale a conducerii de partid din Moldova.

La sfârșitul anilor '80 ai secolului trecut, Alexandru Moșanu s-a încadrat activ în Mișcarea de Renaștere Națională. A făcut parte din grupul de inițiativă al Mișcării Democratice pentru Susținerea Restructurării, a participat la primele manifestări democratice ale studenților și profesorilor de la USM, la mitingurile și demonstrațiile de masă, la acțiunile de pichetare ale Comitetului Central al Partidului Comunist din Moldova. A contribuit la constituirea Frontului Popular din Moldova, fiind ales în organele de conducere ale acestei mișcări. De asemenea, a avut o mare contribuție la convocarea Marii Adunări Naționale din 31 august 1989, la care s-a pledat pentru limba română și alfabetul latin.

Alexandru Moșanu a fost unul din fondatorii Asociației Istoricilor din Moldova (AIRM), fiind ales și primul ei președinte (1989-1990), iar din 2009 – a fost președinte de onoare al AIRM. În această calitate, a contribuit la promovarea adevărului istoric, a pledat pentru neamestecul factorilor politici în sfera de activitate profesională a istoricilor.

La sfârșitul anilor '80 – începutul anilor '90 ai secolului trecut, în fața istoricilor din Republica Moldova apăruse problema obiectului de istorie predat în instituțiile de învățământ preuniversitar și universitar, și în mod special – ce denumire să aibă. Unii istorici au propus „Istoria Moldovei”. Apărea întrebarea „A cărei Moldova? A Principatului medieval Moldova? Sau a RSS Moldovenești?”. Alți istorici au propus „Istoria plaiului natal” etc. Și atunci profesorul Alexandru Moșanu a convins specialiștii în domeniu: corect este „Istoria Românilor”. În situația în care un popor este divizat în mai multe state, în așa caz este studiată istoria neamului, a poporului. Astfel, istoricii din Chișinău, dar și colegii lor din republică, inclusiv o bună parte din istoricii alolingvi, au acceptat denumirea de *Istoria Românilor*. Ceva mai târziu, Academia Română a scos de sub tipar edițiile academice ale trecutului poporului nostru, numite *Istoria Românilor*.

În calitate de deputat, președinte al comisiilor parlamentare și președinte al Parlamentului, Alexandru Moșanu a contribuit la decretarea Tricolorului ca drapel

de stat și a Steimei Republicii Moldova. În iunie 1990, Parlamentul Republicii Moldova a aprobat „Avizul Comisiei Sovietului Suprem al RSS Moldova pentru aprecierea politico-juridică a Tratatului sovieto-german de neagresiune și a Protocolului adițional secret din 23 august 1939, precum și a consecințelor lor pentru Basarabia și nordul Bucovinei”, elaborat de Comisia Sovietului Suprem al RSS Moldova, în frunte cu Alexandru Moșanu.

Profesorul Alexandru Moșanu a avut un rol deosebit de important în pregătirea și desfășurarea, între 26 și 28 iunie 1991, la Chișinău, a Conferinței științifice internaționale „Pactul Ribbentrop-Molotov și consecințele sale pentru Basarabia”, prezentând raportul de bază la acel memorabil for științific. Cu competența profesională care-i era caracteristică, a expus succint soarta dramatică a românilor dintre Prut și Nistru pe parcursul a circa două secole: în 1812 Basarabia devine victima expansionismului rusesc, istoria repetându-se în 1940, când, în urma înțelegerilor secrete dintre Hitler și Stalin, Basarabia, nordul Bucovinei, Ținutul Herța, precum și câteva insule de la Gurile Dunării au fost răpite de sovietici, iar populația din aceste teritorii, majoritar românească, a trecut din nou prin încercări deosebit de tragice - teroare, înfometare, colectivizare în masă a țăranilor, deportare în Siberia etc.

În declarația aprobată de participanții la conferință se menționa: „Anexarea de către Uniunea Sovietică a Basarabiei, nordului Bucovinei și a Ținutului Herța, teritorii care nu i-au aparținut *de iure* și asupra cărora nu avea niciun drept, a constituit primul act al tragediei naționale – sfârtecarea României în anul 1940 – punând la grea încercare întregul popor român, și i-a adus imense suferințe și incalculabile daune. Trecerea totală a acestor teritorii în componența URSS a generat pentru decenii consecințe dramatice pentru întreg poporul român, îndeosebi pentru populația din teritoriile respective” (Pactul 2012, 256-257).

Într-o situație politică foarte complicată, Alexandru Moșanu a condamnat cu fermitate puciul de la Moscova din august 1991, a pregătit și a condus Marea Adunare Națională din 27 august 1991, participând, alături de alți deputați, la elaborarea Declarației de Independență a Republicii Moldova.

Profesorul Alexandru Moșanu a pledat vehement pentru lichidarea consecințelor nefaste ale pactului Ribbentrop-Molotov, a combătut concepțiile neîntemeiate ale istoriografiei sovietice referitoare la existența „poporului moldovenesc”, deosebit de cel român, și a „limbii moldovenești”, diferite de cea română.

Prin cuvântul scris și rostit, Alexandru Moșanu a pledat pentru reabilitarea adevărului istoric despre unitatea românească, despre caracterul românesc al Basarabiei. Constantă și consecventă a fost poziția sa și în ceea ce privește predarea în învățământul de toate gradele din Republica Moldova a obiectului „Istoria românilor”.

Recunoscându-i-se înalta calificare științifică, în 1993, a fost ales Membru de Onoare al Academiei Române. Din 1994, este fondator și redactor-șef al revistei de istorie și cultură „Destin Românesc”. Distribuită în toate zonele populate de români, pentru înalta ținută științifică, pentru devotamentul față de problematica

basarabeană și cea pan-română, publicația a fost, de la bun început și rămâne în continuare, înalt apreciată de specialiștii în domeniu – atât din țară, cât și de peste hotare.

Acestea sunt doar câteva teze generale, care demonstrează vasta arie de activitate a Profesorului Alexandru Moșanu. Viața și activitatea profesorului Alexandru Moșanu a fost parțial prezentată cu ocazia împlinirii a 80 de ani din ziua nașterii (Moșanu 2012, 11-16, 200).

Concluzie: studiul vieții și activității lui Alexandru Moșanu demonstrează că profesorul Alexandru Moșanu este un model de atitudine pozitivă față de trecutul înaintașilor noștri, a fost omul care a pregătit și a realizat desprinderea RSS Moldova de Imperiul răului – URSS și a deschis largi perspective tinerelor generații din Republica Moldova în vederea cunoașterii corecte a Istoriei Neamului nostru – Istoria Românilor.

Constatăm, de asemenea, că – cel puțin, deocamdată – nu a fost redactată/publicată o biografie a profesorului A. Moșanu, nu au fost adunate toate articolele semnate de el într-un volum, memoria Profesorului Alexandru Moșanu nu este înveșnicită. Noi, discipolii Profesorului Alexandru Moșanu, vom depune eforturi pentru a completa lacunele existente.

Bibliografie

- Demisia 1993:** Demisia a fost acceptată. Moldova Suverană, 3 februarie 1993.
- Dicționar 2007:** Dicționar de istorie, ediția a II-a revăzută și adăugită (Chișinău: Editura Civitas 2007).
- Levit 2007:** A. Levit. In: Dicționar de Istorie, ediția a II-a revăzută și adăugită (Chișinău: Editura Civitas 2007).
- Mohov 1974:** Mohov, Nicolai Andreevici. In: Enciclopedia sovietică moldovenească, vol. 4 (Chișinău 1974).
- Moșanu 1993:** A. Moșanu, Pactul Molotov-Ribbentrop și consecințele sale pentru Basarabia. In: Crestomație la Istoria Românilor (1917-1992), alcătuitori M. Cernenco, A. Petrencu, I. Șișcanu (Chișinău: Editura Universitas 1993), 249-273.
- Moșanu 1993:** A. Moșanu, Basarabia sau jocul nefast al istoriei. Terra Moldaviae 1, 1993, 7-19.
- Moșanu 2012:** A. Moșanu, Între două lumi (note autobiografice). Partea I: Prăbușirea spirituală. Începutul revenirii. Destin Românesc, Revistă de istorie și cultură (serie nouă) 5-6 (81-82) 2012.
- Omagiu 2012:** Omagiu istoricului Alexandru Moșanu. In: (Ed. N. Enciu) In honorem Alexandru Moșanu. Studii de istorie medievală, modernă și contemporană a românilor (Cluj-Napoca: Editura Academiei Române 2012), 11-16.
- Pactul 2012:** Pactul Ribbentrop-Molotov și agresiunea sovietică împotriva României. Culegere de documente (1939-1991) (Ploiești: Editura Libertas 2012).
- Petrencu 2022:** A. Petrencu, Masa rotundă „Istoricul, Profesorul și Omul politic Alexandru Moșanu”, <http://anatolpetrencu.promemoria.md/?p=3688> (pe blog, 21 iulie 2022).

Russev 2007: E. Russev. In: Dicționar de Istorie, ediția a II-a revăzută și adăugită (Chișinău: Editura Civitas 2007).

Țarălungă 2011: E. Țarălungă, Alexandru Moșanu. In: Enciclopedia identității românești. Personalități (Chișinău: Editura Litera 2011).

Мошану 1977: А. Мошану, Социалистическое движение в Румынии (середина 70-х – начало 90-х гг. XIX в.) [A. Moșanu, Mișcarea socialistă din România (mijlocul anilor 70 - începutul anilor 90 ai secolului al XIX-lea)] (Chișinău: Editura Știința 1977).

Professor Alexandru Moșanu – prominent personality of our nation

Keywords: Alexandru Moșanu, Republic of Moldova, Heritage, memory.

Abstract: In the contemporary history of the Republic of Moldova, a special role is occupied by scientists and politicians, who made special efforts to separate the Moldovan SSR from the evil empire of the USSR. Among these figures is that of university professor Alexandru Moșanu. Born in whole Romania, the Moșanu family went through the most terrible events of the time: the territorial abduction of June 28, 1940, the German-Soviet war, the second occupation of the so-called SSR with the Famine organized by the Bolsheviks, a tragedy that directly affected the Moșanu family.

Alexandru Moșanu went through all the educational institutions, showing exceptional capabilities, was left in research, then went on to teach Universal Contemporary History at the State University of Moldova. Professor A. Moșanu was actively involved in the National Renaissance Movement, was elected deputy in the Parliament of Independence, drafted and read the Declaration of Independence of the Republic of Moldova. This is why it is important to capitalize on the work and to study the biography of Professor A. Moșanu, who presents – without a doubt – part of our national heritage.

Prof. univ., dr. hab. Anatol Petrencu, Universitatea de Stat „B.P. Hașdeu”, Cahul / Universitatea de Stat din Moldova, Chișinău, Republica Moldova, ORCID ID: 0000-0002-5449-1023, e-mail: anatol_petrencu@yahoo.com

BONS

Casa Editorial-Poligrafică Bons Offices SRL
Chişinău, str. Feredeului 4/6, MD-2005
Tel./fax: +37322 50 08 94
Tel.: +37322 50 08 95, +37322 27 66 44
E-mail: bons@bons.md

În ultimele decenii, în istoriografia contemporană, subiectul rolului personalității în istorie a devenit unul mai puțin studiat, cu toate că pentru fiecare generație este o temă relevantă și percepută într-o viziune nouă. Culegerea de articole *Personalități basarabene – parte a patrimoniului cultural-istoric național (secolul XIX - prima jumătate a secolului al XX-lea)* cuprinde o selecție a comunicărilor susținute în cadrul conferinței respective, care s-au remarcat prin diversitate tematică, noi abordări metodologice ale problemei, studii interdisciplinare, documente inedite etc. Volumul reprezintă o tentativă de a acoperi golul în literatură istorică cu o contribuție semnificativă despre viața și activitatea personalităților remarcabile care au avut un impact major asupra dezvoltării social-politice, administrative, arhitecturale, cultural-religioase, științifice etc. în istoria Basarabiei.

Dr. Petru Ciobanu

Există o nevoie fundamentală de a reveni la analiza profundă și multilaterală a problemei rolului personalității în istorie, luând în considerare noile explorări documentare în arhivele din țară și de peste hotare, noile realizări în știința istorică și abordări metodologice interdisciplinare. Prin publicarea volumului de studii și articole *Personalități basarabene – parte a patrimoniului cultural-istoric național (secolul XIX - prima jumătate a secolului al XX-lea)*, sunt introduce în circuitul științific rezultatele cercetărilor realizate de istorici, muzeografi și specialiști în alte domenii (religie, învățământ, arhitectură, medicină, administrație, cultură) din Republica Moldova, România și Franța, preocupați de studierea performanțelor unor personalități remarcabile de origine basarabeană și a contribuției lor în evoluția societății basarabene în secolul al XIX-lea - prima jumătate a secolului al XX-lea.

Dr. Tamara Nesterov